

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

CƏLAL QASIMOV

**HƏYATINI MİLLİ YADDAŞIN
OYANIŞINA HƏSR ETMİŞ ALİM**

"Elm və təhsil"
Bakı -2023

REDAKTOR:

Mahir CAVADLI

TƏRTİBÇİ:

Sevda QASIMOVA

Cəlal Qasimov – həyatını milli yaddaşın oyanışına həsr etmiş alim. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 272 səh.

Kitabda filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim Qasimov Cəlal Əbil oğlunun həyatı, elm və təhsil sahəsində, eləcə də milli təhlükəsizlik orqanında 25 illik xidməti və yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında publisistik məqalələr və xatirələr toplanmışdır.

4702000000

N-98-2023

qrifli nəşr

© Folklor İnstitutu, 2023

İsa HƏBİBBƏYLİ

Akademik, AMEA-nın prezidenti

REPRESSİYA VƏ ƏDƏBİYYAT MÖVZUSUNUN QULAM MƏMMƏDLİSİ

Sovet hakimiyyətinin böyük bir dövrü ərzində repressiya və ədəbiyyat məsələsi “tamamilə məxfidir” qurfi ilə qadağan edilmiş mövzu olmuşdur. Sovetlər İttifaqının rəhbəri İosif Stalinin vəfatından, daha doğrusu, 1956-cı ildə çağırılmış Kommunist Partiyasının XX qurultayından sonra Nikita Xruşşovun adı ilə bağlı olan “mülayimləşmə” dövrünün başlanması, “xalq düşmənləri”nə siyasi bəraətin verilməsi ilə repressiya mövzusunə münasibətdə müəyyən ilıq yanaşmaların hiss edilməsi müşahidə olunsə da, hələ də bu bərədə nələrisə geniş yazmaq yox, yalnız bəzi mətləbləri sızdırmaq, bir qədər söz açmaq prosesi müşahidə olunmuşdur. Sovet dövlətinin Leonid Brejnev mərhələsində repressiya mövzusu ədəbiyyatda özünə bir qədər yer qazansə da, xüsusi tədqiqat probleminə çevrilə bilməmişdir. Fikrimcə, repressiya mövzusunə münasibətdə elmdə və ədəbiyyatda ciddi, əsaslı dönüş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən ölkəmizə gətirməsi hadisəsi ilə başlanmışdır. Bu hadisədən sonra ədəbiyyatda və mətbuatda özünə yer alan “Hüseyn Cavid mövzusu” əslində, həm də geniş mənada “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun ədəbi-ictimai mühitdə “tam bərəət” almasını təmin etmişdir. Doğru olaraq, 1981-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi

haqqında” imzaladığı Sərəncam həm repressiya qurbanı olmuş qüdrətli romantik şairin, həm də ümumiyyətlə, 1937-ci il qurbanlarının həqiqi bəraətinin qəti təsdiqi sənədinə çevrilmişdir.

Bu gün tanınmış repressiyaşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov məhz həmin dalğanın işığında uzun illər ərzində qəti qadağan olunmuş bu mühüm problemin araşdırılması istiqamətində ilk addımlarını atmışdır. “Ədəbi məhkəmələrin tədqiq edilməsi ilə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Cəlal Qasimov ardıcıl olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının repressiya qurbanı olmuş tanınmış simalarının “açılmamış arxivlərinin” qapısını döymüş, az qala “əl vurma, öldürər” vahiməsinə çevrilmiş qovluqların qatlarını açmağa nail olmuşdur. Arxivlərdə Cəlal Qasimovun girmədiyi fond, açmadığı qovluq qalmamışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində xüsusi olaraq repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin yaradılmasına başlanılmışdır. Heç tərəddüd etmədən qətiyyətlə demək olar ki, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan humanitar elmləri sahəsində repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin əsas yaradıcılarından biridir. Tanınmış alimin “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun müxtəlif istiqamətləri üzrə uğurla müdafiə etdiyi filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları ilə Azərbaycan elmində “Repressiya və ədəbiyyat” probleminin sistemi və modeli formalaşdırılmışdır. Professor Cəlal Qasimov “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda çoxcildlik elmi əsərlər silsiləsinin müəllifidir. O, repressiya qurbanları olmuş Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Firidun bəy Köçərli, Əmin Abid, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xulufu, Bəkir Çobanzadə və başqaları kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin tərcümeyi-halları və elmi-

ədəbi fəaliyyətləri haqqında ilk dəfə üzə çıxarıb tədqiqata cəlb etdiyi nadir sənədlər və materiallar əsasında böyük bir dövr ərzində haqqında yazılması qadağan olunmuş elm və ədəbiyyat xadimlərinin mükəmməl elmi portretlərini yaratmışdır. Bu yolla Cəlal Qasimov elm və ədəbiyyat xadimləri ilə bərabər, həm də “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda “qadağandır” damğası altında saxlanılmış saysız-hesabsız arxiv sənədlərinə də “elmi bəraət” qazandırmışdır.

Çoxillik ardıcıl axtarışlarını və tədqiqatlarını nəzərə almaqla obrazlı şəkildə belə demək olar ki, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun Qulam Məmmədlisidir. O, otuz ilə yaxın fasiləsiz olaraq Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivlərində yorulmadan çalışmaqla, aşkar etdiyi sənədlər və materiallar əsasında yazdığı çoxsaylı monoqrafik tədqiqatlar ilə “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun çoxcildlik elmi külliyyatını yaratmışdır. Cəlal Qasimov həm də böyük mənbəşünas Qulam Məmmədli kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində elmi əsərlərinin zəngin mənbəşünaslıq bazası olan elm adamlarından biridir. Onun əsərlərinin ədəbiyyat siyahısının əsas hissəsi arxiv sənədlərinin sıralanmasından ibarətdir. Cəlal Qasimov çoxsaylı nadir arxiv sənədlərinin dövriyyəyə gətirilməsi ilə də elmə xidmət göstərmişdir.

Professor Cəlal Qasimovun tədqiqatları Azərbaycan repressiya ədəbiyyatının qiymətli və zəngin elmi salnaməsidir. C.Qasimov yalnız repressiya mövzusunun sənədlərini və materiallarını deyil, həm də problemlərini ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş və həlli istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu mənada o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin

repressiyaşünaslıq istiqamətinin əsas müəlliflərindən biridir. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin repressiyaşünaslıq istiqamətinin daşıyıcısı olmuş əksər yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığının və eyni zamanda, repressiya dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas problemlərinin tam mənzərəsini görmək mümkündür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunan “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası görkəmli repressiyaşünas alim, professor Cəlal Qasimovun “Repressiya və ədəbiyyat” seriyasının növbəti hissəsidir. Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Xalid Səid Xocayevə həsr edilmiş birinci sistemli və ümumiləşdirilmiş iri həcmli elmi əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, repressiya qurbanı Xalid Səid Xocayevin nəsil şərcərəsi, elmi tərcümeyi-halı, keşməkeşli taleyi, çoxcəhətli elmi-ədəbi xidmətləri haqqında yaradılmış sanballı kitab-abidədir.

Ümid edirik ki, professor Cəlal Qasimovun böyük türko-loq Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə və əlyazmasının “itirilməsinə” dair araşdırmaları həmin çox qiymətli əlyazmasının izinə düşmək üçün yeni tədqiqatlara da yol açacaqdır.

Muxtar KAZIMOĞLU-İMANOV

Akademik, AMEA Folklor

İstitutunun direktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNAS CƏFAKEŞLİYİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ YANĞISI

1.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının son 20-30 illik bir dövrünə nəzər salsaq, bu dövrdə Cəlal Qasimovun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin özünəməxsus yer tutduğunun şahidi olarıq. Cəlal Qasimov bu şərəfli yeri çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızda daha çox repressiya və ədəbiyyat sahəsindəki ciddi araşdırmaları ilə qazanıb. Abdulla Surun həyat və yaradıcılığından namizədlik (bugünkü anlamda fəlsəfə doktorluğu) dissertasiyası yazan və həmin araşdırma çərçivəsində bədii ədəbiyyat və milli düşüncə məsələsini xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlayan Cəlal Qasimovun bir müddət orta və ali məktəblərdə müəllimliklə məşğul olduqdan sonra milli təhlükəsizlik sistemində işə başlaması ona imkan verib ki, zəngin arxiv materialları ilə yaxından tanış ola bilsin, araşdırmalarında repressiya və ədəbiyyat məsələsini aparıcı xəttə çevirsin, həmin məsələ ilə bağlı bir-birinin ardınca, bir-birindən maraqlı kitablar ortaya qoysun. Cəlal Qasimovun son 15-20 ildə çap etdirdiyi kitablardan bəzilərinin adını xatırlatmaq kifayətdir ki, bu cəfakəş elm adamının portreti barədə ümumi təsəvvür yarada biləsən: “Yaddaşın repressiyası”, “Repressiyadan deportasiyaya doğru”, “Yaddaşın bərpası”, “Məhbüs tərcümeyihali”, “Cavidi məhbəsə aparın yol”, “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi”, “Böşevik qurşununun qurban-

ları”, “Ədəbi məhkəmələr”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması”, “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)”, “Vəli Xulufu”, “Bəkir Çobanzadə”, “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”, “Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda”, “Xalid Səid Xocayev”, “Ağrı yaddaşı”, “Repressiya ensiklopediyası” və s.

Adlarını xatırladığım bu kitablardan “Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda” monoqrafiyası Cəlal Qasimovun öz doktorluq dissertasiyası əsasında hazırlayıb çap etdirdiyi və qeyd olunan mövzu ilə bağlı nəzəri-metodoloji prinsiplər irəli sürdüyü bir kitabdır. Nəzəri-metodoloji prinsiplərdən biri bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı ziyalılardan təzyiqlərə məruz qalması, həbs olunması və güllələnməsi ilə səciyyələnən repressiya müstəqillik düşüncəsinə və tarixi-milli yaddaşa qarşı yönəlmiş siyasi aksiyadır. Cəlal Qasimovun kitablarından bir neçəsinin adında “yaddaş” sözünün işlədilməsi (“Yaddaşın repressiyası”, “Yaddaşın bərpası”, “Ağrı yaddaşı”) qanlı repressiya arxasında dünəni unutdurmaq və xalqa sovet ideologiyasını aşılamaq niyyətinin durduğunu xüsusi diqqətə çatdırmaqdan irəli gəlir. 1930-cu illərdə sənət adamlarına qarşı daha çox qəddarlıqla yanaşılmasının da başlıca səbəbi ədəbiyyatın, bütövlükdə incəsənətin milli-mənəvi dəyərlərə qırılmaz tellərlə bağlı olmasıdır.

Repressiya və ədəbiyyat məsələsinə Cəlal Qasimovun necə yanaşması, hansı prinsip və meyarlarla qiymət verməsi barədə aydın təsəvvür yaratmaq üçün yuxarıda xatırladığım kitablardan birinə – “Cavidin məhbəsə aparın yol” əsərinə ayrıca nəzər salmaq istəyirəm.

2.

Hüseyn Cavidin məhbəsə qədərki və məhbəsdəki faciəvi həyatından, bəraət dövründəki ədəbi taleyindən bəhs edən bu kitab, hər şeydən əvvəl, fakt zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Kitabda təqdim edilən faktların bir qismi 30-cu illər dövrü mətbuatından, bir qismi isə indiyədək naməlum qalan arxiv sənədlərindən götürülüb. Heç bir təhlilə yer verməsəydi və sovet dövrünə aid arxiv sənədlərindən seçib götürdüyü faktları sadəcə olaraq xronoloji ardıcılıqla təqdim etsəydi belə, müəllif – filologiya elmləri doktoru Cəlal Qasimov oxunaqlı bir kitab ortaya qoymuş olardı. Amma Cəlal Qasimov bu yolu tutmayıb. O çalışıb ki, 20-30-cu illər ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir ədəbiyyatşünas kimi ciddi araşdırma aparsın, üzə çıxardığı faktları təhlil süzgəcindən keçirsin, həmçinin məlum faktların görünməyən tərəflərinə işıq salsın və nəticədə 30-cu illər ədəbi, ictimai-siyasi mühitini daha dərinə anlamaqda, əyilməz sənətkarın şəxsiyyəti barədə dolğun təsəvvür əldə etməkdə oxucuya yardımçı olsun.

Sənət adamının sərbəstliyi, söz yox ki, nisbi anlayışdır. Sağlam cəmiyyətdə yaşayan sənətkar da əlinə qələm götürəndə ətraf mühitin münasibətini nəzərə almalı, oxucu zövqü və rəyi ilə az-çox hesablaşmalı olur. Siyasi hadisələrin tüğyan elədiyi 20-30-cu illər sovet cəmiyyətində isə məsələ ağılaşmaz dərəcədə mürəkkəb idi. Köhnəni darmadağın edib, onun xarabalıqları üstündə quruculuq işləri aparan bolşeviklər ədəbiyyata özlərinin təbliğat və təşviqat vasitəsi kimi baxırdılar, onlar verdikləri qonorar, vəzifə və imtiyazlar müqabilində yazıçılardan məhz bolşevizmi təbliğ edən alovlu əsərlər tələb edirdilər. Cavan yazıçıları təbliğat işinə qoşmaqda elə bir çətinlik yox idi – cavanlar siyasi tələbə, o vaxtın dili ilə desək, ictimai sifarişə müsbət cavab verirdilər, çünki inqilab dalğası üstündə ağ günə çıxacağımızı zənn edib, fəhlə-kəndli hökumətinə qəlbən bağlanmışdılar və “dəstədən geridə qalmamağı”, mübarizənin “ən ön sıralarında olmağı” özlərinə borc bildirdilər. Dərd ədəbiyyata sovet dövründən qabaq gələnlərin, özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçib müəyyən ədəbi mövqe

qazananların dərdi idi. “Ölülər”, “Şeyx Sənan” və “Aydın” müəlliflərini öz yolundan döndərmək asan məsələ deyildi. Bu məqamda maddi həvəsləndirmə üsulu kara gəlmirdi. Konkret olaraq Hüseyn Caviddən danışsaq, qeyd etməliyik ki, nə dövlət səviyyəsində təşkil olunan “Cavid axşamı”, nə fərdi təqaüdü verilməsi, nə Almaniyaya müalicəyə göndərilməsi, nə əsərlərinin dalbadal çap olunması və Azərbaycan, həmçinin Zaqafqaziya və Orta Asiya şəhərlərində tamaşaya qoyulması Hüseyn Cavidə bolşevik ideologiyasını təbliğ etmək səviyyəsinə endirə bilmədi. Bunun acı nəticəsi idi ki, 1937-ci il repressiyasının ilk qurbanlarından biri Hüseyn Cavid oldu.

Əlbəttə, 1937-ci ilin qanlı hadisələri qəfildən baş vermədi. Əvvəl-əvvəl bu hadisələrə hazırlıq tədbirləri görüldü. Tədbirlərin ən başlıcası ictimai rəyi formalaşdırmaqdan ibarət idi. Cəlal Qasimov ictimai rəyi formalaşdırmaq tədbirləri sırasında ədəbi məhkəmələri xüsusi olaraq qeyd edir. 20-ci illərdə başlayan bu məhkəmələr mətbuatda geniş işıqlandırılırdı. Kampaniyaya başçılıq edən “Kommunist” qəzeti ədəbi məhkəmənin nədən ötrü keçirilməsini açıq-aydınlığı ilə göstərirdi: “İctimai mühakimələrdə şura quruluşunun möhkəmlənməsinə və qabağa getməsinə cürbəcür yollar və hərəkətlər ilə maneçilik göstərən (törədən – M.K.) şəxsləri mühakimə etməliyik”. Ədəbi məhkəmələrdə daha çox dram əsərləri mühakimə edilirdi. Cəlal Qasimovun fikrincə, bunun əsas səbəbi 20-30-illərdə teatrın daha kütləvi xarakter daşması ilə əlaqədar idi. Ədəbiyyat ideoloqları məhkəmələr keçirib “şura quruluşuna maneçilik törədənləri” geniş kütlələrə tanıtdırmaqda teatrı daha əlverişli vasitə sayırdılar. “Kommunist” qəzeti mühakimə olunacaq əsərin adını elan etməklə yanaşı, həmin əsərin teatrda nə vaxt göstəriləcəyi barədə də məlumat verib, tamaşaçı kütləsinin məhkəməyə hazırlıqlı gəlməsini təşkil və təmin edirdi: “Dekabrın 12-də “Kommunist”

qəzeti tərəfindən “Şeyx Sənan” üzərində ictimai-ədəbi mühakimə qurulur. Bu münasibətlə ayın 11-də Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram teatrında “Şeyx Sənan” pyesi tamaşaya qoyulacaqdır. Mühakimə ilə teatr tamaşasının çox mərbut olması və bir-birinə nə qədər yardım etməsi qabaqkı təcrübəmizdən görünmüşdür. Ona görə bütün maraqlıların həm teatra, həm mühakiməyə gəlməsi ayrıca tövsiyə olunur”. Cəlal Qasımov 37-ci il repressiyasına siyasi hazırlıq tədbirlərindən biri kimi ədəbi məhkəmələrin harada və necə keçirilməsini araşdıraraq yazır: “Ədəbi məhkəmələr açıq şəkildə, klublarda və teatr binalarında keçirilirdi. Bu məhkəmələr elə təşkil olunurdu ki, ora gələnlərin sayı klub və teatr binasında yerləşdirilən oturacaqların sayından qat-qat çox olurdu. Məhkəmə heyəti əhalinin çoxluğunu nəzərə alaraq ədəbi mühakimələrin daha geniş binalarda keçirilməsi haqda qərar qəbul edirdi”. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, Cəfər Cabbarlının “Aydın” və “Od gəlini”, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” və “Şeyda” əsərlərinin ədəbi mühakiməsi məhz xalq kütləsinin iştirakı şəraitində keçirildi. “Şeyx Sənan”ın mühakiməsində iş o yerə çatdı ki, camaatın salona sığışmadığını görən məhkəmə heyəti “xalqın bu həvəs və arzusunu” nəzərə almalı və iclası Əli Bayramov klubundan Türk Tənqid-Təbliğ Teatrına keçirməli oldu. Kütlənin ədəbi məhkəmələrə böyük həvəs göstərməsində təəccüblü bir şey yoxdur. Tarix boyu kütlə günahkar kimi ittiham olunan adamın boynunun vurulmasına, dərisinin soyulmasına, dar ağacından asılmasına böyük maraqla tamaşa edib. Ən acınacaqlısı bu olub ki, günahkar kimi ittiham edilən adamın “qəbahəti” xalqa gün ağlamaqdan başqa bir şey olmayıb. 20-ci illərdə xalq kütləsi İsgəndərin, Aydın və Elxanın, Şeyx Sənan və Şeydanın səhnədəki faciəvi həyatına necə maraqla göstərib-sə, bu obrazların real həyatda, real adamlar tərəfindən itti-

ham edilməsinə də o cür maraq göstərüb. Ədəbi məhkəmələr daha “məzmunlu” və “baxımlı” olsun deyə baş ittihamçı funksiyası tanınmış yazıçı və ədəbiyyatşünaslara həvalə edilib. Məsələn, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərinin mühakiməsində Cəfər Cabbarlı, Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” əsərinin mühakiməsində isə Hənəfi Zeynallı baş ittihamçı kimi çıxış edib. Bu cür tanınmış adamların baş ittihamçı sifətində ədəbi mühakimələrə cəlb edilməsi bir tərəfdən məhkəmələrə marağı daha da artırmaq üçündürsə, digər tərəfdən qələm sahiblərini bir-birinə qarşı qoymaq üçündür.

37-ci il repressiyasına hazırlıq işlərinin görülməsində ədəbi tənqid xüsusi canfəşanlıq edir və mənfur rol oynayırdı. Hüseyn Cavidin sovet dövrünə qədərki əsərləri ağır mühakimə olunduğu kimi, 20-ci ildən sonra yazdıqları da (“Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Knyaz”...) ədəbi tənqidin kəskin hücumlarına məruz qalırdı: “Cavid bütün ədəbi yaradıcılığı boyu öz ölkəsinin (Azərbaycanın) yavrusu deyildir. O, tarixə, əfsanələrə, mistik burjua romantizminə qaçdığı üçün, canlı həyatı görmək qabiliyyətindən məhrum olduğu üçün bu vaxta qədər şura varlığını, bütün dünyanı məşğul edən sosializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb... həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmamışdır. Bəlkə də bunu istəməmişdir”. Ədəbi tənqidin dil baxımından da əcaib olan bu ittihamlarından qan qoxusu gəlirdi. Mətbuat səhifələrindən bu cür vahiməli cümlələri oxuyan hər kəs fəlakətin lap yaxında olduğunu görməyə bilməzdi. Fəlakəti qocalı-cavanlı hər qələm sahibi görürdü və bunun üzücü həyəcanını yaşamalı olurdu. Təsadüfi deyil ki, ölümlə üz-üzə dayanan sənətkar obrazı 30-cu illər ədəbiyyatında, xüsusi yer tutmağa başlayırdı. Hüseyn Cavidin Xəyyamı belə obrazlardandır. Hüseyn Cavid Xəyya-

mı ölümdən qorxmayan, qan hərisləri qarşısında öz vüqarını qoruyub saxlayan bir şair kimi qələmə alır. Xəyyam “Qan, saçıdığı qan, içdiyi həp qan!” deyib hökmdarı ittiham edən bir qiyamçını ölümdən qurtarmağa çalışır və çox keçmir ki, Xəlifə ilə qarşılaşmada o (Xəyyam) özü də qiyamçıya çevrilir:

Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!

Sən də bir duyğusuz, quduz canavar!

Göründüyü kimi, Xəyyam zülm altında yaşayan insanları “zavallı qurbanlar”, Xəlifəni “quduz canavar” adlandırır. 1935-ci ildə yazılmış bir əsərdə şair – hökmdar qarşılaşmasının bu cür ifadəsi üstüörtülü şəkildə həm repressiya qan-qadasından, həm də ideal sənətkar obrazından xəbər verir. Belə bir səhnəni daha geniş ölçüdə iki il sonra “Vaqif” əsərində Səməd Vurğun da yaradır. Deməli, 30-cu illərdə sənətkarın irtica qarşısında əyilməzliyi tək Hüseyn Cavidin yox, başqa yazıçıların da, o cümlədən cavanların sənət idealına çevrilir. Amma 20-30-illərdə bu ideala həm sənətdə, həm də real həyatda tək-tək qələm sahibi sadıq qala bilir. Belə qələm sahiblərindən biri məhz Hüseyn Cavid olur. Hüseyn Cavid ideoloqların sifariş verdiyini yox, öz istədiyini yazır. Hüseyn Cavid heç kimi satmır və heç kimə satılmır! Hüseyn Cavid nə sənətdə əyilir, nə həyatda!

Bu cümlələri yazmaq asandır, amma bu cümlələrin ifadə etdiyi gerçəkliyin özünü təsəvvür etmək çox çətindir. İnanmaq çətindir ki, dindarlığa qarşı mübarizə aparıldığı, ləyaqətli ruhanilərin güllələndiyi, məscidlərin, kilsələrin yaxıldığı – yıxıldığı bir vaxtda Hüseyn Cavid “Peyğəmbər” əsərini yazır. Düzdür, bu əsərdə əsas məqsəd insanın mənəvi yüksəkliyini göstərməkdir. Hüseyn Cavid bu mənəvi yüksəkliyi “Şeyx Sə-

nan”da həqiqətə qovuşmaq naminə Quranı yandıрмаğa belə hazır olan insanın timsalında əks etdirirsə, “Peyğəmbər”də Allah elçisinin timsalında əks etdirir. Hüseyn Cavid heç də islam dinini təbliğ etməyi əsas ideya kimi irəli sürmür, amma fakt faktlığında qalır: başqa şairlərin Vladimir İliç Lenindən dastanlar yazdığı bir vaxtda Hüseyn Cavid islam peyğəmbərini dramın baş qəhrəmanına çevirir.

İnanmaq çətindir ki, türkcülüyün təqib və təzyiqlərə məruz qaldığı bir vaxtda Hüseyn Cavid öz üslubuna sadıq qalıb Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin qovuşmasından yaratdığı özünəməxsus bir dildə yazmaqda davam edir, yaxud Topal Teymurla Sultan Bəyazidin qanlı toqquşması timsalında türk xalqlarının bir-birindən ayrı düşməsinə acı həqiqət kimi qələmə alır. İnanmaq çətindir ki, beynəlmiləlçilik və sovet vətənpərvərliyinin şüara çevrildiyi bir vaxtda Hüseyn Cavid türk xalqlarının mənəvi birliyini diqqət mərkəzinə çəkməklə yalançı beynəlmiləlçiliyə qarşı çıxır, mövzularını müxtəlif xalqların həyatından almaqla yalançı vətənpərvərliyi rədd edir. İnanmaq çətindir, amma həqiqət budur ki, həm millətçi, həm də xalq düşməni kimi ittiham olunsa da, Hüseyn Cavid dönmədən öz yolu ilə gedir və bu yol onu vaxtsiz ölümə aparır.

Bir çox ziyalılar kimi Cavidin də ölüm hökmünü İosif Vissarionoviç Stalin verdi: “Bu cənabları işçi sinfin düşmənləri kimi, vətənimizin xainləri kimi amansızcasına darmadağın etmək və onların kökünü kəsmək lazım gələcəkdir”. Stalinin sözüə Mircəfər Bağırov dərhəl “bəli” cavabını verdi: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdir? Vətən xainləri Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq... və başqa əclaflar”. Mircəfər Bağırovun qurultaydakı bu çıxışın-

dan dərhal sonra adları çəkilən yazıçılar, eləcə də Hüseyn Cavid həbs olundu.

Həbs olunarkən Hüseyn Cavid daha çox nədə ittiham olunurdu? “Ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində əksinqilabi iş aparmaqda və şüurlu surətdə sovet mövzularına etinasızlıq göstərməkdə; gənc yazarları pantürkizm ruhunda tərbiyə etməkdə; türk kəşfiyyatının xeyrinə casusluq fəaliyyəti göstərməkdə”. İrəli sürülən ittihamlar təsdiq olunsun deyə NKVD dustaqxanasında müxtəlif işgəncə üsullarından istifadə olunurdu: yuxusuz saxlamaq, xüsusi qurğulardan istifadə etməklə kameraya soyuq hava üfürmək, döşəməyə soyuq su buraxmaq, ailə üzvlərinin həbs olunacağı ilə hədələmək, gözlərinə güclü işıq salmaq və s. Bütün bu işgəncələrə baxmayaraq, Hüseyn Cavid ona qarşı irəli sürülən əsas ittihamları rədd etdi. O vaxt “günah”ını boynuna alanları güllələyir, onların ailə üzvlərini isə həbs edirdilər. Məsələn, Əhməd Cavadı, Seyid Hüseyni güllələmiş, xanımlarını, uşaqlarını həbs etmişdilər. Əhməd Cavadın həbs olunan uşaqları arasında 2 yaşlı oğlu Yılmaz da vardı. Hüseyn Cavid “günah”larını boynuna almaqla ailəsini həbs olunmaqdan xilas etdi. İstintaq zamanı Hüseyn Cavidin etiraf etdiyi “səhvlər” isə bunlar oldu: “1926-cı ilə qədər... öz əsərlərimdə mən sovet mövzusundan uzaq olmuşam və sovet həqiqətlərindən yazmamışam; mən əsərlərimi kütlənin başa düşmədiyi bir dildə yazmışam”. Bu etiraflar güllələmək üçün tam əsas vermirdi. Güllələmək üçün “əksinqilabçılıq və casusluq fəaliyyəti” etiraf olunmalıydı. Hüseyn Caviddən istənilən ifadəni ala bilmədiklərinə görə istintaq, istisna hal kimi, düz iki il uzadıldı və Hüseyn Cavidə səkkiz illik həbs cəzası kəsildi. Sibirə sürgün olunan və orada ayaqla-

rının donması səbəbindən vəfat edən Hüseyn Cavid 1956-cı ildə bəraət aldı, 1982-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü, təşkilatçılığı və göstərişi ilə Hüseyn Cavidin nəşi Vətənə gətirildi, 1996-cı ildə Hüseyn Cavidə doğulduğu Naxçıvan şəhərində əzəmətli məqbərə ucaldıldı.

Gələcəkdə adının ehtiramla anılacağına əmin olduğuna görə Hüseyn Cavid ona həqarətlə gülənlərin, onu alçaltmaq istəyənlərin qarşısında sınımadı və məğrur səsinə ucaldıb dedi:

Mənə gülməkdəsiniz gərçi bu gün,
Var yarın sizlər üçün qorxulu gün.
O zaman iştə ölənlər dirilər,
Kim nə yapmışsa, cəza çəkdirilər.

Sənətkarın dediyi o gün gəldi: Cavid adı ehtiramla çəkildikcə bir vaxt ona olmazın hədyan yağdıranlar, onun ölümünə bais olanlar tarix qarşısında cavab verməli oldular.

Bütün bunlarla yanaşı, Cəlal Qasimov Hüseyn Cavid ədəbi taleyinin başqa bir cəhətinə də toxunmağı vacib bilir. Bu, Hüseyn Cavid sənətinin yalançı yozumlara, təhriflərə məruz qalmasıdır. 20-30-cu illərdə burjua yazıçısı adlandırılan sənətkara 50-60-cı illərdə sovet libasının geyindirilməsi, Cəlal Qasimovun fikrincə, belə təhriflərdən, Hüseyn Cavid sənətinə birtərəfli yanaşma təzahürlərindəndir. Cəlal Qasimovun qeyd etdiyi birtərəfli yanaşma misalları sırasına birini də biz əlavə etmək istəyirik. Bizə belə gəlir ki, indiki müstəqillik şəraitində Hüseyn Caviddən ifrat dərəcə millətçi, türkçü, turançı kimi danışmağın özü də onun sənətini dar çərçivəyə salmaqdır. Halbuki Hüseyn Cavid, milliliyi bəşərəliliklə qovuşduran və insan olmağı hər şeydən üstün tutan bir sənətkardır.

3.

Cəlal Qasimov Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti nəzdindəki Akademiyada müəllim kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, AMEA Folklor İnstitutunda da çalışırdı. Ömrünün son ilində o öz fəaliyyətini büsbütün Folklor İnstitutu ilə bağlamışdı – bu İnstitutda Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinə başçılıq edirdi. Repressiya və Azərbaycan folklorşünaslığı sahəsində “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması”, “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)”, “Vəli Xulufu” və s. kimi sanballı kitabların müəllifi olan Cəlal Qasimov Folklor İnstitutunun elmi-təşkilati işlərində çox yaxından iştirak etdi və tarixi xidmətlər göstərdi. Eyni İnstitutda çalışmadığımız Cəlal Qasimovu bir insan kimi də tanımağa imkan verdi. Bu təvazökar və xeyirxah insanla yanaşı, çiyin-çiyinə tədbirlər keçirdik, həm ölkəmizdə, həm də ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda elmi konfrans və simpoziumlarda birlikdə iştirak etdik. Cəlal Qasimov iştirakçısı və çıxışçısı olduğu bütün elmi toplantılarda özünün səlis nitqi, analitik təfəkkürü və vətəndaşlıq yanğısı ilə həmişə diqqət mərkəzində oldu. Çox təəssüf ki, böyük cəfəkeşliklə yeni-yeni əsərlər ortaya qoyduğu bir vaxtda Cəlal Qasimov dünyasını dəyişdi. Vəfatından sonra Folklor İnstitutunda, çağdaş ədəbiyyatşünaslıq cameəsində tez-tez xatırlandı və dönə-dönə etiraf olundu ki, Cəlal Qasimovun qələmindən çıxan, ağır zəhmətin, ədəbiyyatşünaslıq fitrətinin və böyük vətəndaşlıq yanğısının məhsulu olan elmi əsərlər zaman keçdikcə öz dəyərini daha da artırıcaq.

Nizami CƏFƏROV
Akademik, Millət vəkili

“I TÜRKOLJİ QURULTAY: ŞAHİDLƏR VƏ ŞƏHİDLƏR” kitabından doğan təəssüratlar

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovun təxminən iyirmi beş illik bir dövrü əhatə edən ardıcıl (və məhsuldar!) araşdırmaları, cəsarətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tariximizin öyrənilməsində ən mötəbər qaynaqlardan birini təşkil etməkdədir.

Cəlal Qasimov özünün növbəti kitabını - “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”i hörmətli oxuculara təqdim edərkən bu qədər zəngin faktları ortaya çıxarmaq üçün nə qədər böyük tədqiqatçı zəhməti çəkib, nə qədər toz basmış sənədləri vərəqləyib, nə qədər mübhəmləri aşkar edib öz yerində, ancaq mənsub olduğu xalqın taleyində hansı haqsızlıqlar olduğuna, onun intellektuallarına münasibətdə hansı kobud, vəhşi hərəkətlər edildiyinə, bağlı qapılar arxasında hansı qansız qərarlar çıxarıldığına da dözüb. Və Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, onun tədqiqatçı obyektivliyi (və vicdanı!) ilə yanaşı, milli təəssübkeşliyinə (və qeyrətinə!) də yaxşı bələd olanlardan biri kimi heç bir tərəddüdsüz deyə bilərəm ki, nə şahidləri “dinləmək”, nə də şəhidlərin halına acımaq ona asan gəlməyib. Doğrudur, müəllif “Ön söz oxucu ilə mütəqabil dialoq”da yazır ki, “biz bu kitabda çalışdıq ki, türkoloqların imperiyasının antitürk siyasəti qarşısında göstərdikləri fədakarlıqları onların vəkili kimi deyil, obyektiv tədqiqatçısı kimi oxucu kütlələrinin diqqətinə çatdıraq. Hesab edirik ki, hər hansı bir şəxsiyyəti tədqiq edərkən onun tədqiqatçısı deyil,

vəkili olan obyektivliyini itirir. Bir də bu obyektivliyi qorumaq üçün türkoloq alimlərimizi gücü və gücsüzlüyü ilə birgə tədqiq və təqdim etməyə çalışdıq”, ancaq kitabı vərəqlədikcə elə ilk səhifələrdən görünür ki, Cəlal Qasimovun alim-tədqiqatçı obyektivliyi, nə qədər gecikmiş olsa da, hər halda tarixi bir vəkillik, hətta elə bir retrospektiv ittiham (və intiqam)dır ki, bunsuz nə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ruhu şad ola, nə də (və ən başlıcası!) türkoloji təfəkkür inkişaf edə bilər.

Birinci Türkoloji Qurultayın metafizikasını dərk etməyə təşəbbüs göstərəkən, fikrimizcə, üç amil üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır ki, onların birincisi türk xalqlarının təsəvvüründə “qurultay” adlanan hadisənin tutduğu yerdir. Və bu yeri (mövqeyi!) türk cəmiyyəti bizə məlum olan beş min illik tarixinin son iki min beş yüz ili boyu ardıcıl olaraq davam (və inkişaf) etdirmiş, ən avtoritar rejimlər dövründə belə dövlət idarəçiliyində qurultay ənənəsinin texnologiyalarına laqeydlik göstərilməmiş, bu cür cəhdlərə hər hansı meyil “türk törəsi”nə qəsd sayılmışdır. Ona görə də sovet hakimiyyətinin ilk illərində Türkoloji Qurultay keçirmək qərarına gələn siyasi iradə nə qədər özünə inamlı (və eyforik!) səciyyə dəşisə də, tarixi yaddaşın metafizik miqyası ilə hesablaşmalı idi. Və qurultayın İsmayıl bəy Qaspirallı ilə Vasili Radlovun şərafinə keçirilməsi də, əlbəttə, o mənada bunun nəticəsi idi ki, hər ikisinin türkologiyaya (və türkçülüyə) xidmətləri nə qədər çox olsa da, heç birinin sovet ideologiyasına aidliyi barədə söhbət belə gedə bilməzdi. Lakin sağlam düşüncə (və qurultaya münasibətin sonrakı tarixinin tələq etdiyi məntiq) israr edir ki, sovetlər bu qurultay eksperimentindən gözlədikləri nəticələri ya ala bilmədilər, ya da ümumiyyətlə bu tipli məclislər onlara gözlə-

mədikləri qədər intellektual göründü ki, sovet ideologiyası həmin səviyyəni həzm etməyə hazır deyildi.

İkinci amil odur ki, Qurultaydakı müzakirələrin nə gedişi, nə də qəbul olunan qərarların mahiyyəti getdikcə daha çox “Vüsət alan” sosializm quruculuğu hərəkatının nə strategiyası, nə də xüsusilə taktikası ilə uyğun gəlmədi. Belə ki, Qurultay türk xalqlarının dil, ədəbiyyat və tarixlərinə onların milli varlıqlarını təsdiq (və inkişaf) etdirməyə hesablanmış elmi prinsiplərlə yanaşırdı, halbuki, məsələn, professor Bəkir Çobanzadənin rəhbər tutduğu həmin elmi prinsiplər çox keçmədi ki, Sovetlər Birliyində burjua millətçiliyi, onun tərəfdarları isə burjuaziyanın agentləri kimi amansızlıqla təqib olunmağa başladı.

Və nəhayət, üçüncü amil də nəzərdən qaçmamalıdır ki, birinci halda ümumən xalqların tarixi heysiyyatın hər cür konyuktur münasibəti rəva görünən, ikinci halda hər hansı hadisəyə elmi-intellektual yanaşmanı son dərəcədə vulqar təpkillərlə qarşılayan sovet ideologiyası (ya imperiyası!) yarandığı ilk illərdən başlayaraq türk xalqlarına (və türkçülüyə!) qarşı həmişə dözülməz münasibət göstərmiş, hər nə qədər Rusiya imperiyasının varisi olduğunu danmağa çalışsa da, ən azı strateji məsələlərdə həmin imperiyanın bu mənfur siyasətini yürütməkdə davam etmişdir.

Sovetlər Birliyinin türklərə (və türkologiyaya) kökündən sağlam olmayan münasibətinin get-gedə daha da “xəstə” hal almasında 20-ci illərin ortalarından Atatürk Türkiyəsinin qazandığı böyük uğurların təsiri varmı? Əlbəttə, var!. Stalin “troyka”sının hökmü ilə güllələnmiş türkoloqların əksəriyyəti məhz Türkiyənin “agentləri” deyildilərmə?, .

“Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in bir əsər olaraq fundamentallığını təmin edən iki əlamətindən bi-

rincisi olduqca zəngin arxiv materialının sistemli şəkildə (və böyük bir qisminin ilk dəfə) tədqiqata cəlb etməsidersə, ikincisi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrinin professional səviyyəsidir. Xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin mövzudakı (ümumən repressiya probleminə aid) əsərlərdə, bir qayda olaraq, məhz sonuncu məziyyət çatışmır; baş vermiş hadisələrin qeyri-insani, hər cür məntiqdən uzaq, xaotik xarakteri istər-istəməz ən təmkinli araşdırıcını belə özündən çıxarıb o qədər emosiyaya çəkir ki, həmin hadisələrə soyuq ağılla qiymət vermək cəhdləri arxa planda qalmış olur. Biz israr edə bilmərik ki, Cəlal Qasimov öz mühakimələrində həmişə, hər yerdə təmkinli və ya soyuqqanlıdır, ancaq etiraf eləməliyik ki, “Birinci Türko-loji qurultay: şahidlər və şəhidlər”in dəyərini ilk növbədə onun elmi mükəmməlliyi müəyyən edir.

Bu nədən irəli gəlir?. Əlbəttə, özləri də istəmədən dövrün mürəkkəb siyasi-ideoloji münaqişələrinə cəlb edilmiş, həmin sahədə heç bir peşəkar hazırlıqları olmadığı halda, müxtəlif xarakterli sorğu-suallara cavab verməyə məhkum olunmuş bu şəxsiyyətlər - Bəkir Çobanzadə, Artur Zifeld, Hənəfi Zeynalı, Vəli Xulufu, Xalid Səid Xocayev... böyük alimlər idilər. Və onların istər istintaqı, istərsə də “cəzalandırılması” zahirən bir sıra siyasi motivlərlə (məsələn: ayrı-ayrı xarici ölkələrə və ya ümumən beynəlxalq imperializmə casusluq, Stalinə və ya Bağirova sui-qəsdin təşkili və s.) əlaqələndirilsə də, əsas “günahlar”ı sovetlərin xoşuna gəlməyən bir sahə – elmlə, özü də türkoloji elmlə məşğul olmaları idi... Ona görə də Cəlal Qasimov, tamamilə doğru olaraq, məsələyə məhz bu baxımdan yanaşır, repressiya qurbanlarının türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi barədəki mülahizələrində, genişmiqyaslı elmi təşkilatçılıq, quruculuq fəaliyyətlərində, türkologiya üçün xüsusilə onun təşəkkül dövründə bu və ya digər dərəcədə sə-

ciyyəvi olan milli təəssübkeşlikdə yol verdikləri “səhvlər”in “anatomya”sını ortaya çıxarmağa çalışır ki, bunda da ona, heç şübhəsiz, çoxcəhətli filoloji hazırlığı yardım edir. Və belə bir ideya kitab boyu öz aydın ifadəsini tapır ki, repressiyaya məruz qalmış türkoloqların timsalında türkologiya elmi Sovetlər Birliyi məkanında hər cür intellektual-metodoloji əsaslardan məhrum edilib elə bir acınacaqlı vəziyyətə gətirildi ki, türk xalqlarının dilləri, ədəbiyyatları, tarixləri üzərində istənilən vulqar ideoloji eksperimentin keçirilməsi üçün “münbit” şərait yarandı. Ən acınacaqlısı isə o idi ki, bir tərəfdən, türklüyün ortaq dəyərləri unutturulur, digər tərəfdən, türk xalqları arasında yeni dövrün əvvəllərindən etibarən onsuz da zəifləmiş əlaqələrin tamamilə aradan qaldırılmasına həm ideoloji-mənəvi, həm də siyasi- praktik təyinatlı təzyiqlərlə rəvac verildi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində sürətlə təşəkkül tapmaqda olan türkçülük məfkurəsini beşiyindəcə boğmaq, ona pantürkizm möhrü vurmaqla məhv etmək sovet sosialist ideoloqlarının ən mənfur “əqidə”lərindən idi.

“Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in müəllifi professor Cəlal Qasimov yüksək ixtisaslı filoloq olmaqla yanaşı, geniş dünyagörüşlü tarixçi-ideoloq, mənsub olduğu millətin təəssübkeş ziyalisidir.

Yalnız sovet türkologiyasının deyil, sovet hakimiyyətinin (və ideologiyasının) tarixi üçün də çox səciyyəvidir ki, bütün möhtəşəmliyilə birlikdə türkoloji sahədə uzun müddət ancaq bir qurultayla kifayətləndi, rəsmi şəkildə nəzərdə tutulan, zamanı və məkanı da elan edilən ikinci qurultay keçirilmədi... Və “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidləri”in də göstərdiyi kimi, müzakirə olunan məsələlər, qəbul edilən qərarlar elə bir geniş elmi, mədəni, siyasi (və metodoloji!) rezonans doğurdu ki, hansısa təsadüfdən, yaxud zərurətdən görülməyə başlamış işi davam etdirmək nəinki məsləhət

olmadı, mövcud rezonansı söndürmək üçün hər cür aqressiya-ya, şərə, böhtana əl atıldı.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən zəngin xəzinəsi olan (o xəzinə ki, yalnız onun sayəsində keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərində Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra mötəbər qaynaqları üzə çıxarılmışdı) “Salman Mümtaz kitabxanası”nın taleyi isə (bu barədə Cəlal Qasimov müfəssəl bəhs edir) sovet ideologiyasının elmə, mədəniyyətə münasibətinin əyani göstəricisidir.

Əlbəttə, Birinci Türkoloji Qurultayın həm tarixinin dərinədən öyrənilməsi, həm də onun intellektual ənənələrinin davam etdirilməsi olduqca zəruridir. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qurultaya maraq əsaslı şəkildə artmış, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xüsusi sərəncamları ilə 2006-cı ildə onun 80, 2016-cı ildə isə 90 illik yubileyləri geniş qeyd olunmuşdur. Sonuncu sərəncamda göstərilir ki, “Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş totalitar rejim qurbanı görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir”.

Görkəmli tədqiqatçı Cəlal Qasimovun Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş çoxsaylı araşdırmaları, həmçinin “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabı da həmişə borclu olduğumuz həmin ehtiramın intellektual təzahürüdür.

Məhəbbət MEHDİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Respublikanın Əməkdar mədəniyyət işçisi və

Əməkdar incəsənət xadimi

mahabbat.mehdiyeva@gmail.com

YAŞAMAĞA DƏYƏR...

Ölüm xəbəri həmişə gözlənilməz olur. Hətta ölümün qaçılmaz olduğunu biləndə belə, tanıdığım insanın vəfat etdiyini eşidərkən bu xəbərlə barışmaq çox ağır və ağrılıdır. O da qalsın ki, ölüm xəbəri gözlənilməz olsun. Uzun illər ərzində tanıdığım, dərin hörmət bəslədiyim professor Cəlal Qasimovun vəfatı xəbərini eşidəndə, beynimdən keçən ilk fikir “Ola bilməz” nidası idi.

Hər birimizin tanıdığımız insanlar haqqında öz rəyimiz, öz təsəvvürümüz var. O rəy, o təsəvvür ürəyimizdə, beynimizdə illər ötdükcə möhkəmlənir, yeni fikirlərlə, düşüncələrlə dolğunlaşır, zənginləşir. Düzdür, elələri olur ki, onların haqqında ilk təəssürat, yaxud formalaşmış rəy hansısa hadisənin, əməlin, bəzən hətta yanlış, düşünülməmiş bir sözün təsiri altında dəyişir, illərcə tanıdığın, hörmət bəslədiyin insanı əslində tanımadığını, yaxud yaxşı tanımadığını anlayırsan, təəssüflənirsən, bundan mütəəssir olub kədərlənirsən. Amma bu sözlərin nə yaxşı ki, 1993-cü ildən tanıdığım və uzun illər ərzində dost olduğum Cəlal müəllimə heç bir aidiyyəti yoxdur. Cəlal müəllimi elə ilk görüşümüzdə necə görmüşdümsə, son görüşümüzün baş tutduğu 2021-ci ildə də ilk dəfə gördüyüm kimi, tanıdığım kimi qəbul edirdim. Hətta deyərdim ki, tez-tez görüşməsək də, ona

bəslədiyim hörmət, səmimiyyət bu ötən illər ərzində daha da artmış, daha da dərinləşmişdi.

1993-cü ildə Cəlal Qasimov ikimizin də əziz müəllimi olan unudulmaz professor Abbas Zamanovun tövsiyyəsi ilə o vaxtlar çalışdığım və mənim üçün indi də müqəddəs məbəd hesab etdiyim Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyinə gələrək bir çox gənc dissertantlar kimi müdafiəyə təqdim edəcəyi dissertasiyasının rus dilinə tərcümə olunmasında ona köməklik göstərməyimi məndən xahiş etmişdi. Bu xahişə biganə qalmamış, onun “Abdulla Surun həyat və yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını o vaxtkı qanunlara uyğun olaraq rus dilinə tərcümə etmiş və Cəlal Qasimovun öz işinin vurğunu olduğunu, ona necə ciddi yanaşdığını, sözün əsl mənasında üzərində “əsdiyinin” şahidi olmuşdum.

Bizim dostluğumuz, hətta mən deyərdim bacı-qardaş münasibətlərimiz də elə o vaxtdan başlamışdı. Təsdiqini aldıqdan sonra Cəlal müəllimin həvəslə işlədiyini, məqalələr dərc etdirdiyini, ölkəmizdə və xarici ölkələrdə keçirilən konfranslarda çıxışlar etdiyini, elmin çətin yollarında dayanmadan irəli addımladığını görür və sevinirdim. 1997-cı ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində yaradılan “Müstəqillik, Dövlətçilik və Milli Təhlükəsizliyin Keşiyində” Muzeyinin tərtibi zamanı bizim elmi əməkdaşlığımız daha da möhkəmlənmişdir. Yadımdadır, muzeyin açılışında iştirak edən Ulu Öndər, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev ekspozisiya ilə tanış olduqdan sonra Nağı Şeyxzamanlının vaxtilə Türkiyədə nəşr olunmuş və Cəlal Qasimovun yenidən nəşrə hazırladığı “Nağı

Şeyxzamanlının xatirələri”, həmçinin özünün yazdığı “Əsrin qiyamət çağı” kitablarını yüksək dəyərləndirmişdi. 2000-ci ildə bizim yollarımız yenidən kəsişmiş və mən bu dəfə Cəlal müəllimin “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” adlı artıq doktorluq dissertasiyasının sənədləşməsində ona köməklik göstərmişdim. Ötən illər ərzində Cəlal müəllim uzun və səmərəli elmi-yaradıcılıq yolu keçmiş, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri, xüsusən də siyasi repressiya qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların, o cümlədən 30-dan çox kitab və monoqrafiyanın, bir neçə dərslik və tədris proqramının, eyni zamanda 150-dən çox elmi-publisistik məqalənin müəllifi kimi tanınmışdı. 1993-ci ildən Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Orqanlarında çalışan Cəlal müəllim həmin orqanların tarixinə dair “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (2008, dərslik), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009, rus, ingilis, azərbaycan dillərində), “Milli təhlükəsizliyin əsasları” (2015, dərslik) “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918–1920)” (2018), “Azərbaycanın Təhlükəsizlik Orqanları 100 ildə: tarix və müasirlik” (2019) adlı bir-birindən maraqlı və dəyərli əsərlər dərc etdirmişdir. Cəlal Qasimovun bu orqanlarda əməyi, ədəbi istiqamətdə çalışmaları və pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmiş və o, bir sıra dövlət təltiflərinə və digər mükafatlara layiq görülmüş, 2018-ci ildə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə ona Əməkdar müəllim fəxri adı verilmişdir.

Dəyərli bir alim kimi sayılıb-seçilən Cəlal Qasimov həm də öz zəhmətkeşliyi, səmimiliyi, sadəliyi və təvazökarlı-

ğı ilə onu tanıyınların hamısının dərin hörmətini qazanmışdı. Onun şəxsiyyəti göz qabağındadır – son dərəcə ziyalı, başaşağı, təmkinli, zəkali, yazıb-yaradan, öz biliyini cavanlara əsirgəməyən bir insan.

Böyük ürək ağrısı və təəssüflə deməliyəm ki, Cəlal müəllim bundan sonra da neçə-neçə əsərlər yazıb bilərdi, tariximizin, ədəbiyyatımızın neçə-neçə qaranlıq qalan səhifələrini açab bilərdi. Amma... Amma fələk qoymadı. Cəlal müəllim həyatının 62-ci ilində yaradıcılığının ən yetkin vaxtında ailəsini, sevimli və vəfali həyat yoldaşı Sevda xanımı, onu ehtiramla yad edən tələbələrini və, nəhayət, çox sevdiyi işini tərk edərək əbədiyyətə qovuşdu.

Cəlal müəllim deyəndə xatirimdə ilk növbədə onun doğma qarabuğdayı çöhrəsi, təbəssümü heç vaxt əskik olmayan ağıllı gözləri, asta yerışı, gülüşü və bir də hər dəfə görüşərkən söylədiyi bir kəlmə canlanır: “Yaşamağa dəyər”. Əlbətdə, yaşamağa dəyərdi, mənim əziz dostum!

Sənin yaşamağa, yaratmağa, yeni əsərlər ərsəyə gətirməyə, gənc nəsillər yetişdirməyə, nəvələrini oynatmağa haqqın çatırdı. Hələ çox işlər görə bilərdin ailən üçün, tariximiz, ədəbiyyatımız üçün. Heyif ki, ömrün mənalı olsa da, qısa oldu. Amma əmin ol ki, səni tanıyan hər kəsin qəlbində, yaddaşında “Yaşamağa dəyər” devizi ilə yazıb-yaradan bir elm fədaisi, mehriban və gülürüz Cəlal Qasimov! Cəlal müəllim daim yaşayacaq!!! Allahdan sənə rəhmət diləyirəm, yurdumun dəyərli övladı, bizim Cəlal müəllim!!!

Yeganə İSMAYILOVA

Filologiya elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Yegane-n@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN

“REPRESSİYASI” VƏ DASTANIN “YASAQ” DÖVRÜ

Bu məqalə Azərbaycan milli yaddaşının qanla yazılmış tarixini araşdıran, millət naminə, milli yaddaş naminə qələmə aldığı əsərlərlə böyük vətəndaşlıq missiyası daşıyan polkovnik, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasımovun əziz xatirəsinə həsr olunur.

Açar sözlər: epos, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, estetik düşüncə, şərqşünas

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan ədəbi-estetik düşüncəsinin inkişafında mühüm və əlahiddə yeri vardır. Bu, onunla bağlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bir tərəfdən milli ədəbi-bədii yaradıcılığın konkret bir mərhələsi, digər tərəfdən isə həm də milli düşüncənin bütün ilkin arxetiplərini özündə qoruyan mənbə – qaynaqdır. Bu, elə bir qaynaqdır ki, Azərbaycan ədəbi-estetik düşüncəsi, bütövlükdə milli varlığı bütün hallarda bu qaynağa bağlıdır. Bu məsələ kitabı “milli varlığımızın mötəbər qaynağı”na çevirmişdir. Oğuzların şah əsəri, ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir. Zəngin biliklər ensiklopediyası olan dastanda xalqımızın əxlaq və mənəviyyatı, dav-

ranış mədəniyyəti, gözəllik anlayışı, humanizm, vətənpərvərlik, şəfqət, ehtiram duyğuları əks olunmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi düşüncəsinin ulu qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə öz yarandığı və yaşadığı çağda deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mənəviyyat və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Özündə Azərbaycan – oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınmağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək xalqın mənəviyyatını dağılıb məhv olmaqdan qorumuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əlyazması ilk dəfə Almaniyanın Drezden kitabxanasından tapılmışdır. Məşhur alman şərqşünası Y.Reyski XVIII əsrdə dastanın əlyazmasına rast gəlmiş, lakin onun dilini lazımınca bilmədiyinə görə üzərində elmi iş aparmamışdır. Sonralar əlyazma həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Fleyşerin diqqətini cəlb etmişdir. Nüsxənin üzərində Osman paşanın ölüm tarixi (1585) olduğuna görə Fleyşer onu XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir.

1815-ci ildə şərqşünas F.Dits əlyazmanın üzünü çıxararaq Berlin kitabxanasına gətirmiş və “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. F.Dits həmin nəşrə yazdığı müqəddimədə “Təpəgöz” boyunu Homerin “Odisseya”sı ilə müqayisə etmişdir.

Henrix Fridrix fon Dits 1751-ci il 2 sentyabrda Bemburqda tacir ailəsində doğulmuşdur. Halle universitetinin hü-

quq fakültəsini bitirdikdən sonra Maqdeburqda Prussiya ədliyyə işləri üzrə məsləhətçi, sonra isə dəftərxana direktoru, 1784-cü ildən İstanbulda səfir işləyir, sonra isə zadəganlıq rütbəsinə yüksəldilir. 1791-ci ildə geri çağrılaraq səfirliyin məxfi məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərir. Elə həmin il Kolberq kilsəsinin prelatı (katolik kilsəsində yüksək ruhani vəzifələrindən biri) təyin olunur.

Henrix Fridrix fon Ditsin ictimaiyyətə təqdim etdiyi 1811-1815-ci illərdə Berlin və Halledə nəşr edilmiş ikicildlik irihəcmli əsəri “Asiyadan incəsənətə, elmə, adət-ənənələrə, qədimliyə, dinə, hökumət quruluşuna aid xatirələr” adlanır. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını elmi cəhətdən tədqiq edən H.F.fon Ditsin 1815-ci ildə nəşr etdirdiyi “Denkwürdigkeiten von Asien” kitabının II hissəsində onu tarixi, coğrafi, mətnşünaslıq baxımından yüksək qiymətləndirərək dünya elminə dəyərli məlumatlar vermişdir. Bununla da H.F.fon Dits qorqudşünaslıq elminin əsasını qoymuşdur. Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dövrü haqqında məlumat verən alim Oğuz xalqının həyat tərzini, inanclarını, adət-ənənələrini, qəhrəmanlıqlarını 1811-1815-ci illərdə yazdığı iki cilddən ibarət olan “Asiyadan xatirələr” əsərində ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Dastanlar haqqında geniş məlumat verən alim tədqiqat kitabının adını “Yeni aşkar edilmiş Oğuz Təpəgözü Homerinki ilə müqayisədə” adlandırmışdır. Sonra isə “Təpəgöz, yoxsa Oğuz Siklopu. Türk-tatar dilindən” adlı başlıq gəlir. Əlbəttə ki, “türk-tatar” dili dedikdə Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur. Üz səhifəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz xalqının dilində yazılmışdır cümləsi, sonra Təpəgöz və Homer Siklopunun müqayisəsi verilir. Təpəgöz mifinin oğuzlarda daha qədim, daha bitkin olduğunu söyləyərək yunanların bunu oğuzlardan götürdükləri fikrini 51 dəlillə sübut edir və buna nail olur.

Alman şərqşünası Teodor Neoldoke 1859-cu ildə həmin dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə işi başa çatdırmır, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda verir (1892). V.V.Bartold 1922-ci ildə bütün boyları rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür; əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda çap etdirirlər (bax: 1–Y.İ.). Həmin əsər V.M.Jirmunski və A.N.Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində yenidən (bax: 2 – Y.İ.) nəşr edilir (3, s.6).

Dastan Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunmamışdan qabaq o, Azərbaycan ziyalılarna artıq türk nəşrlərindən bəlli idi. Türkiyədə bu dastanlar üzərində nəşr və tədqiq işi 1916-cı ildən başlanır (3, s.9). Türk dili və ədəbiyyatı mütəxəssisi Kilisli müəllim RUFƏTİN 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə çap etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu türk ictimaiyyəti tərəfindən çox böyük maraq və coşqu ilə qarşılanır (bax: 5). Türkiyə ilə bağlı olan (orada təhsil alan, yaxud işləyən) Azərbaycan ziyalıları eposun bu nəşri ilə tanış olub, ona elmi maraq göstərirlər. Ədəbiyyat tarixçisi İ.HİKMƏT dastanın “Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər” hissəsini özünün 1928-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildinə müntəxəbat materialı kimi daxil edir (bax: 4).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı, qorqudşünaslığımızın əsasını qoyan alim kimi repressiya dövründə canı və elmi haqqı əlindən alınmış, lakin sonradan tədqiqatçılar tərəfindən haqqı özünə qaytarılmış Ə.ABİD (bax: 5; 6; 7; 8) Türkiyədə təhsil aldığı və işlədiyi dövrlərdə abidə ilə tanış olmuş, 1926-cı ildən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a dair silsilə məqalələr yazmış və mətbuatda çap etdirməklə (9, s.143)

Azərbaycan milli ziyalılarında - tədqiqatçılarda, yazıçı və şairlərdə eposa marağın yaranmasında böyük rol oynamışdır.

Maraqlıdır ki, eposun Azərbaycanda ilk nəşri H.Araslı tərəfindən stalinizm repressiyasının qanlı ölüm məşininin var gücü ilə işlədiyi bir vaxtda - 1939-cu ildə həyata keçirilir (bax: 10). Daha sonra M. H. Təhmasib dastandan müəyyən hissələri 1941-1943-cü illərdə çap etdirir (bax: 11; 12).

Sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun özünün, tədqiqatçılarının və ona müraciət etmiş yazıçı və şairlərin repressiyası başlanır. Nəhayət, 1956-cı ildə stalinizm epoxasının başa çatması ilə eposun sürəkli nəşri və tədqiqi başlanır. Həmin dövrdən başlayaraq dastanın çapı ilə bağlı böyük işlər görülür: dərsliklərə salınır, qəzet və jurnallarda parçalar şəklində çap olunur, o cümlədən H.Araslı, S.Əlizadə və Ş.Cəmşidov, V.V.Bartold tərəfindən hazırlanmış fundamental nəşrləri (o cümlədən Drezden və Vatikan nüsxələrinin faksimileləri) işıq üzgü görür (bax: 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22).

Lakin “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” (H.Əliyev) olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu da “XX əsrin tarixində... misli görünməmiş təqiblərə məruz qaldı. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acınacaqlı olub. Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüfuzlu tədqiqatçılardan bir olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirdikdən sonra əbədi susduruldu. Bəzi mənbələr eposun otuz boydan ibarət olduğunu təxmin edirlər. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni boy haqqında məlumat versə də, sonralar alim repressiyaya məruz qaldığına görə bu məlumatın dürüstlüyünü təsdiqləmək mümkün olmadı” (23, s. 12-13).

1941-1945 illər İkinci Dünya müharibəsi dövründə bu təqiblərə məcburən ara verilir. Ulu öndər H.Əliyevin bəyan etdiyi kimi, “faşizmə qarşı mübarizəyə qalxan xalqda

qəhrəmanlıq ruhunu canlandırmaq məqsədilə sovet ideoloji maşını “Kitabi- Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi dastanlardan istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Müharibə qurtarıqdan və dinc həyat bərqərar olduqdan sonra gənc nəslin “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhunda tərbiyə edilməsi ideoloqlar tərəfindən yasaq olundu. Ədəbiyyata və incəsənətə qarşı yönəldilmiş məşhur “Jdanov qərarları” ab-havasına uyğun olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a qarşı hücumlar başlandı” (23, s.13).

Eposa qarşı aparılan kampaniyanı milli-etnik yaddaşın repressiyası kimi səciyyə edən prof.Cəlal Qasimov çoxsaylı qiymətli sənədi (və bir çoxunu elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim etdiyi) faktlar əsasında yazdığı kitabda göstərir ki, 1920-ci illərdə M.Mirbağirov, A.Musaxanlı, R.Əfəndizadə, Ə.Abid, İ.Hikmət və S.Mümtaz tərəfindən tədqiqata cəlb olunan “Dədə Qorqud” 1937-ci il oktyabrın 9-da S.Mümtazla birlikdə “həbs edildi” və bu nüsxə “əməliyyat əhəmiyyəti kəsb etmədiyinə görə” (bax: 24) aktlaşdırılaraq yandırıldı. Qeyd etməliyik ki, bu hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”un repressiyası deyildi. Sadəcə, “xalq düşməni” yarlığı vurulmuş Salman Mümtazın və ondan götürülmüş əlyazma, cüng və kitabların məhvi idi (24).

Stalinizm repressiyalarının tarixini ilkin mənbələr, xüsusilə də DTX-nın arxivindəki sənədlər əsasında bərpa edən prof.C.Qasimov “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun repressiya tarixi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə də aydınlıq gətirmişdir. O, eposun repressiyasının bəzi tədqiqatlarda göstərildiyi kimi 1937-ci ildən başlanması ilə razılaşmayaraq göstərir ki, sovet ideoloqları 1930-40-cı illərdə “Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycanda gecikmiş tədqiqinə münbit şərait yaratdılar. Epos kitab halında çap olunub geniş oxucu kütlələrinin ixtiyarına verildi (ədəbi dövriyyəyə buraxıldı) və əsər az bir müddət içərisində şöhrət qazandı. “Hət-

ta elə bir vəziyyət yarandı ki, “Dədə Qorqud”u orta q türk mədəniyyətinin nümunəsi kimi sovet Rusiyasının işğalına məruz qalmış bəzi türkdilli xalqlar da öz dastanları kimi tədqiq və təbliğ etməyə başladı”. Eposun həmin dövrdə orta və ali məktəblərin dərsliklərinə salınması, geniş şəkildə tədqiq olunmasına dair faktlara diqqəti cəlb edən müəllif göstərir ki, bu dövrdə “Dədə Qorqud kitabı” yalnız elmi təhlildən keçərək ədəbi düşüncənin təmiz havasına çıxarılmadı, eyni zamanda yazılı ədəbiyyata da yeni mövzular verdi, eposun motivləri əsasında yeni-yeni bədii əsərlər yazıldı. Müharibə illərində “Dədə Qorqud”dakı obrazlar qəhrəmanlıq simvolu kimi təqdir edildi” (24).

1930-40-cı illəri əhatə edən bu dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna bəslənən bu müsbət münasibət təsadüfi deyildi. Bolşeviklərin ədəbiyyata, bütövlükdə mədəniyyət və incəsənətə münasibəti həmin çağda “proletkult” konsepsiyasına əsaslanırdı. “Proletkult” sözü – rus dilində “proletarskaya kultura” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, proletar ədəbiyyatını, yəni əzilən, zəhmətkeş kütlənin, fəhlə və kəndlilərin ədəbiyyatını nəzərdə tuturdu. Özünəqədərki yazılı ədəbiyyatın böyük əksəriyyətini burjua görüşlərinin daşıyıcısı kimi rədd edən sovet ideologiyası folkloru geniş xalq kütlələrinin ədəbiyyatı kimi baxırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və digər dastanlarımız da xalq ədəbiyyatı kimi qəbul olunurdu. Lakin “Dədə Qorqud” eposunun birbaşa milli ideologiya ilə bağlı olması, Azərbaycan xalqında kimlik ideyalarını coşdurması, etnik-siyasi tarixlə birbaşa bağlılığı və bununla da sovet xalqının yaradılması ideyasına zidd olması ona münasibəti dəyişdi. Heç təsadüfi deyildir ki, iki böyük dastandan – “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”dan daha çox birincisi təqibə məruz qaldı. “Koroğlu” dastanı “Dədə Qorqud” qədər təqib olunmadı: onun üzərində başqa xarakterli əməliyyatlar aparıldı. Dastanda

Koroğlunun sosial ədalət uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan xalqının Türkiyəyə, “türk işğalçılarına” qarşı mübarizəsi kimi redaktə edildi. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un kristal poetik quruluşu belə bir əməliyyatı aparmağa imkan vermədi. Burada oğuz babalarımız onların torpağına soxulmuş “sası” (murdar – Y.İ.) dinli yağılara” qarşı mübarizə aparırlar.

Prof.C.Qasımov göstərir ki, 1951-ci ildə gözlənilmədən bu xalq eposuna qarşı rəsmi dövlət səviyyəsində hücumlar başlandı. Dastanı bolşevik rəhbərləri antisovet millətçi bir əsər kimi tənqid atəşinə tutdu. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında (1951) Az. K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirov özünün hesabat məruzəsində “Dədə Qorqud kitabı” haqqında demişdir: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hisslərini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifiyə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilə bilər” (bax: 24). Buraxılmış “kobud səhvi” düzəltmək üçün dərhal partiya yığıncaqları təşkil edildi və Yazıçılar İttifaqında, eləcə də dilçilər arasında müşavirələr keçirildi. Bu yığıncaq və müşavirələrdə “Dədə Qorqud”un ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alimlərin mövqeləri kəskin tənqid atəşinə tutuldu (24).

Ulu öndər H.Əliyev yazır: “Eposun ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alimlərin mövqeləri kəskin tən-

qid atəşinə tutuldu. Artıq epos sözünün özü belə dırnaq içərisində işlədilirdi. O dövrdə elə bir iclas, elə bir qurultay, elə bir konfrans olmurdu ki, orada “Dədə Qorqud” tənqid olunmasın. 1951-ci ilin may ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının iclasında Həmid Araslının qeyri-səmimi olduğu xüsusi vurğulandı, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Mikayıl Rzaquluzadə və başqaları öz “səhvlərini” boyunlarına alsalar da, onlara qarşı keçirilmiş kampaniya hələ bir müddət davam etdi” (23, s.14).

Mətbuatda eposla bağlı çoxlu “ifşa” xarakterli yazılar dərc olundu. Bunlardan bəzilərinin müəllifləri bolşevik təbliğatına uyub, “sovet xalqı” nağılına inanan ziyalılar, bəziləri milli-etnik səbəblərdən eposa nifrət edənlər, bəziləri isə eposun həqiqi mahiyyətini çox gözəl bilsələr də, tutulmaq, güllələnmək, müxtəlif repressiyalara məruz qalmaq qorxusu altında qalan insanlar idi. Prof. E.Rəhimova bu yazıların müəlliflərinə münasibətdə haqlı mövqə tutaraq yazır ki, “proletar ideoloqlarının himayədarları üçün milli mədəniyyətin fəxrini (“Kitabi-Dədə Qorqud”u – Y.İ.) ləkələmək azlıq edirdi, onlar üçün xüsusilə vacib idi ki, onlar bunu məhz bu mədəniyyətin öz nümayəndələrinin (azərbaycanlıların - Y.İ.) əli ilə etsinlər. Sosialist sifarişləri həmişə özünə icraçılar tapırdı. İndi o hadisələrdən 40 il keçdikdən sonra... (həmin - Y.İ.) şəxslərin etdikləri səhvlərdə nə dərəcədə səmimi olduqlarını söyləmək çətindir... ” (25, s.29).

Eposa qarşı belə düşmən münasibətin əsasında nə dururdu?

Eposun Azərbaycan şair və yazıçıları tərəfindən öz bədii əsərlərində inkişaf etdirilib xalq arasında yayılan hansı cəhətləri sovet ideoloqlarının qəzəbinə səbəb olurdu?

Bu sualların “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun aydınlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyəti var.

Prof. C.Qasimov “Kitabi-Dədə Qorqud”un ittiham edilməsinin dörd əsas səbəbini göstərir:

1. Marksizmin klassik irsə baxışları. “Kitabi-Dədə Qorqud” milli – mənəvi əxlaqi və dini dəyərlərimizi özündə yaşatdığına görə marksizmə-leninizmə zidd bir əsər kimi ədəbi səhnədən (müvəqqəti də olsa) yığışdırıldı.

2. Türkün özünə qayıdış çağırışı. Dastanda oğuzun (türkün) mənşəyindən, məişət tərzindən, qəhrəmanlıq, cəngavərlik tarixinə, hətta coğrafi ərazi və məkana qədər hər şey öz əksini tapır. Lakin bütün bunların içindən bir ana xətt də keçir: Qorqud atanın son boydakı “türkün türkə inamı, əcdada, babaya etiqadı və dəstəyi itəndə vurduğu fəsad” mesajı... Bu nəsihətin növbəti türk sərkərdələrinə çatmaması və buraxılmış səhvlərin, törədilmiş faciələrin növbəti dəfə təkrarlanması, türkün bir mənəvi bayraq altında birləşməməsi üçün onun “dədə kitabı” – “Kitabi-Dədə Qorqud” “burjuv”, “pantürkist” elan edilərək yasaqlanır. Başqa sözlə, Qorqudun vəsiyyətlərini onun nəvələrindən uzun müddət tarix, zaman indi isə bolşeviklər gizlətmək istəyirdilər.

3. Erməni amili. Ermənilər milli-mənəvi dəyərləri və ya mədəniyyət abidələrini özəlləşdirərkən əsasən aşağıdakı prinsipdən çıxış edirdilər:

Birincisi, başqa xalqlara məxsus abidələri özününkü elan etmək;

İkincisi, modifikasiya edərək onları dəyişdirmək.

Üçüncüsü, özəlləşdirə bilmədiklərini özlərinin və ya başqalarının əli ilə məhv etmək;

Dördüncüsü, müxtəlif şayiələr yaymaqla əhalinin öz əli ilə məhv etmək (məsələn, Azərbaycanda daşdan yonulmuş qoçların içərisində qızıl və ya qiymətli əşya gizlədildiyi uydurmasını ortaya ataraq yerli əhalinin əli ilə həmin abidələri məhv etmək).

Fikrimizcə, ermənilərin bu əsəri məhv etmə cəhdlərinin əsas səbəbi “Dədə Qorqud”un coğrafiyası ilə bağlı idi. Vaxtı ilə V.V.Bartold yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud çox çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olsun” (bax: 26, s.116). V.V.Bartoldun dediyi Qafqaz mühitində ermənilər nə etnos, nə xalq, nə də dövlət kimi görünür. Dastanda Oğuzların Gürcüstanla həmsərhəd olduğu göstərildiyi halda, bu gün ermənilərin məskunlaşdığı Azərbaycan ərazilərində ermənilərin yaşamadığı göstərilir. Bu da ermənilərin həyata keçirmək istədikləri uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasının reallaşmasına mane olurdu. Ona görə də onlar türk xalqlarının tarix, coğrafiya, fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyat, dövlətçilik, əxlaq, hüquq və s. dərsliyi olan bu mənəvi sərvəti hər vəchlə ədəbi-bədii səhnədən çıxarmağa çalışırdılar.

4. Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanmasının imperiyanın əyalət-müstəmləkə düşüncəsindən doğması. Məlumdur ki, həmişə və hər yerdə imperiya maraqları güdən SSRİ rəhbərliyi mənşə və şəcərə məsələsinə xüsusi fikir verirdi. Fikrimizcə, azərbaycanlıların gəlmə elan edilməsi ideyası da buradan qaynaqlanırdı (24). Başqa sözlə, “Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan xalqının bu torpağın yerli əhalisi olması haqqında inkaredilməz tarixi faktlar imperiyanın bu əyalət-müstəmləkə düşüncəsinin əsaslarını dağıdırdı.

Stalinizm epoxasının başa çatması ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasibət dəyişildi; eposun repressiyası dayandırıldı, onun çapı, tədqiqi və bədii ədəbiyyatdakı təcəssümü ilə bağlı yeni dövr başlandı. Həmin tarixi məqamın carçısı görkəmli Azərbaycan ziyalıları və eyni zamanda eposla bağlı müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmış H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasibin “Kommunist” qəzetinin 1957- ci il 26 mart tarixli nömrəsində çap olunmuş “Dədə Qorqud dastanları” adlı məqalə oldu (27).

Məqalədə repressiya dövründə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna qarşı irəli sürülmüş bütün ittihamlara cavab verildi: “Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu son illərdə (1951-1956-cı illərdəki repressiyalar nəzərdə tutulur – Y.İ.) böyük bir yanlışlığın nəticəsi olaraq düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsi olmayan zərərli bir əsər kimi qələmə verilmişdir” (27). Dastanı xalqın vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik kimi nəcib hisslərindən yoğrulmuş abidə kimi səciyyə edən müəlliflər repressiyalardan dolayı artıq eposu tədqiq etməkdən, ona öz bədii əsərlərində müraciət etməkdən çəkinən tədqiqatçılara, yazıçı və şairlərə, ümumən ziyalılara məqalənin sonunda belə bir “mesaj” verdilər: “Biz əminik ki, sovet alimləri bu abidənin üzərində daha ciddi işləyərək, onun əsl qiymətini verə biləcəklər. Uzun müddət şərqsünaslıq aləmini maraqlandırmış olan bu abidənin öyrənilməsi işi davam etdiriləcəkdir” (27).

Bu məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” un taleyində mühüm rol oynayır. Abidənin tədqiqi və bədii ədəbiyyatda təcəssümü sahəsində tamamilə yeni bir dövr başlanır. Yazıçı və şairlər abidəyə yenidən müraciət edir, onun obraz, süjet, motiv və ideyalarından istifadə etməklə yeni bədii əsərlər yaradırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının əsrlər boyu varlığında mövcud olan “Dədə Qorqud” ruhu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının XX əsrdə Azərbaycanda çap olunub yayılması ilə oyandı və XX əsrin birinci yarısından bu günə qədər “Dədə Qorqud” mövzusunun yazıçı və şairlərimizin düşüncəsində aktual və diri saxlayan da elə həmin ruhdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu XX əsr Azərbaycan milli düşüncə mühitində göründüyü “an”dan ədəbi düşüncənin bütün sferalarının diqqətini özünə cəlb etdi.

Böyük şərqşünas alim olan H.F.fon Dits Şərq dillərini, Şərq adət-ənənələrini yüksəklərə qaldıraraq “Şərq ab-hava”sı yaratmışdır və buna görə onun adı Şərqdə daim minnətdarlıqla yad ediləcəkdir.

Ramazan QAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

ramazanqafar@gmail.com

YOXLUĞUNU DÜŞÜNMƏK İSTƏMƏDİYİM İNSAN

İnsan doğulur, boya-başa çatır, ömür sürür, ünsiyyət qurur, qurub-yaradır, yazıb-yaşadır və qəflətən dünyadan köçür.

İnsan əməlləri və yaratdıqları ilə iz qoyur. Çoxları unudulur, yaddaşlardan həmişəlik silinir. Bəziləri isə cismən yoxluğa qovuşsa da, adı və yazıb-yaratdıqları əbədi yaşayır.

Və elə insanlar var ki, yoxluğu ilə boşluq yaradır, yeri həmişə görünür. Belə insanlardan birinin yoxluğunu hələ də qəbul edə bilmirəm və öz aləmində onun yaşadığını zənn etməklə təsəlli tapıram. Bu mənada Cəlal müəllim haqqında yazmaq mənim üçün çox çətindir.

Qasimov Cəlal Əbil oğlu ömrünün ən çiçəklənən çağında əzizlərini, qohumlarını, dostlarını, tanış-bilişlərini özünə borclu qoyub getdi. Bəli, o yeganə insandır ki, ətrafındakıların hamısı ona borclu qaldı. Dünyada bəlkə də düşməni olmayan yeganə İnsanı itirdik.

Cəlal Qasimov ilk baxışda sadə ömür yaşayıb: 1959-cu ildə Şərur rayonunun Püsyən kəndində anadan olub, 1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsini bitirib. 1993-cü ildə görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas “Abdulla Surun həyat və yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik, 2000-ci ildə “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib. 1984-1991-ci illərdə Sabirabad rayonunda dil-ədəbiyyat müəllimi işləyib. 1991-1993-cü illərdə vaxtilə təhsil aldığı

Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətində çalışıb. Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri, eləcə də siyasi repressiya qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların, o cümlədən 30-dan çox kitabın, bir neçə tədris proqramının, eyni zamanda 150-dən çox elmi-publisistik məqalənin müəllifi olub. Ədəbiyyatşünas alim, pedaqoq, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim kimi yetişib iyirmiə yaxın monoqrafiya yazan bu böyük insanın son iş yeri AMEA Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsi olub. Ömrünün son çağında o həmçinin DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının fakültə rəisi olub və polkovnik rütbəsini daşıyırdı.

Cəlal Qasimov elə irs qoyub gedib ki, indiyə qədər heç kimin həmin işləri yerinə yetirməyə nə səriştəsi, nə qabiliyyəti, nə də imkanı çatıb. Və bundan sonra da DTK arxivlərindən ədəbiyyatçı qurbanların son fəaliyyətini araşdırıb üzə çıxardan olmayacaq. Cəlal müəllim ədəbiyyat tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq tutmaqla repressiya dövrünün acı həqiqətlərini üzə çıxarmışdır.

Elə insanlar var ki, öz rəftarı, xeyirxahlığı, davranışı ilə həmişə ətrafındakıları borclu qoyur və çalışır ki, düşməni olmasın. Mən deyərdim, Cəlal müəllim bəlkə də tanıdığım yeganə insandır ki, bizləri özünə borclu qoyub əbədiyyətə qovuşmuşdur. Onun sağlığında haqqını qaytarmağa şəxsən mənim imkanım olmadı.

Ən çətin anlarımda yardımını, düzgün məsləhətlərini əsirgəməyən əsil ziyalı və dost ömrünün sön aylarını yaşadığı çağda, 2021-ci ilin iyun ayında bir qrup alimlə birlikdə ADPU-nun Quba Filialında mənim 70 illiyimə həsr edilən toplantıya getmişdi. Yolboyu onun ağrı çəkdiyini hiss edir-

dim... Özümü günahkar sayırdım. Cəlal müəllimin çıxışı hələ də qulaqlarımda səslənir.

Həyatımda ən ağır işim məhz Cəlal müəllimin yoxluğu haqqında söz deməkdir. Bu barədə düşünmək o qədər üzücüdür ki, adam qəhərdən boğulur.

Əvəzolunmaz insanın ölüm xəbərini Ankarada beynəlxalq elmi konfransda olanda eşitdim və 2021-ci ilin 30 oktyabrının yuxusuz gecəsində aşağıdakı misraları qələmə aldım.

NİYƏ QIYDIN CƏLALA?..

Qırğın salıb insana
Dünya nədən boşalır?
Qapılar açıq qalıb,
Qəsd edilir hey cana.

Ölümlər ürək dəlidir,
Yamanlıq hardan gəlir?
Şər törədən dincəlir,
Qalırıq yana-yana.

Cəlal dağı sinədə,
Adam bilmirdi nədə.
Günahkarlıq biz nədə?
Lənət olsun o ana.

Alıb hara apardın,
Dağı bizdən qopardın?
Yağı canı tapardın,
Batmazdın qızıl qana.

Getməliyik birimiz,
Dünya qonaq yerimiz.
Sevinməsin dirimiz,
Baxmır fələk ad-sana.

Seyfəddin RZASOY

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

seyfeddin_rzasoy@mail.ru

MİLLİ YADDAŞIN BİFURKASIYASI: ŞƏHİDLƏR VƏ ŞAHİDLƏR

Azərbaycan “bifurkasiya” ilə “atraktor” arasında.

Hər bir milli tarixin onu bir sistem olaraq yaradan və yaşadan *tale nöqtələri* var. Sinergetikada bu, *bifurkasiya nöqtələri* adlanır. İstənilən sistem “tarazlıq vəziyyəti ilə özünütəşkil prosesi arasında... bir neçə vəziyyət alır. Tarazlığın pozulma anında *“bifurkasiya”* (bu sözün ingiliscədən tərcüməsi “bud-aqlara ayrılma”, “haçalanma” anlamına gəlir) adlanan durum meydana çıxır. Sistem bifurkasiya anında bir neçə potensial təkamül variantlarına sahib olur. Bifurkasiya sistemin mövcud iş rejiminin dəyişmə məqamıdır... Bifurkasiya nöqtəsi qısa müddətli xarakter daşıyır və sistemin daha uzunmüddətli olan dayanıqlı durumlarını bir-birindən zaman və məkanca ayırır. Bu nöqtə həm də sistemdə qeyri-müəyyənliyin qabarması məqamıdır. Çünki bifurkasiyada, adətən, bir neçə potensial variant formalaşır. O variantlardan hansısa birinin seçilməsi ilə sistem sonrakı təkamül xəttini seçir”. “Özünütəşkil hadisəsinin əsas əlaməti bifurkasiya nöqtəsindən sonra sistemin aldığı yeni strukturdur. Buna sinergetikada *“atraktor”* deyirlər... Mənası odur ki, sistemi öz cəzbəmə nöqtəsinə salan yeni quruluş faktiki olaraq sistemin gələcəyidir və konkret struktur formasındadır. Beləliklə, sistem bifurkasiya nöqtəsindən onu cəzb edən strukturların təsiri altına düşməklə çıxır”.

Başqa sözlə, bifurkasiya sistemin taleyinin variantlar mərhələsinə girdiyi məqamdır. Hansı variantın reallaşacağına

və sistemin taleyinin necə olacağını təkcə Cənab Allahın bildiyi məqamdır. Bu məqamda onun *tale yazısı* aktuallaşır və o, bifurkasiya mərhələsindən *“hazır” tale* – attraktor halında çıxır.

Azərbaycan tarixinin bifurkasiya nöqtələri kimi daha çox “Çaldıran döyüşünü”, “Gülüstan”, “Türkmənçay” müqavilələrini nişan verirlər. Bunların içərisində milli tarixi taleyimizin daha bir mühüm bifurkasiya nöqtəsi var. Sinergetik-filosof F.Qurbanov onu “Azərbaycan tarixinin “bolşevik bifurkasiyası” adlandırır. *Prof. Cəlal Qasimovun təqdimat modelini tapmaqda çətinliyə düşdüyümüz bu əsərinin bütün mahiyyəti, əslində, “bolşevik bifurkasiyasının” özünün zirvə nöqtəsinə – “milli tarixin 37-ci il bifurkasiyasına” həsr olunmuşdur.* Alimin milli-mənəvi dəyərlərimizin qanlı repressiyasına həsr olunmuş bu tədqiqatı sinergetik modelləşdirmə müstəvisində *“Bifurkasiya ilə attraktor arasında Azərbaycan tarixi”* kimi yozula bilir.

Ümumən Azərbaycan humanitariyasının, xüsusən filologiya və folklorşünaslığın daha çox stalinizm repressiyaları üzrə mütəxəssis kimi tanıdığı prof. C.Qasimovun bu kitabının sinergetik “metaforada” təqdimatı, bəlkə də, qəribə (daha doğrusu: *qərib*) görünə bilər. Ancaq öz araşdırmalarında “tədqiqatçı alim” ampuasını və “tədqiqat” ülgülərini çoxdan aşmış Cəlal müəllimin bu əsərində (və “bu” anlayışı altında bütün digər tədqiqatlarında) bəlli “37-ci il” mövzusu artıq bizim adət etdiyimiz düşüncə, tədqiqat, yozum, yanaşma və ifadə tərzində təfsir olunmur. Taleyin ona verdiyi ömür, maddiyyat, mövqiyyət nöqtələrini öz həyatının “mənəvi borc” attraktoruna çevirməyi bacarmış bu kişi, bəlkə, heç özü də “XX əsrin 37-ci il” mövzusunun artıq “Azərbaycan tarixinin 37-ci il bifurkasiyasına” çevirdiyinin fərqində deyil. Tarixin heç vaxt dəyişməyən özünüqiymətləndirmə (-dəyərləndirmə) üsulu var: hər nəslin mövcudluq üsulu özündən əvvəlkinin təcrübəsinin dəyərləndirilmə-

sinə müncər olunur. C.Qasimov üçün tarixin bu gedişat formulu “dərkolunmuş fərdi(-n)” yaşam mexanizmidir. ***O, bütün intellektual praktikası ilə “37”-də, bütün intellektual yaradıcılığı ilə Azərbaycanın sabahındadır.*** Onun yaradıcılığında (daha dəqiqi: varlığında) dünən, bugün və sabah adət etdiyimiz ənənəvi düşüncə tərzilə qiymətləndirməkdə çətinlik çəkdiyim fenomenə çevrilib. Bu fenomenin təsvir və təhlil müstəvisi bir çox məqamları ilə sinergetik yanaşmanı tələb edir.

Milli düşüncə tərzimiz üçün ümumən hələ yeni olan sinergetik yanaşma Azərbaycan intellektual düşüncə tarixində gerçəkliyin dərki prosesinə nadir sayda bir sıra alimlərin yaradıcılığında, məhz bu ad altında olmasa da, tətbiq olunmuş reallıqdır. Milli yaddaşımızın ayrılmaz ismi olan prof. Xudu Məmmədov da belələrinəndən idi. F.Qurbanov yazır ki, Xudu Məmmədov “sinergetika” terminini işlətməsə də, təfəkkür tərzilə, sualların qoyuluşu və problemlərin (daha doğrusu, oxşarlıqların) izahında sinergetik yanaşmaya çox yaxın mövqeyə gəlib çıxmışdı. Əgər o, bu fikirlərini ayrıca sistem olaraq tam nəzəri hala salıb təqdim etsəydi, Azərbaycanda sinergetikanın variantlarından birinin yaradıldığının şahidi olardıq (ad başqa da ola bilərdi). Bu, niyə baş vermədi? Ümumiyyətlə, bu sual Azərbaycanda elmi nəzəriyyələrin yaranması bağlılığında araşdırılmalı fundamental elmi-metodoloji məsələdir. X.Məmmədov kimi bir çox istedadlarımız potensiallarını bilmədən dünyanı tərk ediblər. ***Niyə, nəyə görə?***

Biz sinergetik-filosofun nə vaxtsa prof. C.Qasimovla bağlı tarix üçün də səslənə biləcək bu suallarının səslənmə “tarixinin” artıq çoxdan yetişdiyinin fərqi deyil. Ona görə də:

“Niyə” məhz sinergetik fəlsəfə? “Nəyə görə” məhz prof. Cəlal Qasimov?

Prof. C.Qasimovun yaradıcılığı öz tematik mahiyyəti etibarilə artıq çoxdandır ki, yalnız filologiya deyil. Baxmaya-

raq ki, bu tədqiqatlar filologiya elmləri doktoru tərəfindən, həm də filologiya indeksi ilə aparılır. Lakin onun araşdırmalarında filologiya axtarmaq, yaxud onları ümumilikdə filologiyanın metodik qəliblərinə salmaq mümkün deyil. Çünki bu əsərlər, sadəcə olaraq, təkcə filoloji araşdırmalar deyildir. O, zahiri planda milli-mənəvi dəyərlərin repressiyasını – milli düşüncə və onun daşıyıcılarının qanlı üsullarla məhvi tarixini araşdırır. Tədqiqatlarından çoxlu sayda istintaq-protokol materialları, sorğu-dindirmə sənədləri keçir. Hətta bunlar da professorun tədqiqatlarını “tarixi”, yaxud “filoloji-tarixi” indeksə nə hərfi, nə də məcazi mənada “sığışdırmır”. Çünki nə repressiya olunmuş ədəbi məhsula yanaşma yalnız “filoloji”, nə də məhv edilmiş “ədibə” yanaşma yalnız “tarixi” deyildir. Prof. C.Qasimovun yaradıcılığındakı şifahi və yazılı *Ədəbiyyat*, onu yarıdan *Ədib*, hər iki paradıqmada daşınan *Milli Mənəviyyat* və bu paradıqmaları birləşdirən *Ağrı* semantemləri daha ümumi, daha universal keyfiyyət-qiyətləndirmə aspekti kimi yalnız “fəlsəfənin” metodik qəlibində təfsir oluna bilər. Ancaq burada bizim adət etdiyimiz ənənəvi, fəlsəfi yanaşma da C.Qasimovun yaradıcılığının bütün fəlsəfəsini özündə ehtiva edə bilmir.

Fəlsəfə bizə “doğma” olan tərifi təbiət, cəmiyyət və zaman haqqında ən ümumi qanunauyğunluqları ehtiva edən elmdir. C.Qasimovun yaratdığı “37-ci il fəlsəfəsi” də bir çox məqamları ilə bu “ən ümumi qanunauyğunluqların” tapılması paradıqmasında mənalanı bilər. Lakin “37-ni” yalnız təsvir və təhlil etmək, yaxud onu “sistemləşdirmək”, bu tarixin ənənəvi fəlsəfəsini yaratmaq Cəlal müəllimin gördüyü işin “fəlsəfəsini” tam açmır. O, bir çox konseptlərində daha irəli gedib və müəyyən mənada bizim adət etdiyimiz dəyər-qiyətləndirmə ölçülərindən yuxarı qalxıb. Reallığa yanaşmanın bu səviyyəsi alimin həmin konseptlərini sinergetik fəlsəfə müstəvisinə gətirir.

Sinergetik fəlsəfə gerçəkliyi idrakın qeyri-xətti, qeyri-müəyyən, qeyri-səlis məntiqə əsaslanan üsulu olaraq hər hansı sistemin özünütəşkilinin (özünüyaratmanın) mürəkkəb mexanizmlərini hərəkətə gətirən ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirir. Prof. C.Qasimovun oxuculara təqdim olunan bu əsəri mövzu-mündəricəsi baxımından milli-mənəvi dəyərlərin sovet totalitarizmi dövründə repressiyasına həsr olunmuşdur. Lakin “repressiya” burada, sadəcə, tarixi proses olmayıb, Azərbaycan xalqının “37-ci il bifurkasiyasında” yenidən “özünütəşkil”, yenidən “özünüyaratma” prosesi kimi təqdim olunur. **“Azərbaycan türklüyü”** Şimali Azərbaycan müstəvisində bir bütöv etnokosmik sistem olaraq “37-ci il bifurkasiyasına” (milli taleyin variantlar sisteminə) düşür və ondan **“Azərbaycan xalqı və milləti”** attraktor kimi çıxır. Əsərin birinci səhifəsindən axırıncı səhifəsinə qədər onun müəllifinin bütün diqqəti, əslində, bu məqamdadır. Bifurkasiyada sistem tarazlıq halından çıxır və qeyri-müəyyənlik dövrünə daxil olur. Bolşeviklər “Şimali Azərbaycan xalqını” onun tarixi təmkin – tarazlıq halından çıxardıb, qeyri-müəyyənliyə, eksperimental variantlar mərhələsinə daxil etdilər. Daha sonra bu durumdan geni modifikasiya olunmuş orqanizm halında çıxardılar. İndi bütün bəşəriyyət GMO-nun (Geni Modifikasiya olunmuş Orqanizmləri – qida məhsullarını, tərəvəzləri yarıdan gen mühəndisliyinin) əsarətindədir. **Prof. C.Qasimov sübut edir ki, bolşeviklərin XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan xalqı (o cümlədən keçmiş SSRİ-nin əsasən digər türk xalqları) üzərində apardıqları qanlı repressiyalar, əslində, mahiyyəti etibarilə bir gen mühəndisliyi idi.** Müxtəlif genetik eksperimentlərlə Azərbaycan xalqını bifurkativ variantlar üzərində təcrübəyə məruz qoyan bolşeviklər onu, nəhayətdə, GMO “attraktoruna” – geni modifikasiya olunmuş xalqa çevirməyi bacardılar. Müəllif yazır: “1920-50-ci illər Azərbaycan ziyalılarının mənəvi sarsıntı və stress illəri idi. Yeni cəmiyyətin qarşısına qoyduğu məqsəd-

lərdən biri də yeni ziyalı nəsli yetişdirmək və onları öz ideyalarının daşıyıcısına çevirməkdi. Bu, yeni ziyalı nəsli demokratik yox, diktator rejimin ağırlarını yaşaya-yaşaya yetişirdi. Sosializm qəlibinə sığmayanlar, xalqın, millətin tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini yaşadanlar və yaradıcılıqlarında irslə varis, dünənlə bu gün arasına körpü atanlar Stalinin və onun əyalətdəki qullarının qəzəbinə düçar olurdular. İrtica və istibdad prosesi iki yolla – dövrü mətbuatda, yığıncaqda, plenum və qurultaylarda ifşa və təhlükəsizlik orqanlarının təcridxanalarında ittihadla həyata keçirilirdi”.

Müəllifin bu fikrində “37-ci il bifurkasiyası” funksional sistem halında təqdim olunmuşdur. Keçən əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətinin prof. C.Qasimovun təsvirində təqdim olunan bu prosesual durumu (sistemin böhran halı) öz fəlsəfi ümumiləşdirməsini yalnız sinergetik modeldə tapa bilir. Diqqət edək:

Sistemin salındığı böhran: 1920-50-ci illər Azərbaycan ziyalılarının mənəvi sarsıntı və stress illəri;

Bifurkasiya variantları: Sosializm qəlibinə sığmayanların:
– fiziki və mənəvi planda məhv edilməsi;
– dövrü mətbuatda, yığıncaqda, plenum və qurultaylarda ifşa edilməsi;

– təhlükəsizlik orqanlarının təcridxanalarında ağır ittihadlara məruz qoyulması.

Sistemin gələcəyi – attraktor: Yeni ziyalı nəsli yetişdirmək və onları öz ideyalarının daşıyıcısına çevirmək.

Prof. C.Qasimovun “37-ci il bifurkasiyası”nın prosesual strukturu.

Müəllif göstərir ki, keçən əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycan xalqı üzərində məqsədli eksperiment aparılmışdır: “İmperiya yaxşı dərk edirdi ki, mənəvi dirilik sakitliyi sevmir,

o, kükrəməyi, püskürməyi, ayıq və oyaq qalmaqı sevir. Sabitlik yaratmaq üçün diriliyi – müstəqil düşünməyi, milli mentalı və milli əxlaqı məhv etmək lazım idi”.

Professora görə, bolşeviklərin Azərbaycan xalqının üzərində apardıqları eksperimentlərin əsas hədəfi onu bir xalq, dövlət, ümumiyyətlə, etnos kimi yaşadan, mövcudluğunu şərtləndirən etnik-milli mexanizmlərdən məhrum etmək idi. C.Qasimov bolşevik “gen mühəndislərinin” Azərbaycan xalqının etnokosmik strukturunda hədəfə aldıkları “genetik kod nöqtələrini” çox aydın işarələrlə cizgiləyir: “Millətin tarixində və taleyində ən böyük faciə şəxsiyyətin məhvindən daha çox milli-mənəvi dəyərlər – cümlələr, əlyazmalar, təzkirələr, arxiv materialları, bütövlükdə isə folkloru da özündə ehtiva edən klassik irs zərər çəkəndə, repressiyanın qurşunlarına hədəf seçiləndə baş verir. Zərərli hesab edilərək heç bir qeydiyyatı aparılmayan, ona görə də yenidən bərpa edilməsi müşkülə çevrilən kitabdən, əlyazmadan, folklor nümunələrindən müəssisə və təşkilatların, xüsusilə də NKVD-nin qaladığı tonqal yadı, özgəni (erməni və ya rusu) nə qədər isindirirsə, doğmanı, millini bir o qədər üşüdür. Qeyri-millini xumarlandıran tonqal, alov genetik kodu, dünəni yandırdığından, əcdada qalxan və yaddaşa uzanan əlin kimliyini bilə-bilə doğma özü də gücsüzlüyündən qovrulur”.

Bolşeviklərin apardıqları siyasət aydın modelləşdirilmiş sistemə əsaslanırdı. Xalqın milli özünəməxsusluğunu şərtləndirən genetik kod əvvəlcə etnogenetik struktur informasiyası – DNT səviyyəsində (milli mənəvi dəyərlər), daha sonra onun daşıyıcıları (milli şəxsiyyətlər) səviyyəsində məhv edilirdi. Prof. C.Qasimov yazır: “Hər yerdə fərdi ziyalı “mən”inin azadlığı, milli “mən”in azadlığı ilə tamamlanır. Deyilənlərin yekunu kimi demək olar ki, 1920-1950-ci illərin repressiyalarının qurşunları əvvəlcə milli- mənəvi dəyərlərə – dilə, əlifba-

ya, adət-ənənələrə, klassik ədəbi-mədəni irsə, dinə, folklora – “Dədə Qorquda”, “Koroğlu”ya, sonra isə milli düşüncə sahibləri olan mütəfəkkir şəxsiyyətlərə dəydi”.

XX əsrin 20-50-ci illərinin bolşevik eksperimentləri son dərəcə qanlı üsullarla aparılmışdır. Bu üsulların ideoloqu bütün bəşəriyyətin tarixini XX əsrin əvvəllərində sosializm-kapitalizm bifurkasiyası variantlarına atmış V.İ.Lenin idi. Müəllif yazır: “V.İ.Leninin qurduğu “adil divan”ın mahiyyətində və məzmununda bəyi, xanı qırmaq, dara çəkmək dayanır. Bəyin, xanın qırılması və ya dara çəkilməsi ilə “adil divan” arasındakı paradoksa məhəl qoymadan deyə bilərik ki, sovet hökumətinin – totalitar rejimin qurduğu dar ağacından bəydən və xandan daha çox milli burjuaziya, milli düşüncə, eləcə də milli düşüncə sahibləri asıldı. Millilik və milli düşüncə çarmıxa çəkiləndə, eşofota yaxınlaşdırılanda bu düşüncənin məhsulu olan folklor da təhdidlərlə üzləşir, deməli, xalqın özü və onun yaratdığı eyni anda təqib və təzyiqlərə məruz qalır”.

Bolşevizm bu üsullarla XX əsrin 20-50-ci illər Azərbaycan sovet insanının milli şüurunda böhran yaratmağa – onda minillərin sınağından çıxaraq daşlaşmış milli-mənəvi dəyərlərə şübhə yaratmağa nail oldu. Cəlal müəllim qeyd edir ki, “o illərin ideoloji təbliğatı və yeridilən siyasət bir çox yazıçıların özlərini də proletar düşüncəsi ilə əski təfəkkür tərzinin (“yeniləşən” cəmiyyət və sabitliyini qoruyub saxlayan genetik kod) arasında çaşbaş qoymuşdu”.

Xalq kütləvi şəkildə, totalitar zor qarşılığında, imperiyanın bütün gücü ilə mutant “Azərbaycan sovet insanı” obrazına otuzdurulurdu. Alternativə, düşünməyə, fikirləşməyə, seçməyə heç bir macal vermirdilər. Metodlar o qədər qanlı, amansız və qorxulu idi ki, kimliyindən – ziyalı, yaxud sırayı insan olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan insanının düşüncəsinə yalnız bir hiss – fiziki özünüqoruma, nəyin bahasına olursa-

olsun salamat qalma instinkti hakim idi. Bu instinkt öz təbiəti etibarilə bütün hallarda fiziki-cismanidir, o işə düşəndə mənəvi-ruhani olana yer qalmır. Həmin instinkt insanlarda və heyvanlarda eynidir. Lakin insan həm də mənəvi hadisədir. Bolşeviklər Azərbaycan xalqının üzərində qanlı üsullarla eksperiment apararkən məhz bu instinkti işə salmağa çalışırdılar. Çünki o, işə düşəndə toplum sürüyə çevrilir. Ondan sonra onu idarə etmək üçün təkə bir çoban və bir it kifayət edir. Prof. C.Qasimov, əslində,təpəd ən-dırnağacan milli ziyalı olan Y.V.Çəmənəminlinin xaricdən sovet Azərbaycanına qayıtdıqdan sonra yazdığı “Bu proletar həyatı mənim üçün bir məktəb oldu. Bütün köhnə düşüncələrimi məndə oyanmış yeni şüur sahəsinə keçirdim. Kapitalizm əsiri olan işçilərlə boyunduruq yoldaşı olaraq dünyaya başqa nəzərlə baxmağa başladım” fikrini bu kontekstdə təhlil edərək diqqəti mahiyyətin üzərinə yönəldir: “Maraqlıdır, Vəzirov həqiqətənmi proletar həyatını özü üçün məktəb hesab edirdi, əgər elə deyilsə, onda bu ziddiyyət və ikilik haradan gəlir? Bu gün bu sualla çoxlarını ittiham etmək olar. Bunun üçün əvvəlcə gərək 20-30-cu illərə qayıdasan, dövrün özünə – Stalin və Bağırov rejiminə, az da olsa, bələd olasan. Can bir qəlblə bir-birinin evinə gedən-gələn qonşuların qorxudan bir-birindən “küsməklərinin”, özündən qorxan, çəkinən adamların şahidi olasan, hər gecə qara maşınların evlərə gətirdikləri fəlakəti görəsən, dar zindanlarda döyülən, həftələrlə ayaq üstə ac-susuz dayanan, ayaqları şişən adamların naləsini, fəryadını, iniltisini eşidəsən, heç olmasa, 30-cu illərdən miras qalan dərd yüklü istintaq işlərini vərəqləyəsən, yalnız o zaman məhkum edilənləri və məhkum edilməyənləri ittiham edə bilərsən”.

Müəllif məhz özünün müəyyənləşdirdiyi yanaşma üsulu ilə Azərbaycan sovet insanının yaşam formulunu belə təsvir edir: “Dövr, zaman özü əzməyi və əzənin tərəqqisini tələb edir-

di. Bu diqtə idi. Sən ya bu diqtəni qəbul edib öz ideyalarını müxtəlif ədəbi prinsiplərlə həyata keçirməli, ya Sovet hökumətinin varlığını mədh edərək “sevinc yaylığı ilə gözlərinin yaşını silib, gülə-gülə ələmdən-nəşəyə keçməyini” elan etməli, yaxud da məhv olmalı idin”.

Prof. C.Qasımov eyni sovet yaşam formulunun sayısız variantlarından daha bir nümunəni ustad Aşıq Bilal Şirvanlının obrazında belə şərh edir: “Yeridilən bu siyasət nəticəsində artıq sovetlər dönəmində “Aşıq gördüyünü çağırır” tezi, “Aşıq diqtə olunanı çalar” ifadəsi ilə əvəzləndi. Hippokratın həkimə, Femidanın hakimə inamı da elə bu zaman aşıq-aşıq saza sədəqətini itirəndə (gördüyünü deyil, diqtə olunanı ifadə edəndə) itib. Bu inama sədəqətini itirənləri mükafat – orden, medal, itirməyənləri sazı, sözü qoruyanları, ictimai mühitin eybəcərliklərini kodlaşdıranları isə Aşıq Bilal kimi güllənmə cəzası gözləyib”.

Prof. C.Qasımovun “37-ci il bifurkasiyası”nda folklor.

Müəllifin milli-mənəvi dəyərlərin repressiyasına həsr olunmuş kitabının əsas obrazları folklor və folklorçulardır. Cəlal müəllimin bu “seçimi” tədqiq olunan dövrün reallıqlarını əks etdirir. O yazır: “Azərbaycanın yazılı və şifahi ədəbiyyatı heç vaxt sovet dövründəki qədər toplanıb tədqiq olunmadığı kimi, o dövrdəki qədər də təhriflərə, ideoloji basqılara məruz qalmayıb, hətta kök, mənşə problemi ortaya çıxanda təqib də edilib, yasaq da olunub. Milləti kökündən, mənşəyindən, əcdadından qoparmaq üçün ciddi cəhdlər də edilib”.

“Niyə folklor” sualına müəllifin kitabda verdiyi izah, əslində, “folklor” anlayışının etnokosmik strukturunu modelləşdirən yığcam konsepsiyadır. C.Qasımov yazır: “Milli əxlaqı və milli psixologiyayı, milli təfəkkürü və milli mentaliteti, etnik kodu və milli şüuru, milli düşüncəni və milli xarakteri

özündə ehtiva edən folklor xalqda milli “mən”i və milli “biz”i formalaşdırır”.

Etiraf edək ki, bu, üstündən keçiləsi tərif deyil. Burada “folklor” bir kateqoriya kimi tamamilə müasir anlamda model-ləşdirilib. Müəllif özü də buna işarə edir: “Maraqlıdır ki, indi folklor Azərbaycan folklorşünaslığının nəzəri texnologiyasında məhz bu kontekstdə – etnosu bir kosmik bütöv kimi özündə model-ləşdirən sistem (etnokosmos) kimi konseptləşdirilməklə folk-lorun xalqın “mən-biz” formulu üzrə mükəmməl kosmik böyü-məsindəki müstəsna rolu haqqındakı fikrimizi təsdiq edir”.

Prof. C.Qasımovun verdiyi tərif təhlil etdikdə aydın olur ki, burada folklor *struktur və funksiya aspektlərində* modelləşdirilmişdir. Bu cəhətdən folklor öz *strukturunu* etibarilə sistemin bütün millilik səviyyələrini (milli: əxlaq, psixolo-giya, təfəkkür, mentalitet, etnik kod, şüur, düşüncə və xarak-teri) əhatə – ehtiva edir. Bu struktur *funksionallaşmaqla* milli “mən” və “bizi” yaradır (təşkil edir). Müəllif göstərir ki, bol-şeviklər məhz bu səbəbdən folklorla bir hədəf kimi çox ciddi önəm verirdilər: “İdarə və iş üsulu repressiya olan totalitar rejim isə özünün həmişəyaşarlığını təmin etmək üçün gücünü formalaşmış milli “mən”i və milli “biz”i (paralel olaraq folk-loru – S.R.) dağıtmağa sərf etdi”.

Bolşevizmin folklorla belə həssas münasibəti həm də canlı milli yaddaş fenomeni ilə bağlı idi. 1920-ci illərdən geni dəyişdirilməyə başlanan Azərbaycan sovet insanı üçün 1918-1920-ci illər həm də folklorda yaşayan canlı yaddaş idi. Prof. C.Qasımov yazır: “Əslində isə bu folklor nümunələri xalqı Azərbaycan SSR-ni deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (AXC) qurmağa hazırlayırdı. Həmişə və hər yerdə istiqlal düşüncəsi, müstəqilləşmək arzuları əvvəl ədəbi düşüncədə, sonra isə ictimai həyatda baş verib. Bolşevizmin apardığı təbliğat bir tərəfdən Cümhuriyyəti unudurmağa, digər tərəfdən isə so-

vet hökumətinin yerlərdə (əyalətlərdə) ideoloji dayaqlarını möhkəmləndirməyə xidmət edirdi. Heç şübhəsiz ki, xalqın iradəsindən doğan demokratik Cümhuriyyəti ittiham edən ciddi folklor örnəkləri tapıb ortaya çıxarmaq (sifarişlə yazılan tək-tük cızma qaralar istisna olmaqla) nə 1920-ci, nə də sonrakı illərdə mümkün deyildi”.

Bolşeviklərin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına və “Novruz” bayramına qarşı “bütün cəbhə boyu” apardıqları amansız və mütəşəkkil mübarizədə də əsas məqsəd Azərbaycan türklüyünün milli yaddaş kodunu dağıdıb onu özünüqoruma, yəni, özünütəşkil etmə mexanizmlərindən məhrum etmək idi. Bu cəhətdən prof. C.Qasimovun təhlil modelində Azərbaycan milli eposu və milli ritualının (bayramının) repressiyası zamanı bolşeviklərin göstərdiyi “fövqəlhəssaslığa” münasibətdə tədqiqatçının nümayiş etdirdiyi “fövqəlhəssaslıq” təsadüfi deyil.

Milli yaddaş etnosun “düşüncə sxemləri” və “davranış formullarından” təşkil olunur. Hər bir “milli epos” etnosu təşkil edən düşüncə sxemlərini, hər bir “milli bayram – ritual” isə etnosu birləşdirən davranış formullarını özündə yaşadır. Etnos eposu vasitəsi ilə – düşünür, bayramı vasitəsi ilə – hərəkətə gəlir. Milli düşüncə sxemlərindən – eposundan və milli hərəkət formullarından – bayramından qoparılmış xalq artıq manqurtlaşır: milli düşüncədən məhrum fiziki istismar vasitəsinə – heyvana çevrilir. Prof. C.Qasimov göstərir ki, bolşeviklər Azərbaycan xalqını milli eposundan – “Kitabi-Dədə Qorqud”dan və milli ritualından – Novruz bayramından məhrum etməklə onu məhz “Azərbaycan xalqı” adlanan sürüyə çevirmək istəyirdilər.

Tədqiqatçı göstərir ki, bolşeviklər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında milli düşüncə sxeminin dörd əsas immunitet – milli özünümüdafiə və özünütəşkil nöqtəsini hədəfə almışdılar:

Bunlardan birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud”un öz “klassik” etnoepik strukturu ilə “marksizmin klassik irsə baxışlarını” dağıtması, onun antibəşəriliyini, antimilliliyini sübut etməsi idi. Prof. C.Qasımov yazır: “Proletariatın dahi rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən ədəbiyyatın və sənətin qarşısında böyük bir sual qoyulmuşdu: “Klassik irsə necə yanaşmalı” və “Klassik irsdən necə imtina etməli”? Bu meyarlara söykənərək ədəbiyyata və sənətə “proletar işinin bir vintciyi”, təkərçiyi kimi baxanlar sosializm modeli hazırladılar. Bu modelə uyğun gələn əsərlər və şəxsiyyətlər mütərəqqi, uyğun gəlməyənlər isə mürtəcə elan edildi... “Kitabi-Dədə Qorqud” da milli mənəvi əxlaqi və dini dəyərlərimizi özündə yaşatdığına görə marksizmə-leninizmə zidd bir əsər kimi ədəbi səhnədən (müvəqqəti də olsa) yığışdırıldı”.

İkincisi epolda milli özünüqoruma və özünütəşkil immunitetinin əsas sxeminin “Türkün özünə qayıdış çağırışı” olması idi. Prof. C.Qasımov yazır: “Dastanda oğuzun (türkün) mənşəyindən, məişət tərzindən, qəhrəmanlıq, cəngavərlik tarixinə, hətta coğrafi ərazi və məkana qədər hər şey öz əksini tapır. Lakin bütün bunların içindən bir ana xətt də keçir: Qorqud atanın son boydakı “türkün türkə inamı, əcdada, babaya etiqadı və dəstəyi itəndə vurduğu fəsad” mesajı. Türklərin məğlubıyyəti də bu “inam və dəstək” itəndə, türk türkə güvənməyəndə, “İç Oğuz Dış Oğuzla asi olanda” baş verir. Bu zaman türkün qılıncı yadı, özgəni yox, geni, doğmanı, türkü kəsir. Bu mesaj və ismarıq Oğuzla məhdudlaşmır, türk dünyasına ünvanlanır. Dədə Qorqudun müqəddəs nəsihət və vəsiyyəti nəsilərə çatmayanda Teymurlənglə Yıldırım Bəyazid, Şah İsmayilla Sultan Səlim... qarşıdurması yaranır, bütün hallarda qırılan və zəif düşən türk olur. Deməli, ən böyük tarixi tragik-dramatik situasiya qılınc, nizə və qalxan, eləcə də onları əlində tutan sərkərdə və döyüşçü genin, etnosun, xalqın sipərinə çevrilməyəndə, ona qənim kəsi-

ləndə baş verir. Bu nəsihətin növbəti türk sərkərdələrinə çatmaması və buraxılmış səhvlərin, törədilmiş faciələrin növbəti dəfə təkrarlanması, türkün bir mənəvi bayraq altında birləşməməsi üçün onun “Dədə Kitabı” – “Kitabi-Dədə Qorqud” “burjuva”, “pantürkist” elan edilərək yasaqlanır. Başqa sözlə, Qorqudun vəsiyyətlərini onun nəvələrindən uzun müddət tarix, zaman, indi isə bolşeviklər gizlətmək istəyirdilər”.

Üçüncüsü eposun türkün qəvil düşmənlərindən biri olan erməniləri başəri mədəni sisteminin destruktiv, antisistem elementi kimi ifşa etməsidir. Prof. C.Qasimov göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” milli epos olaraq ermənilərin türkün “milli mənəvi dəyərləri və ya mədəniyyət abidələrini özəlləşdirərkən əsas götürdükləri beş əsas prinsipi – başqa xalqlara məxsus abidələri özününkü elan etmələrini (1), modifikasiya edərək onları dəyişdirməsini (2), özəlləşdirə bilmədiklərini özlərinin və ya başqalarının əli ilə məhv etmələrini (3), milli abidələri müxtəlif şayiələr yaymaqla yerli əhalinin öz əli ilə məhv etməyə təhrik etmələrini (məsələn, Azərbaycanda daşdan yonulmuş qoçların içərisində qızıl və ya qiymətli əşya gizlədildiyi uydurmasını ortaya ataraq yerli əhalinin əli ilə həmin abidələrin məhv edilməsi) siyasətlərini (4), min bir fitnə-fəsadla ələ keçirdikləri ərəzilərdəki toponomik adların dəyişdirmələrini və özlərinin bu torpaqlardakı, təxminən, 200 illik tarixlərini 200000 il qabağa çəkmək cəhdlərini (5) ifşa edərək boşa çıxarırdı.

Dördüncüsü “Kitabi-Dədə Qorqud”un imperiyanın əyalət-müstəmləkə siyasətini dağıtması idi. Prof. C.Qasimov yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” bizi ümumtürk mədəniyyəti ilə sıx bağlayır və yalnız *oğuznamə* deyil, həm də *türknamə funksiyasını* yerinə yetirirdi. Yəni bu dastan ümumkökdən, türklükdən qaynaqlandığına görə yalnız oğuzların deyil, bütün türklərin mədəniyyət nümunəsi kimi meydana çıxırdı. Ümumtürk və ümumislam mədəniyyətinə isə sovet totalitar rejimi özünü

nün “pantürkist” və “panislamist” möhürünü çoxdan vurmuşdu. Bu dastanı yasaqlayan amillərdən biri də bəşəriliyə aparan yolun marksizmdən, leninizmdən deyil, millilikdən, türklükdən keçməsi, içində türkün əxlaqını, türkün düşüncə tərzini, türkün dövlətçilik tarixini, türkün mənəviyyatını, türkün ruhunu yaşatması idi”.

Bolşeviklərin Novruz bayramına münasibətdə reallaşdırdıqları amansız siyasətin əsasında da milli yaddaşın etnik davranış formullarını dağıtmaq ideyası dururdu. Prof. C.Qasimov Novruz bayramının ümummilli, ümumbəşəri və tarixi-mədəni mahiyyətini müəyyənləşdirərək göstərir ki, Novruz bayramının semantik strukturunda arxetipdə duran qədim türk nüvəsi ilə atəşpərəstlik-zərdüştilik layını biri-birinə qovuşmuş halda vahid sistem olaraq araşdırmaq daha doğrudur. Belə ki, Novruz bayramı əsasən Avrasiya materikində (buraya Şimali Afrikanı da aid etmək olar) fərqli etnik birlikləri, siyasi-ideoloji quruluşları, mədəniyyət tarixinin dünəni və bugününü, fərqli dini baxış və ideologiyaları, lingvistik arealları, etnoqrafik özünəməxsusluqları bir araya gətirməklə onları vahid sosial-mədəni, milli-psixoloji modeldə birləşdirən transmilli sivilizasiya fenomenidir. Bu bayram öz ilkin köklərinə görə mifoloji düşüncə çağına – bəşəriyyətin öz yaşamını ritual-mifoloji davranış formulları əsasında gerçəkləşdirdiyi dövrə dayanır. Qədim Novruz ritual-mifoloji kompleksi daha sonralar müxtəlif dinlərə nüfuz etmiş, fərqli dini-ideoloji baxışlara qarışmışdır. Belə hesab edirik ki, Novruz bayramı tarixən mövcud olduğu transmilli məkan-zaman sistemində, əsasən, bir çox əhəmiyyətli mifoloji-dini, dini-ideoloji baxışların, dünyagörüşü sistemlərinin içərisindən keçmişdir”.

Maraqlıdır ki, *prof. C.Qasimov* bolşeviklərin Novruz bayramına münasibətdə məhz “nəyi unudduqlarından”, yaxud “nəyi bilmədiklərindən” bəhs edərkən, bəlkə, heç özü də fər-

qində olmadan *Azərbaycan milli immunitet (özünüqoruma və özünütəşkilətmə) sisteminin ritual mexanizmlərinin əsasları haqqında fundamental bir konsepsiyanın əsaslarını – ana tezislərini hazırlamışdır*. O yazır:

– “Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmidir...

– Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir...

– Yaddaş hərəkətə gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir...

– Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir...

– Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir...

Əgər türk etnosu bu arxetiplərlə vaxtaşırı təchiz olanmasa idi, o, tarixin girdabından sağlam, strukturyaradıcı, dünyaqurucu etnos və onun mükəmməl milli-siyasi, mədəni-tarixi paradigmaları halında çıxıb bilməzdi. Bayramın bu mahiyyətinə vərə bilməyən bolşevik ideoloqları Novruzla mübarizə apararkən, əslində, onun özü ilə yox, Don Kixot real düşmənlər əvəzinə yel dəyirmanı ilə vuruşduğu kimi, onun dekorasiyası, bu bayramın maketi, şəkli, obrazı ilə vuruşurdular. Çünki Novruz etnopsixoloji sistemini (etnogenetik enerjini) təşkil edən funksional hərəkət arxetiplərinin əsil mövcudluq məkanı zahiri adət-ənənə yox, Azərbaycan xalqının daim canlı etnik yaddaşı idi. Bayramı, onun zahiri adət-ənənələrini yaradan və təşkil edən

etnik yaddaşdakı funksional sxem idi. Bolşeviklər bayramı küçədən yığırdırsalar da, xalq öz yaddaşındakı sxem əsasında onu gizləndə, “pərdə arxasında” yenidən yaradırdı. Yenidən yaratma, dağılmış sistemi yenidən qurma isə Novruz bayramının funksional semantikasını təşkil edir”.

Bütün bu deyilənlər, əslində, prof. C.Qasimovun “Azərbaycan xalqının özünütəşkil – özünüyaratma” konsepsiyasında nəyə görə məhz folklorun əsas yer tutması sualını da aydınlaşdırır. Milli mentalitetin yaddaş sxemləri genetik modifikasiyaya məruz qalmış xalqın sinergetik özünübərpa prosesi qırıldığı – dağıldığı məkan və zamana qayıtmalı və proses öz çıxışını həmin məqamdan götürməlidir. Həmin məqamın maddi materialını milli yaddaş sisteminin sağlam genlərinin qorunduğu folklor təşkil edir. Bu baxımdan, prof. C.Qasimovun sovet dövrü Azərbaycan folkloru və folorşünaslığına münasibətdə təklif etdiyi yanaşma metodu, əslində, bütöv bir epoxanın mənəvi mədəniyyətinin tamamilə yeni üsulla öyrənilməsi konsepsiyadır. Müəllif yazır: “Fikrimizcə, bu gün sovet dövr Azərbaycan folkloru və folorşünaslığı əsasən aşağıdakı aspektlərdən öyrənilməlidir.

1) İdarə və iş üsulu totalitarizm olan 1920-1950-ci illərin ictimai-siyasi və folklor mühiti öyrənilməli;

2) Folklor nümunələrinin, eləcə də digər klassik ədəbi nümunələrin yandırılmasının (söhbət daha çox NKVD-nin müsadirə və məhv etdiyi əlyazma, cüng, təzkirə və kitablardan gedir) səbəbləri araşdırılmalı;

3) Bəzi folklor janrlarının, xüsusilə də dini mahiyyət daşıyan örnəklərin toplanmasına qarşı maneələrin yaradılmasının səbəbləri tədqiq edilməli;

4) Milli-mənəvi dəyərlərə qoyulmuş yasaqlar və edilmiş müdaxilələrin siyasi mahiyyəti üzə çıxarılmalıdır.

Tədqiqatlar bu prinsiplərə uyğun aparılrsa folklorun və ədəbiyyatşünaslığın sovet dövründə keçdiyi yolu, ədəbi-bədii nümunələrin necə ideoloji sistemə uyğunlaşdırıldığını obyektiv müşahidə edər, eyni zamanda milli folklorşünasların və ziyalıların qarşılarında qoyulmuş vəzifələri aydın görürük. Yalnız bu zaman 1920-1930-cu illərin milli düşüncə sahiblərini ağırları ilə birlikdə dərk edərük. Əks halda həmin illərin müstəntiq-tənqidçisinə çevrilib ittiham hökümləri çıxararıq”.

Müəllifin bu sonuncu cümləsi Azərbaycan folklorşünaslığı üçün, əslində, tamamilə aktual olan yeni bir bifurkasiyanı ortaya qoyur.

Tədqiqatçı və müstəntiq, tənqidçi və hakim bifurkasiyaları.

Prof. C.Qasimovun milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası ilə bağlı bu və digər əsərlərində daim təkrar (əslində xəbərdarlıq) olunan bir məsələ var. “37-ci il” mövzusunun işləyərkən həddindən artıq ehtiyatlı olmalı. Çünki “37-ci il”, sadəcə, XX yüzilliyin xronoloji vahidlərindən biri yox, özünəqədərki zaman sisteminin böhranı, Milli Azərbaycan Zamanının öz tarazlığından çıxması, zamanın bifurkativ zaman variantlarına haçalanması məqamıdır. Öz zamanının tarazlıq – müəyyənlik durumundan “37” illə təmasda olmaq istəyən tədqiqatçıların əksəriyyəti (əksər hallarda) özlərinin bifurkativ duruma düşdüklərindən xəbəri olmur. Özləri belə bilmədən tədqiqatçı-alimdən 30-cu illərin hakim-müstəntiqinə çevrilirlər. Cəlal müəllim yazır: “Müasir folklorşünaslıq da keçmiş ənənədən imtinaya deyil, qaynaqlanmaya üstünlük verir. *Əks təqdirdə bolşeviklərin buraxdıqları səhvləri təkrarlamış olarıq* (kursiv bizimdir – S.R.). Ümumiyyətlə, keçmiş inkar olunanda, kənara atılanda deyil, əksinə, dəyərləndiriləndə, tədqiq ediləndə milli-mənəvi sərəvətlər özünün həqiqi elmi qiymətini alır. Ona

görə də sovet dövründən danışıarkən inkarçılıq mövqeyindən çıxış etmək, hər şeyin imperiyanın maraqlarından doğduğunu və imperiya tərəfdarlarının diqtələrinin maneəsiz həyata keçdiyini iddia etmək də doğru deyil. Belə halda imperiyanı dəstəkləyənlərlə (mütillərlə), ona qarşı çıxanlar (müqavimətçilər) vahid müstəvidə görünər, haqqın və halallığın, inam və iman tərəzində ədalətin harmoniyası pozular, o dövrün tənqidçi və tədqiqatçıları da 30-cu illərin hakimi və müstəntiqi qiyafəsində gözə çarpar”.

Ona görə də müəllif öz qayəsini belə bəyan edir: “Mənim məqsədim Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) tərəfindən millətçilikdə ittiham edilərək 3 iyul 1938-ci ildə güllələnmiş komissarı və ya kommunisti (C.Qasimov Mustafa Quliyevi nəzərdə tutur – S.R.) yenidən güllələmək deyil, əksinə onu dərdləri və milliliyi ilə birlikdə dərk etməkdir. M.Quliyev aysberqin yalnız görünən tərəfi (icraçı) idi. Asberqin görünməyən tərəfində isə böyük bir totalitar rejim və onu idarə edənlər dayanırdı”.

Günahkar və günahsız qurban bifurkasiyası.

Ömrünü 30-cu illərin istintaq materialları arasında keçirən prof. C.Qasimovun özü üçün qarşısında bir alim kimi həyəcən keçirdiyi, məsuliyyət daşdığı və çətinə düşdüyü bifurkasiya var. Bu, sözün gerçək anlamında, bifurkasiya – variantların ortaqlaşdığı, dəyərlər arasında sərhədlərin son dərəcə kövərldiyi, nazıldiyi, bəzən itdiyi, yox olduğu məqamdır. Burada sistemin gələcəyini – attraktoru tədqiqatçının intuisiyası təşkil edir. Məhz bu intuisiya bəzən C.Qasimov kimi təcrübəli alimə tarixin “müştərək” məqamlarını olduğu kimi təqdim etməkdən başqa yol qoymur. Oxuculara təqdim olunan kitab da istisna deyil. Belə ki: “kitabda sözünü deyər bilməyənlərlə, sözünü deyər bilənlərin, zamanın axarı ilə gedənlərlə, zamana qarşı çıxanların yaşadığı müştərək ağrılar qabarıq şəkildə verilir.

Ağrının şiddətini fiziki şəxslərdən daha çox yaddaşda daşlaşan milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatı və onu toplayıb elmi-nəzəri əsaslarını yaradanlar yaşayıb”.

Müəllif kitabda çox aydın bir amacı gerçəkləşdirmək istəyib: “Məqsədimiz deyilmişləri təkrar və ya inkar etmək, onları tənqid atəşinə tutmaq, bu istiqamətdə əvəzsiz xidmətləri olan görkəmli alimlərimizin əməyini heçə endirmək deyil, əksinə, müstəqilliyin bizə verdiyi fürsətdən istifadə edərək sovet imperiyası tərəfindən işıqlandırılması yasaqlanan və hətta sosializm teyfi altında bizdən gizlədilən qütbün üzərinə işıq çiləmək, bir sözlə, sovet totalitar rejiminin milli mənəvi dəyərlərə vurduğu zərbələri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir”.

Prof. C.Qasimov “aşkarlama” formuluunu onun bütün incə, zəif, dayanıqsız, tədqiqatçının üzərində durduğu (ayaqları altındakı) qütbü (mövqeyi) ondan xəbərsiz dəyişən tərəfləri ilə belə müəyyənləşdirir: “Əslində, o illərdə Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq ideyası, SSRİ-nin Azərbaycanı türklüyündən qoparmaq ideyasından (təqib və təzyiqindən) qaynaqlanırdı. Sovet ideoloji sisteminə qarşı çıxanlar (nə qədər az olsalar da), həqiqətən də, Azərbaycanın mənəvi-siyasi müstəqilliyini tələb edirdi. 1930-cu illərin qətliaamlarından sonra Azərbaycanın mənəvi-siyasi müstəqilliyinin tərəfdarları susmaq məcburiyyətində qaldı. *Əlbəttə, müstəqillik məsələsində olduğca ehtiyatlı olmaq, repressiya qurbanlarınınun hamısını bu ideal uğrunda mübarizə aparan günahsız şəhid elan etmək doğru deyil. Burada məsələlərə olduğca ciddi yanaşmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, günahsız və ya günahlı müqəssir qurban olduğca mürəkkəb və olduğca incə məsələ olduğundan onlara ehtiyatla yanaşmaq və qiymətləndirmək lazımdır* (kursiv bizimdir – S.R.). Belə yanaşmalar zamanı totalitar rejimin zora söykənmə repressiya məşını və repressiya mühiti də unudulmamalıdır. Mənəvi-psixoloji, eləcə də fiziki işgəncələr zamanı bir çox zi-

yalılar NKVD müstəntiqləri tərəfindən onlara atılan bütün böhtanları qəbul etmək məcburiyyətində idi. Elə bu təqib və təzyiqlərə dözməyən H.Zeynalli may ayının 5-10-da verdiyi ifadəsində hətta dövlət çevrilişi edəcəyini də etiraf edirdi”.

Şəhidlər və şahidlər bifurkasiyası.

Prof. C.Qasimovun bu kitabı, əslində, bir “oxu” hadisəsi olmaqdan çox fərqli hadisədir; oxuyub, yaxud vərəqləyib qırağa qoymaq, unutmaq, etina etməmək mümkün deyil. Bu kitab bir insanın, bir cəmiyyətin, bir xalqın həyatda öz həqiqəti (əslində, özü) ilə hökmən qarşılaşacağı məqamdır. O, məqamın varlığını heç kəs inkar edə, onu həyatdan heç kəs silə bilməz. “37” bizim içimizdədir. Lap çoxdan: dünya qurulandan, Adəm yaradılandan, insana mələklə-şeytan bifurkasiyası təklif olunandan...

İnsan bu bifurkasiyadan yaxa qurtara bilməz. Çünki Cənaab Allah onu “faili-muxtar” – seçimində sərbəst varlıq kimi yaradıb və onun dünyasını bu seçimlər əsasında qurub. Dünya bolşeviklərin simasında XX əsrin 20-c illərində mələk-şeytan bifurkasiyasında şeytan attraktorunu seçdi. Prof. C.Qasimov yazır: “Klassik ədəbi-fəlsəfi düşüncədə din teizmdən panteizmə qədər yol gəlmişdi. Bolşeviklər isə teizmi və panteizmi inkar edərək ateizmə qədər yol gəldilər və dünyada ilk ateist imperiya yaratdılar. İmperiya Tanrı ilə yox, İblislə izdivaca girir, şərin xeyir üzərindəki qələbəsini təmin edir. Ona görə də tanrılaşmır, iblisləşir”; “1920-ci illərin sonlarında dinə münasibət xüsusilə kəskinləşdi. İnsanın əlindən Tanrı nuru, Allaha qovuşmaq və onda əriyib yox olmaq sevgisi alındı. Tanrı nurunu itirən insan günəş işığından da məhrum oldu. Kora parlaq gələcəkdən mühazirələr oxundu”.

C.Qasimovun bu kitabı bizə içimizdə yaşayan bifurkasiyaların sona çatmadığından, dünyanın sonuna qədər bifurkasiyalarla yaşayacağımızdan xəbər verir. Variantların mövcudlu-

ğu ilahi təqdirdir: onlar həmişə var: “1920-1930-cu illərin ən böyük ədəbi-mədəni mübarizə və mübahisəsi də milli intellektlə yad düşüncə arasında gedib. Tarixdə ən böyük tragik-dramatik situasiyada mübarizə gedəndə – şəhid və qurban olanda deyil, mübarizə dayananda, sovet imperiyasının istibdadına və irticasına qarşı mübarizə hərəkatında təslimçilik aktına imza atılarda baş verib. Yalnız ikinci halda milli-mənəvi dəyər və sərəvətlər heç bir iz buraxmadan bütövlükdə məhv edilə bilər”.

Müəllif bizi milli tarix və varlığımızın bifurkasiyalarından qorxmamağa çağırır. Azərbaycan dilində “şəhid”lə “şahid” yalnız “a” və “ə” fonemlərinin kombinasiyasında qoşalaşdığı və haçalandığı kimi, Azərbaycan milli yaddaşında “37-ci il” şəhidlərinin varlığı bizi çox cüzi kombinasiyada özümüzdən asılı olmayaraq şahidlərə çevirir. Milli varlığımızın “37-ci il” həqiqətinin qulaq, yaxud göz şahidi olmaq, əslində, onun şəhidi olmağa bərabər bir şeydir. *Cəlal müəllim deyir ki, şahid elə şəhiddir.* Yenə də deyir ki, bifurkasiyalar – milli tale variantları (ilahi yazılar) bizə attraktoru seçmək – milli sistemin gələcəyini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bifurkasiya variantını seçmək imkanı həmişə var. Çünki milli tale yazılarını yazan qələm sahibi bizləri bu yazıları seçməkdə tam sərbəst – faili-muxtar yaradıb.

PROF. CƏLAL QASIMOVUN ÜÇ NÖQTƏSİZ HƏQİQƏT ZAMANI

Həmişə Rusiya kanalları ilə keçmiş SSRİ və ümumən dünya tarixinin məşum səhifəsi olan “37”-yə həsr olunmuş verilişlərə baxanda düşünmüşəm ki, görəsən, niyə bizdə belə verilişlər olmur. Ruslar (bəlkə də) heç bir senzura qoymadan arxiv sənədlərini qaldırır, çəkinmədən adları, fəmiliaları səsləndirir, hadisələri, sənədləri şərh edirlər. Müasir tariximiz və

mənəviyyatımızın ayrılmaz parçası olan “37”-nin bizdə də belə müzakirə olunmasını arzulamışam. Axı biz bir (Şimali) Azərbaycan xalqı olaraq tamamən, heç bir istisna olmadan “37”-nin yaratdığı xalqıq. Bizim öz milli və şəxsi varlığımızın “37” həqiqəti ilə nə vaxt qarşılaşacağımızdan, nə zaman üzbə-üz qalacağımızdan asılı olmayaraq, o, bizim içimizdə – ruhumuzda və damaramızdadır. Ondan fiziki zaman və məkan baxımından nə qədər uzaqlaşmaqda davam etsək də, “37” bizim milli düşüncəmizin alqoritmi, milli davranışlarımızın əmsalı, milli təhtəşüurumuzun kaskadritmi, milli psixologiyamızın ölçü vahidi olaraq qalmaqda davam edəcək. Bizim bir Şimali Azərbaycan xalqı olaraq etnik mövcudluq şkalasının “37” alqoritmindən nə vaxt qopacağımızın tarixini bir olan Allah bilir. Lakin “37” adlanan siyasi məkanın xalqları ondan qopmağa, öz milli həyatlarının yeni ritmini yaratmağa çalışırlar. Rusiya kanallarında “37” ilə bağlı get-gedə seyrəlməkdə olan verilişlərin mövcudluğu da bunun təzahürüdür. Bizdə də “37” haqqında verilişlərin olmasını, cəmiyyətimizin “37”-ni açıq-aşkar müzakirə etməsini, “37” ölçüsündən qurtulmasını istəmişəm. Lakin bu, bizdə nə üçünsə fərqli alınır...

Əlbəttə, demək olmaz ki, bizdə “37” yasaq mövzudur. Zaman-zaman bu mövzuda “səs salan” işlər olub. Rafael Hüseynovun “Vaxtdan uca” əsərinin cəmiyyətə necə təsir etdiyini, kitabın əldən-ələ gəzdiyini unutmamışam. Nizaməddin Şəmisizadənin bu mövzuda “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Unudulmuşlar haqqında üvertura” adlı məqaləsinin məndə yaratdığı təəssürat hələ də yaddaşımdadır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bizim bir millət kimi “37”-ni başqalarından fərqli yaşadığımızın da, ona fərqli yanaşdığımızın da fərqi nə varmışam. Və Azərbaycan humanitar-filoloji fikrinin “Cəlal Qasımov” adlanan fakturası ilə qarşılaşana qədər Azərbaycanın “37” tarixinin bütün qalan millətlərin və xalqların “37”-sindən

fərqli olduğunu o qədər də bilməmişəm. Yalnız bundan sonra bizim bu gün “37”-ni fərqli yaşamağımızın, “37”-yə fərqli yanaşmağımızın səbəbinin “37”-ni tarixən fərqli yaşamağımızdan qaynaqlandığını başa düşmüşəm.

Mən onun məzmunu, əsaslandığı material və müəllif konsepsiyası baxımından Azərbaycan humanitar-filoloji fikir tarixində hadisə hesab etdiyim “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” kitabının readktoru olmuşam. Bu, mənə psixoloji baxımdan çox ağır başa gəlib. Hələ uşaqlıqdan sonunda baş qəhrəmanın öldüyü filmlərə axıradək baxa bilməmişəm. Uşaqkən dəfələrlə baxdığım “Fillər mənim dostumdur” adlanan hind filminə filin güllələncəyi səhnəyə qədər baxmışam. Klub binasını tərk edib çölə çıxır, içəridən filə dəyən güllənin səsi və onu müşayiət edən məşum musiqinin səsi gələndə ağlayırdım. Cəlal müəllimin “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” əsərinin də bütün qəhrəmanları “37”-nin gülləsi ilə ölürlər. Biri də salamat qalmır. 600 səhifəlik kitabın hər səhifəsində bu ölümlərlə qarşılaşır, hər səhifəsində bu əzabı yaşayırdım. Nəhayət, bu ağrı və əzabları yaşaya-yaşaya onu tamamlayanda başa düşdüm ki, yenidən doğulmağımız, “37”-dən qurtulmağımız, milli mənəviyyat və psixologiyamızda “37”-yaratdığı komplekslərdən xilas olmağımızın yeganə yolu “37”-ni mənən yaşamaqdır. “37” yaddaşını yaşamadan onun fəvqünə qalxmaq, onun milli mənəviyyat məmləkətimizdə yaratdığı mənzərini görmək, dərk etmək, anlamaq mümkün deyildir. Və mən kitabı oxuyaraq bir həqiqəti də dərk etdim: “37”-ni yaşamış bütün xalqların öz “37” həqiqəti var. Hər xalq öz canındakı “37” xofundan, mənəviyyatındakı “37” aurasından öz milli psixologiyasının imkanlarına uyğun şəkildə qurtulmalıdır. Bir xalqın (məsələn, rusların) “37-ci il resepti” azərbaycanlılar və digərləri üçün yararlı olmaya bilər. Cəlal Qasimovun, əslində, doğumundan bu günə kimi yazdığı və yazmaqda davam et-

diyi “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” əsərinin məhz belə bir milli resept olduğunu anladım.

“Ümumən Azərbaycan humanitariyasının, xüsusən filologiya və folklorşünaslığın daha çox stalinizm repressiyaları üzrə mütəxəssis kimi tanıdığı... (...) öz araşdırmalarında “tədqiqatçı alim” amplusını və “tədqiqat” ülgülərini çoxdan aşmış Cəlal müəllimin bu əsərində (və “bu” anlayışı altında bütün digər tədqiqatlarında) bəlli “37-ci il” mövzusu artıq bizim adət etdiyimiz düşüncə, tədqiqat, yozum, yanaşma və ifadə tərzində təsfir olunmur. Taleyin ona verdiyi ömür, maddiyyat, mövqiyyət nöqtələrini öz həyatının “mənəvi borc” attraktoruna çevirməyi bacarmış bu kişi, bəlkə, heç özü də “XX əsrin 37-ci il” mövzusunun artıq “Azərbaycan tarixinin 37-ci il bifurkasiyasına” çevirdiyinin fərqlində deyil. Tarixin heç vaxt dəyişməyən özünüqiymətləndirmə üsulu var: hər nəslin mövcudluq üsulu özündən əvvəlkinin təcrübəsinin dəyərləndirilməsinə müncər olunur. C.Qasımov üçün tarixin bu gedişat formulu “dərkolunmuş fərdi(-n)” yaşam mexanizmidir. ***O, bütün intellektual praktikası ilə “37”-də, bütün intellektual yaradıcılığı ilə Azərbaycanın sabahındadır.*** Onun yaradıcılığında (daha dəqiqi: varlığında) dünən, bugün və sabah adət etdiyimiz ənənəvi düşüncə təzi ilə qiymətləndirməkdə çətinlik çəkdiyim fenomenə çevrilib”¹. Ömrünü “37”-yə həsr etmiş, fiziki və mənəvi varlığını “37”-nin ölüm tozu qalxan qovluqları arasında şam kimi yandırmış prof. C.Qasımovun “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” əsərinin Azərbaycan cəmiyyəti üçün ən böyük dəyəri ondadır ki, ***o bu əsərində “37” mövzusunun millətin tarixinə, mənəviyyatına,***

Seyfəddin Rzasoy. Milli yaddaşın bifurkasiyası: şəhidlər və şahidlər (ön söz) // C.Qasımov. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, “Nurlan”, 2011, s. 4-5

fərdlərinə zərər vurmada, milli psixologiyanın bütövlüyünü zədələmədən, xüsusilə tədqiqatçı və onun oxucularının mənəviyyatını metamarfozaya uğranmaqdan qorunaraq necə öyrənməyin, hansı üsullarla tədqiq etməyin, hansı forma və ölçülərdə populyarlaşdırmağın metod və metodolo-giyasını hazırlayaraq ortaya qoymuşdur. Bu da bir həqiqətdir ki, belə bir metodologiya olmadan “37”-ni populyarlaşdırmağa qalxan cəmiyyət zədələnə, ziyana uğraya bilər. Belə ki, prof. C.Qasimovun milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası ilə bağlı bu və digər əsərlərində daim təkrar (əslində xəbərdarlıq) olunan bir məsələ var. “37-ci il” mövzusunı işləyərkən həddindən artıq ehtiyatlı olmalı. Çünki “37-ci il”, sadəcə, XX yüzilliyin xronoloji vahidlərindən biri yox, özünəqədərki zaman sisteminin böhranı, Milli Azərbaycan Zamanının öz tarazlığından çıxması, zamanın bifurkativ zaman variantlarına haçalanması məqamıdır. Öz zamanının tarazlıq – müəyyənlik durumundan “37” illə təmasda olmaq istəyən tədqiqatçıların əksəriyyəti (əksər hallarda) özlərinin bifurkativ duruma düşdüklərindən xəbəri olmur. “Özləri belə bilmədən tədqiqatçı-alimdən 30-cu illərin hakim-müstəntiqinə çevrilirlər. Cəlal müəllim yazır: “Müasir folklorşünaslıq da keçmiş ənənədən imtinaya deyil, qaynaqlanmaya üstünlük verir. *Əks təqdirdə bolşeviklərin buraxdıqları səhvləri təkrarlamış olarıq* (kursiv bizimdir – S.R.). Ümumiyyətlə, keçmiş inkar olunanda, kənara atılanda deyil, əksinə, dəyərləndiriləndə, tədqiq ediləndə milli mənəvi sərvətlər özünün həqiqi elmi qiymətini alır. Ona görə də sovet dövründən danışarkən inkarçılıq mövqeyindən çıxış etmək, hər şeyin imperiyanın maraqlarından doğduğunu və imperiya tərəfdarlarının diqtələrinin maneəsiz həyata keçdiyini iddia etmək də doğru deyil. Belə halda imperiyanı dəstəkləyənlərlə (mütillərlə), ona qarşı çıxanlar (müqavimətçilər) vahid müstəvidə görü-

nər, haqqın və halallığın, inam və iman tərəzində ədalətin harmoniyası pozular, o dövrün tənqidçi və tədqiqatçıları da 30-cu illərin hakimi və müstəntiqi qiyafəsində gözə çarpar”.

Qarşımda Cəlal müəllimin daha bir kitabı var. O, bizim üçün əbədi olan bir mövzuya “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr olunub: abidənin sovet dönəmində necə və hansı səbəblərdən repressiyaya uğramasından, daha sonra reabilitasiya almasından bəhs edir. Burada zamanlar, epoxalar, ideologiyalar və onları təmsil edən siyasi simalar qarşılaşdırılır və bu fonda bizim necə bir “37” xalqına çevrilməyimizin “anatomiyası” şərh olunur. “37”-dən daha çox şəxsiyyətlərin qanlı və eybəcər repressiyaları fonunda bəhs edən müəlliflərdən fərqli olaraq, *prof. C.Qasimov yaradıcılığından mənəvi dəyərlərin repressiyası qırmızı xətlə keçir*. O yazır ki, bolşevik siyasəti daha çox bir millətin zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş milli mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keçmişini ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Digər tərəfdən isə kitab və əlyazma ağıla, zəkaya işıq çilədiyindən, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələri dərk etməyə şərait yaratdığından və nəhayət, həmin kitab və əlyazmalarda xalqa “azadlığı dadızdırmaq” (M.Ə.Rəsulzadə) ideyaları olduğundan onlar götürülməli və yandırılmalı idi. Böyük imperiyaya azadlıq toxumu sərən, ayıq və oyaq düşüncəyə səsləyən kitab və sənət adamları deyil, manqurt və itaətdə duran, kölə yetişdirən yeni kitablar və sənətkarlar lazım idi. Ona görə də *siyasi repressiyaya məruz qalan kitabların – mənəvi dəyər və sərvətlərin sayı adamların sayından qat-qat çox idi*. Bu mənada Azərbaycanın Cavid və Cavad, Müşfiq və Seyid Hüseyn, Zeynallı və Xulufu, Əli Razi və Əli Nazim... itkisi fərdin, şəxsiyyətin, sözün geniş mənasında Azərbaycan ədəbiyyatının itkisi və ağ-

rısıdırsa, onlardan, xüsusilə də S.Mümtazdan götürülmüş kitablar, cümlələr və əlyazmalar Şərqi, türk və islam dünyasının faciəsidir. Çünki həmin mənəvi sərvətlər türk və islam xalqlarının, eləcə də bəşəriyyətin malı idi”.

C.Qasimovun yanaşmasının elmi gerçəkliyi onda ifadə olunur ki, sovet ideologiyası üçün şəxsiyyətlərlə vuruşmaq, milli-mənəvi dəyərlərlə vuruşmaqdan qat-qat asan idi. İnsanları təqib etmək, onları hər cür fiziki və mənəvi sarsıntılara məruz qoymaq, cismən və mənən məhv etmək mümkün idi. Lakin milli-mənəvi dəyərləri həbs etmək, onlara fiziki əzablar vermək və nəhayət cismən məhv etmək mümkün deyildi. Çünki milli-mənəvi dəyərlərlə vuruşmaq yaddaşla vuruşmaq deməkdir. Onunla mübarizədə isə qısa müddətdə qələbə qazanmaq deyildi. Bu epoxal mübarizə idi. Burada epoxalar, ideologiyalar üz-üzə gəlirdi. Bu baxımdan, sovet-bolşevik ideologiyası “Kitabi-Dədə Qorqud”un üzərinə özünün bütün arsenalı ilə hücumu keçmişdi. Bu baxımdan, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında (24 may 1951-ci il) Az. K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirovun hesabat məruzəsində onun “Dədə Qorqud” kitabı haqqında dedikləri eposla mübarizənin, əslində, onlar üçün ən çətin, ən mürəkkəb, ən ağır bir iş olduğunun da etirafı idi: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissələrini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifiyə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəh-

bərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir”.

Prof. C.Qasımov göstərir ki, M.C.Bağirovun eposa bu “münasibəti” bütövlükdə (Azərbaycan) sovet auditoriyasına yönəlmiş “direktiv”, göstəriş idi. Rəsmi elmi və ictimai münasibət bu “direktiv” əsasında qurulmalı idi.

Göründüyü kimi, M.C.Bağirovun “direktivində” “Kitabi-Dədə Qorqud”la mübarizəyə sovet-bolşevik dövlətinin bütün arsenalı cəlb olunur. Və maraqlıdır ki, bu, hər iki tərəfdən baxdıqda qeyri-bərabər mübarizə idi. Milli eposun nə demək olduğunu yaxşı başa düşən bolşevik ideoloqları dövlətin, onun zor aparatının və ümumən bütün rıçaqların onların əllərində olduğuna baxmayaraq, milli eposla mübarizənin milli yaddaşla mübarizə olduğunu yaxşı başa düşür, bundan ötrü çox illərin lazım olduğunu anlayırdılar. Məsələyə epos “tərəfindən” baxdığımızda da mübarizə qeyri-bərabər idi. Çünki “Dədə Qorqud (kitabı)” sovet-bolşevik epoxasına qədər əsrlər, qərinələr ərzində dəfələrlə nəhəng ideologiyalarla döyüşmüş, onu inkar etmək, yer üzündən silmək istəyən dünyagörüşlərini məğlub etmiş, hər dəfə mübarizələrdə qələbə çalaraq öz əbədiyini, həmişəyaşarlığını təsdiq etmişdi. Bolşeviklərlə mübarizə “Dədə Qorqud” üçün ona qarşı aparılan növbəti uğursuz döyüşlərdən biri idi və bu mübarizədə bolşeviklər onun mənəvi gücü qarşısında, əslində, gücsüz olub, qabaqcadan məğlubiyyətə məhkum idilər. Bu mübarizə hətta müəyyən mənada Don Kixotun yel dəyirmanı ilə vuruşmasının sovet-bolşevik metaforasında təkrarından başqa bir şey deyildi.

Tarix – zaman “Dədə Qorqud”un qələbəsini bir daha təsdiq etdi: epos mübarizədən qalib çıxdı. Prof. C.Qasımov bunu zamanın dialektikası kimi şərh edir. Müəllifə görə, “Dədə Qorqud kitabı” zahirən bir dastan olsa da, əslində, Azərbaycan milli zamanının dialektikasını özündə inikas edən fe-

nomen, tarixin – zamanın “dastan” obrazında maddiləşmiş özü – mahiyyəti idi. Zamanın yaratdıqlarının – Zamanla, Tarixin yaratdıqlarının – Tarixlə mübarizədə qələbə çalması mümkün deyildir. Zamana – Tarixə qarşı çıxmaq məhv və məğlub-ıyyət, Zamana – Tarixə qoşulmaq onun fəvqünə qalxmaq və qələbə deməkdir. Prof. C.Qasimov Milli Azərbaycan Zamanının iki qütbünü təmsil edən Mir Cəfər Bağırov və Heydər Əliyev fenomenlərinə də məhz bu kontekstdə yanaşmış, birincinin məğlubıyyəti və faciəsini, ikincinin qələbəsi və xoşbəxtliyini məhz Zamana münasibətdə dəyərləndirmişdir. Zaman Mir Cəfər Bağırovu məğlub və məhkum, Heydər Əliyevi qalib və hakim etdi. Eposu inkar edən ideologiya və onun siması olan Mir Cəfər Bağırov özü – inkar, eposu təsdiq edən ideologiya və onun siması olan Heydər Əliyev özü – təsdiq olundu.

Prof. C.Qasimov bütün bunları Zamanın və Tarixin ölməz həqiqətləri kimi ortaya qoyur və göstərir ki, hər bir fərdin və onun cəmiyyətinin həqiqəti öz milli zamanının həqiqətlərini təsdiqləyəndə qələbə çalır və əbədiləşir; fərd, cəmiyyət, xalq və millət paradıqmaları vahidləşir, bütövləşərək zamanın tükənməz kosmoenergetikasına qoşulur. Kitabın sonuncu və bizim cəmiyyətimizin illər ərzində gözlədiyi sonuncu hissəsi məhz bu həqiqətlərin acı və müdrik mənzərəsini ortaya qoyur. Burada “Kitabi-Dədə Qorqud”u inkar edənlərlə təsdiq edənlər, lənətləyənlərlə alqışlayanlar, ona nifrətlə yanaşanlarla məhəbbətlə yanaşanlar yan-yanadır. Prof. C.Qasimov vaxtilə “37”-nin bu acı və müdrik həqiqətlərdən danışanda bu qanlı tarixdə hər hansı formada mənfi rol oynamış ad və fəmiliaların yerinə üç nöqtə (...) qoyur, Azərbaycan cəmiyyətini hələ “37”-nin həqiqətlərini bütün çılpəqlığı ilə eşitməyə hazır hesab etmirdi. Ən azı, bu isimlərin hazırda yaşayan övladları, nəvə-nəticələri buna hazır deyildilər. İndi professor belə hesab edir ki, artıq üç nöqtədən imtina zamanı gəlmişdir.

Əziz oxucu, prof. C.Qasımov bu kitabda nə yazıbsa, nə deyibsə və nə təqdim edibsə – hamısı bir ibrət və millət kitabıdır. Onu bacardıqca sakit və təmkinlə oxumaq lazımdır:

Acını yenmək üçün – onu mənən yaşamaq;

Dərdə qalib gəlmək üçün – onu mənən yenidən çəkmək;

“37”-nin vəhşət və dəhşətinin milli psixologiyamızda yaratdığı davranış komplekslərindən qurtulmaq üçün – Cəlal müəllimin bu kitabını mənən, ruhən yenidən yaşamaq lazımdır.

Yusif YUSİFOV
ADPU-nun dosenti

“BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY: ŞAHİDLƏR VƏ ŞƏHİDLƏR” FUNDAMENTAL TƏHQİQAT ƏSƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovun çapdan çıxmış möhtəşəm təhqiqat əsəri istər məzmun, istərsə də forma baxımından türk xalqlarının tarixində silinməz izlər qoyan Birinci Türkoloji Qurultayın ədəbi-mədəni, fəlsəfi, filoloji, ictimai-siyasi tədqiqinə, təhlilinə həsr edilmişdir, müxtəlif, çoxsaylı arxiv materialları əsasında onun mahiyyəti hərtərəfli araşdırılmış, türkologiya elminin, həmçinin türksoylu, türkdilli xalqların taleyi tarixində önəmli rolunun dəyəri diqqətə çatdırılmışdır. Kitaba ön söz yazan akademik Nizami Cəfərov “Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər” (Bakı-2019) əsərinin yaradıcısı, prof. Cəlal Qasimovun təxminən iyirmi beş illik bir dövrü canlandıran ardıcıl, məhsuldar araşdırmalarını müsbət dəyərləndirmiş, bu maraqlı yaradıcılıq araşdırmalarını Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tariximizin öyrənilməsinə xidmət göstərən ən mötəbər qaynaqlar sırasına cəsarətlə daxil etməyin mümkünlüyünü diqqətə yönəlmiş, onun öz növbəti kitabını – “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”i oxuculara bəxş edərkən çoxsaylı zəngin faktları ortaya çıxarmaqdan ötrü böyük tədqiqatçı zəhməti çəkdiyini, çoxlu toz basmış sənədləri diqqətlə gözdən keçirdiyini aydın görür, görkəmli alimin nə qədər gizlin saxlanılan sirləri, mübhəmləri aşkara çıxarmaqla yanaşı, xalqın taleyində hansı haqsızlıqlar olduğuna, onun intellektuallarına münasibətdə, davranışda necə ədalətsizliyə yol verildiyinə, kobud, vəhşi hə-

rəkətlər edildiyinə, bağlı qapılar arxasında hansı qanqaraldıcı qərarlar çıxarıldığına xalqın dözməsi barədə verdiyi bilgilərə heyrət edirsən. Görkəmli türkoloq alim, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nizami Cəfərov Cəlal müəllimi yaxından tanıdığını, obyektiv, vicdanlı tədqiqatçı olduğunu, milli təəssübkeşliyini yaxşı bildiyini söyləyir və nə şahidləri “dinləməy”in, nə də şahidlərin halına acımağın ona asan gəlmədiyini göstərir. Akademik Nizami Cəfərov, doğrudur, müəllifin “Ön söz – oxucu ilə mütəqabil dialoq”da “biz bu kitabda çalışdıq ki, türkoloqların imperiyasının antitürk siyasəti qarşısında göstərdikləri fədakarlıqları onların vəkili kimi deyil, obyektiv təhqiqatçı kimi oxucu kütlələrinin diqqətinə çatdırırıq. Kitabda hesab edirik ki, hər hansı bir şəxsiyyəti tədqiq edərkən onun həm tədqiqatçısı, həm də vəkili olmaq obyektiv xarakter daşıyır və maraq doğurur. Bir də bu obyektivliyi qorumaq üçün türkoloq alimlərimizi gücü və gücsüzlüyü ilə birgə tədqiq və təqdim etməyə çalışmışdır”. Ancaq kitabı vərəqlədikcə elə ilk səhifədən görünür ki, Cəlal Qasimovun alim-tədqiqatçı obyektivliyi nə qədər gecikmiş olsa da, hər halda tarixi bir vəkillik, hətta elə bir retrospektiv ittihamdır ki, (və intiqam) bunsuz nə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ruhu şad ola, nə də (və ən başlıcası!) türkoloji təfəkkür inkişaf edə bilər – şəkildə söylənilən fikir həqiqətə uyğundur.

Türkologiya sahəsində dəyərli araşdırmalarına görə dünyada yaxşı tanınan görkəmli filoloq alim, akademik Nizami Cəfərovun yazdığı geniş məzmunlu, dəyərli ön sözdə məhsuldar tədqiqatçı Cəlal Qasimovun elmi monoqrafiyası illər boyu çəkilən əməyin, gərgin və mürəkkəb şəraitdə aparılan yaradıcılıq axtarışlarının əzabına dözümlünün uğurlu bəhrəsi kimi dəyərləndirilir. Bu mükəmməl yaradıcılıq məhsulu araşdırıcının tədqiqatçılıq obyektivliyini, milli təəssübkeşliyini, yüksək vətəndaşlıq ləyaqətini əks etdirir. Çoxsaylı, zəngin

faktları üzə çıxarmaqdan ötrü onun böyük tədqiqatçılıq zəhməti çəkdiyini, nə qədər toz basmış sənədləri diqqətlə və həssaslıqla vərəqləyə-vərəqləyə indiyədək qaranlıq, tutqun, gizlin qalmış sirləri açıqlaya bildiyini öyrəndikdə bizi heyrət bürüyür. Akademik Nizami Cəfərov kitaba yazdığı ön sözdə “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” əsərinin ideya-məzmun istiqamətini incəliklərini, əsl mahiyyətini açmışdır. Geniş bilikli və yüksək istedadlı, tutarlı filoloq alimin həmin monoqrafiyanı “uzun illər millətdən gizlədilən tarixi həqiqətlərin müasir dövəndə təqdimatı” adlandırması tarix üzrə elmlər doktoru, prof. Cəlal Qasimovun yaradıcılıq axtarıqlarının bu uğurlu tapıntısının özəlliyini aydın və parlaq şəkildə açan deyimdir. İti zəkali filoloq alimin dərin düşüncəsinin ifadə görünümü olan bu müdrik deyim oxucuları həyat həqiqətlərini anlamağa yönəldir. Professor N.Cəfərovun adı göstərilən müəllifin olduqca maraqlı, böyük zəhməti hesabına əldə edə bildiyi çoxcəhətli real materiallara söykənən elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrlə dolğun, tutarlı tədqiqat əsərinin oxuculara çatdırılmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Bakı şəhəri, 9 noyabr 2005-ci il tarixli və Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Bakı şəhəri 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamlarının önəmli rol oynaması barədə verilən məlumat olduqca vacib və məqsədəuyğundur.

Prof. Cəlal Qasimov cənab Prezident İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 2006-cı ildə 80, 2016-cı ildə isə 90 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamlarından sonra arxiv sənədlərinin, stenoqrafik materialların işıq üzə görünərək dövriyyəyə buraxılması yalnız bu sərəncamlardan sonra “Birinci Türkoloji Qurultay” adlı yazıların, monoqrafik araşdırmaların, eləcə də elmi-praktik konfrans materiallarının oxucuların ixtiyarına verilməsini diqqətə yönəltmişdir. O, həm də tədqiq-

qatçının təkcə bu sahədəki boşluğu doldurmadığını, həm də görüləcək işlərin yönətilərini, perspektivlərini müəyyənləşdirdiyini göstərmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, hələ arxivlərdə qalan sənədlərin də üzə çıxarılması, tədqiq edilməsi vacibdir. Müəllif bu problemin tədqiqinin hər şeydən öncə sovet totalitar rejiminin, imperiyanın siyasi baxışlarının və maraqlarının türkə, türkçülüyə münasibətini, bütövlükdə isə türk xalqlarının tarixində və taleyində oynadığı tragik-dramatik rolunu öyrənmək baxımından da çox maraqlı olduğunu söyləyir.

Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba, terminologiya, orfoqrafiya, folklor, tarix, etnoqrafiya sahəsində islahatların aparılması ilə bağlı çağırılmasının Moskvanın mədəni inqilab adı altında hansı məkrli siyasət yeritdiyini də öyrənməyə imkan verdiyini göstərməyə xidmət etdiyi bildirilir.

Professor Cəlal Qasimovun kitabına verdiyi ad onun məzmununu haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının tarixinə qızıl həflərlə yazılmalı hadisənin adıdır.

Tədqiqatçı fədakarlıqla əldə edə bildiyi yeni faktlarla, dəlillərlə monumental əsərinin əhatə dairəsini genişləndirməyi bacardığına görə araşdırdığı obyektin, predmetin ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyətini yetərincə açmış, arxiv sənədlərinə söykənərək bu qurultayın çoxşaxəlilik statusunun daşıyıcısı hesab edilən türkologiya elminin, həmçinin türkdilli xalqların həyatında, tarixində oynadığı rolunu müsbət və mənfi kontekstlərdə araşdırmış, türkoloji qurultayı gerçəkləşdirənlərin repressiya olunmasının səbəblərini real faktlar əsasında, arxiv sənədləri zəminində üzə çıxarmışdır.

Cəlal Qasimovun kitabına ön söz yazmış akademik Nizami Cəfərov bu əsəri müəllifin təxminən iyirmi beş illik bir dövrü əhatə edən ardıcıl və məhsuldar araşdırmalarını əks etdirən və Azərbaycan ədəbi-ictimai düşüncə tarixinin öyrənil-

məsinə xidmət göstərən ən mötəbər, inandırıcı qaynaqlar sırasına daxil etmiş, oxuculara çatdırılmalı zəngin faktların əldə edilməsi üçün araşdırıcının böyük zəhmətə qatlaşdığını diqqətə yönəltdir. Görkəmli alim, bu və ya digər hadisəyə, məsələyə həmişə obyektiv mövqedən münasibət bildirən akademik Nizami Cəfərovun bu möhtəşəm monoqrafiyanın yaradıcısı Cəlal Qasimovla bağlı dediyi inandırıcı sözlər onun haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. Böyüklüyündə sadəlik, sadəliyində böyüklük olan Nizami müəllim professor Cəlal Qasimovu yaxşı tanıdığı, şəxsi keyfiyyətlərinə dərinlən bələd olduğu üçün onu yetərincə layiq olduğu sözlərlə səciyyələndirməyi bacarmışdır. Akademik Nizami Cəfərov Cəlal müəllimi obyektiv tədqiqatçı və milli təəssübkeş, xalqın taleyini düşünən, qeyrətli vətəndaş, fədakar insan adlandırmış, xarakterini dərinlən bildiyi Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabında zəngin faktları ustalıqla aşkara çıxara bildiyini göstərmişdir.

Cəlal Qasimovun olduqca zəngin arxiv materialının sistimli şəkildə tədqiqata cəlb etməsi “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” əsərinin fundamentallığını və orada aparılan elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrin professional səviyyəsini yüksəltmişdir. Əsərin elmi cəhətdən mükəmməlliyi onun dəyərli yaradıcılıq nümunəsi olduğunu sübut edir.

Cəlal Qasimovun araşdırmasını müsbət dəyərləndirən istedadlı filoloq alim Nizami Cəfərov Bəkir Çobanzadənin, Artur Zifeldin, Hənəfi Zeynallının, Vəli Xulufunun, Xalid Səid Xocayevin şübhəsiz, özləri də istəmədən dövrün mürəkkəb siyasi-ideoloji münaqişələrinə cəlb edildiklərini, həmin sahədə heç bir peşəkar hazırlıqları olmadığı halda müxtəlif xarakterli, məqsədli sorğu-suallara cavab verməyə, zorakılıqla irəli verilmiş bu tarixi şəxsiyyətlərin böyük alimlər olduğunu diqqətə yönəlmiş, onların istər istintaqlarının, istərsə

“cəzalandırılmaqlarının” zahirən bir sıra siyasi motivlərlə (məsələn: ayrı-ayrı xarici ölkələrə və ya ümumən beynəlxalq imperializmə casusluq, Stalinə və ya Bağırova sui-qəsdin təşkili və s.) əlaqələndirilsə də, əsas “günahlar”ı sovetlərin xoşuna gəlməyən bir sahədə çalışmaları – öz də türksoylu, türkdilli xalqlara məxsus elmlə – bağlı araşdırmalar aparmaları, türkçülüüyü təbliğ etmələri olmuşdur. Cəlal Qasimov öz tədqiqat obyektinə nəzəri və praktik baxımdan düzgün yönümdən yanaşdığı üçün araşdırmasının predmetini doğru müəyyənləşdirmişdir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, yalnız dilçi, yaxud ədəbiyyatşünas yox, sözün əsl mənasında filoloq adlanmağa layiq bilinən, böyük alim Nizami Cəfərovun zəhmətsevər və obyektiv mövqeli tədqiqatçı Cəlal Qasimovun elmi yaradıcılığı, onun istər məzmun, istərsə də formaca möhtəşəm kitabı haqqında düşüncələrinə, söylədiyi xoş sözlərə biz də şəririk. O, tədqiqatçı alim Cəlal Qasimovun məsələyə tamamilə düzgün mövqedən yanaşdığını diqqətə çatdırmış, əsərin müəllifinin repressiya qurbanlarının türk xalqlarının tarixində böyük həqiqətlərlə təsdiqini tapdığını söylədiyini demişdir. Əsərdə türkologiya, xüsusilə onun təşəkkül dövrü üçün bu və ya digər dərəcədə səciyyəvi olan milli təəssübkeşlikdə yol verilən “səhvlər”in anatomiyasının ortaya çıxarılmasına çalışılmış, qarşıya qoyulan məqsədə çatmasında tədqiqatçıya, heç şübhəsiz, çoxcəhətli filoloji hazırlığı geniş imkan yaratmışdır. Görkəmli, istedadlı alim, yorulmaz tədqiqatçı repressiyaya məruz qalmış türkoloqların timsalında türkologiya elminin Sovetlər Birliyi məkanında hər cür intellektual-metodoloji əsaslardan təcrid edildiyi, türk xalqlarının dillərinin, ədəbiyyatlarının, tarixlərinin üzərində istənilən vulqar ideoloji eksperimentin keçirilməsi üçün “münbit” şəraitin yarandığı qənaətinə gəlmişdir. Belə düşünülür ki, qurultayın türkoloqların qarşısında

qoyduğu tələblərin, vəzifələrin müasir dövrdə öyrənilməsi də vacib və önəmlidir.

Cəlal Qasimov bu qurultayın materialları ilə tanışlığın iki rəngin paralel şəkildə hərəkətinin şahidi olmağa imkan verdiyini diqqətə çatdırmışdır. Belə ki, birincisinin işığı – xeyri simvollaşdıran ağ, ikincisinin isə qaranlığın – şərin simvolu sayılan qırmızı rəng olduğu diqqətə çatdırılmış, ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, Birinci Türkoloji Qurultayda da alim və ziyalı baxışı ilə siyasətçi və imperiya baxışının yalnız görüntü olaraq bir-birini tamamladığı, ziyalıların imperiyanı və onun idarə edənləri axıra qədər dərk edə bilməmələri, çox güman ki, böyük türkoloqların “sadələvhlikləri”, bu alimlərin bolşevik siyasətinin alt qatındakı çirkinlikləri görə bilməmələri, onların soyqırımı ilə nəticələndiyi göstərilmişdir. Qurultayda aydın və nümayişkarənə şəkildə görünən türkoloq alim elmi təfəkkürdən doğan, ondan qaynaqlanan humanizmi ilə maskalanan və görünməz şəkil alan imperiyanın gücə, zora söykənən idarəçilik “məharətini” nümayiş etdirdiyi diqqətə yönəldilir.

Aşağıdakı mikromətni prof. Cəlal Qasimovun yaradıcı elmi düşüncəsinin, güclü özəl talantının təzahürü adlandırmaq mümkündür. Həmin mikromətn belədir: *“Belə bir situasiyada intellektlə inkvizasiya, təfəkkür sahibi ilə zor və dəyənək sahibi, ağılla tırtıllı repressiya məşını üz-üzə və göz-gözə dayanır. Lakin tarix çoxdan sübut edib ki, Mənsur Həllacın boğazına kəndiri salanın da, Qalileyi tonqala salanın da, “Kəlilə və Diminə” ni farsa tərcümə edəni diri-diri və həm də tikə-tikə tən-dirdə yandıranın da, Nəsimini qətlə yetirənin də, Cavada və Müşfiqə... güləllənmə hökmü oxuyanın da, Cavidə və Mümtazı... sürgünə göndərənin də bir adı var: Nadan.*

Cəlal Qasimovun hər yerdə müdriki, Nəsimini, Cavidə eşafota yaxınlaşdırmanın, dar ağacına aparmanın, çarmıxa çəkənin

də nadan olması, nadanın aqlını, cahilin müdriki, inkvizasiyanın intellekti mühakimə edəndə fərdlərin yox, bütövlükdə xalqın şəhidə və qurbana çevrildiyi deyimində böyük həqiqət vardır. Bu deyim, belə düşüncə müəllifin yaradıcı, özəl talantının məhsuludur.

Cəlal Qasimovun kitabından işlətdiyi hikmətli sözlər və ifadələr araşdırmanın dəyərini artırmaqla yanaşı, həm də müəllifin müdrikiyindən, güclü zəkasından bilgi verir. O, böyük təfəkkür, düşüncə daşıyıcıları üçün ipin, kəndirin həmişə və hər yerdə məişət əşyası; total mühit və sistemləri idarə edən tiranlar üçün isə silah, hətta adi silah deyil. Mənsur Həllacın və Heydər Hüseynovun boğazlarına keçirilən “demokratiya” silahı olduğunu yaddaşlara hopdurur.

O, milli-mənəvi dəyərlər, elmi-məntiqi və humanitar düşüncə repressiyalara hədəf seçiləndə əxlaqi dəyər və təsəvvürlərin də deqradasiyaya, erroziyaya məruz qaldığına, məhz belə olanda hakimin Femida, həkimin isə Hippokrat qarşısındakı sədaqət andının öz kutsallığını itirdiyini diqqətə çatdırmış, nəticədə milli yaddaşın və milli ziyalının zərər çəkdiyini (zərərə düşdüyünü) göstərmişdir.

Araşdırıcı Birinci Türkoloji Qurultayın yalnız mütəfəkkirlərin deyil, milli-əxlaqi dəyərlərin də, türkçülük və islamçılıq baxışlarımızın da kökümüzün, şəcərəmizin, yaddaşımızın da, cüng və əlyazmalarımızın da “37-nin” repressiyalarına məruz qaldığını, oradan sağ çıxanlar olduğu kimi, zədə alanların və məhvə məruz qalanların olduğunu yazmışdır.

Bu möhtəşəm araşdırma müəllifin kimliyini – elmi və bədii düşüncə səviyyəsini, həyat həqiqətlərinə sadıqlığını, xarakter bütövlüyünü, humanistliyi və vətənpərvərliyi, vətəndaşlıq ləyaqətini uca tutduğunu, haqsızlığa, zorakılığa, qəddarlığa, vəhşiliyə və nadanlığa sonsuz nifrətini, obyektivliyi-

ni, özünü yetərincə dərk edə bilməsini aydın şəkildə əks etdirən çox dəyərli tarixi faktlarla dolğun qaynaqdır.

Həssas elmi duyumun daşıyıcısı səviyyəsində dayanan araşdırıcıların əsərlərinin tədqiqat predmetləri ilə məhdudlaşmadığını, tədqiqat obyektlərinin tərkibindəki birbaşa onlara aid mövzuların – predmetlərin hüdudlarını aşdıqları qanunauyğun hal sayılır. Çoxcəhətlik belə məzmunlu təhqiqat əsərlərinin özəlliyi kimi qəbul edilir.

Prof. Cəlal Qasimovun müəyyən maraqlı xüsusiyyətlərinə görə bizi düşündürən və haqqında başqa elmlər üçün maraq doğuran məsələlərə toxunmağa geniş imkan yaradan kitabı çoxşaxəli araşdırmalar sırasına daxildir. Burada dilçilik üçün çox dəyərli faktlar vardır.

Birinci Türkoloji Qurultayın ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyəti təhlil edilən əsərdə – araşdırmada dilçiliklə bağlı çox maraqlı məsələlərin aşkara çıxarılmasının həmin elmin yeni nəzəri müddəalarla zənginləşməsində əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Araşdırmada dilin əsas vahidi adlandırılan sözlə təfəkkür, düşüncə vahidi sayılan anlayışın mahiyyətinin açılışında sözün əvəzedilməz, ölçüyəsiğmaz rolu, onun anlayışın məna nüvəsi olması çox aydın şəkildə üzə çıxır. Dillə təfəkkür, cümlə ilə hökm, sözlə anlayış münasibətlərində onların ayrılmazlığı, daxili birliyi (vəhdəti) danılmaz həqiqət kimi qəbul edilsə də, dilin təfəkkürdən, cümlənin hökmdən, sözün anlayışdan üstünlüyü qənaətinə gəlinmişdir. Kitabda bütün anlayışlar xüsusiyyətlərinin onları nitqdə gerçəkləşdirən sözlərdə əks olunduğu müəyyən edilmişdir. Cəlal Qasimovun araşdırmasında nadan və digər anlayışları gerçəkləşdirən sözlərin leksik-semantik mənalarının rəngarəng elm sahələrinə aid müxtəlif mövzularda yazılmış ayrı-ayrı məzmunlu əsərlərin yaradılmasında, oxuculara çatdırılan bu yaradıcılıq nümunələrinin heyrət ediləcək dərəcədə çoxşaxəli funksiyaları yerinə ye-

tirmələrində rollarına heyran qalmamaq mümkün deyildir. Bütün bunların birbaşa dillə bağlılığı böyük həqiqətdir.

XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində sürətlə təşəkkül tapmaqda olan türkçülük məfkurəsini layiqincə boğmaq, ona pantürkizm möhürü vurmaqla məhv etmək sovet sosialist ideoloqlarının ən mənfur “əqidə”lərindən olduğu göstərilmişdir. Akademik Nizami Cəfərov yazmışdır: “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in müəllifi professor Cəlal Qasimov yüksək ixtisaslı filoloq olmaqla yanaşı, geniş dünyagörüşlü tarixçi-ideoloq, mənsub olduğu millətin təəssübkeş ziyalısıdır”. (s.12)

Birinci Türkoloji Qurultayın yalnız sovet türkologiyasının deyil, sovetlər birliyi hakimiyyətinin və ideologiyasının tarixində çox səciyyəvi möhtəşəm hadisə kimi yadda qaldığı üçün uzun müddət təkcə həmin qurultayın mühüm tarixi hadisə kimi yadda qaldığı, rəsmi şəkildə nəzərdə tutulan, keçiriləcəyi zamanı və yeri elan edilən İkinci Qurultayın keçirilmədiyini qeyd edilmiş, haqqında danışılan çox mükəmməl araşdırmada diqqətə çatdırıldığı müzakirə obyektinə olan məsələlərin, qəbul edilən qərarların geniş elmi, mədəni, siyasi, metodoloji rezonans doğurması müəyyən təsadüfdən, yaxud zərurətdən başlanılan işin gerçəkləşdirilməsi, davam etdirilməsi məsləhət olunmuş, yaranan rezonansı söndürməkdən ötrü hər cür aqressiyaya, şərə, böhtana əl atıldığı barədə məlumat verilmişdir.

Bu möhtəşəm və çoxşaxəli monoqrafiyanın əhatə dairəsi çox genişdir. Mövzu, məzmun baxımından zəngin olan araşdırmada müxtəlif və rəngarəng məsələlərin dəyərli arxiv materiallarına əsaslanan elmi tədqiqini görürük. Araşdırmada öyrənilən məsələlərin adları – ktematonimlər onun çoxcəhətliliyinin parlaq əyani göstəriciləridir. Əlifba islahatlarının aparılması ilə bağlı çağırılmış Birinci Türkoloji Qurultayda terminologiya, orfoqrafiya, eləcə də dilçiliyin digər məsələləri,

həmçinin ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya kimi məsələlərin də əhatə edildiyi göstərilmiş, beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayda türkologiyaya geniş miqyasda, elmlərin qarşılıqlı münasibəti, birliyi fonunda baxıldığı vurğulanmışdır. Cəlal Qasimovun araşdırmasında başqa bir elm sahələrinə aid yazılar əsərlərdəki kimi dillə, dilçiliklə bağlı diqqəti çəkən maraqlı məsələlərlə qarşılaşırıq.

Tədqiqat predmetinə həssas duyumu ilə yanaşmağı bacaran prof. Cəlal Qasimov araşdırmanın “Oxucu ilə mütəqabil dialoq” adlanan hissəsində öz kitabını uzun illər millətdən gizlədilən tarixi həqiqətlərin müasir dövəndə təqdimatı adlandırmasında böyük həqiqət vardır. Cəlal Qasimov Sovetlər dönəmində Birinci Türkoloji Qurultaydan “millilik və millətçilik”, “türklük və türkçülük” iyi, ətri gəlir deyə onun tədqiqinə və təbliğinə icazə verilmədiyini, cənab Prezident İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 2006-cı ildə 80 və 2016-cı ildə 90 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı sərəncamların bu qurultayın daha ətraflı, daha fundamental şəkildə, həm də ideoloji ehkamlardan uzaq olan müstəqillik işığında tədqiqinə şərait yaratdığını göstərmiş, adı çəkilən sərəncamlardan sonra qurultayla bağlı bir çox arxiv sənədlərinin, stenoqrafik materialların işıq üzünə çıxarılarax baxıldığını, yalnız bu sərəncamlardan sonra üzərində “Birinci Türkoloji Qurultay” sözləri yazılan monoqrafik tədqiqatların və elmi-praktik konfrans materiallarının oxucuların ixtiyarına verildiyini diqqətə çatdırmışdır. Müəllif həmin tədqiqatların yalnız bu sahədəki boşluğu doldurmadığını, eyni zamanda görüləcək işlərin yönümlərini və perspektivlərini də müəyyənləşdirdiyini söyləmişdir. Hələ arxivlərdə qalan sənədlərin də üzə çıxarılmasının və tədqiq edilməsinin vacib olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Cəlal Qasimov bu problemin tədqiqinin hər şeydən öncə Sovet totalitar rejiminin, imperiyanın siyası baxışlarının, maraqlarının türkə və türkçülüyə münasibətini, bütövlükdə isə türk xalqlarının tarixində və taleyində oynadığı tragik-dramatik rolu göstərmək baxımından da çox maraqlı olduğunu diqqətə yönəldir.

Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba, terminologiya, orfoqrafiya, ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya sahəsində islahatların aparılması ilə bağlı çağırılması Moskvanın mədəni inqilab adı altında hansı məkrli siyasət yeritdiyini də öyrənməyə imkan verdiyi fikri irəli sürülür.

Folklor İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 10 iyun 2016-cı ildə keçirilən “Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər” adlı elmi sessiyada çıxış edən Akademiyanın prezidenti İsa Həbibbəyli demişdir: “Birinci Türkoloji Qurultayın əsas məsələlərindən biri latın əlifbasına keçmək məsələsi olmuşdur. Əslində Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba islahatlarının aparılması ilə bağlı çağırılması düşünüldü. Sonra da bir terminologiya, orfoqrafiya, dilçiliyin digər məsələləri, eyni zamanda ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya kimi məsələlər də əlavə olunmuşdu. Beləliklə Birinci Türkoloji Qurultayda türkologiyaya geniş miqyasda, elmlərin kompleksində baxılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, türkologiya dedikdə çox vaxt yalnız dilçilik məsələləri başa düşülür. Belə təsəvvür olunur ki, türkologiya ancaq dilçilik məsələlərini əhatə edir. Əlbəttə, dil faktoru burada əsasdır, birincidir, təməldir. Amma ədəbiyyat, folklor, etnoqrafiya, incəsənət və tarix də türkologiya məsələsidir və hesab edirəm ki, bu günkü müstəqillik şəraitində məhz türkologiyaya bu baxımdan yanaşmaq zəruridir. Müasir baxımdan yanaşdıqda azərbaycanşünaslıq özü də türkologiyanın aparıcı bir qolu, ana xəttidir. Azərbaycanı öyrənən elmin bütün istiqamətləri – tarix, etnoqrafiya,

dilçilik, folklor, ədəbiyyat və başqa sahələr bir yerdə, həm də türkoloji elmlər sistemi deməkdir. Birinci Türkoloji Qurultaydan çıxan digər ibrətamiz nəticə ondan ibarətdir ki, bu qurultay türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın zəruriliyini meydana qoyub. Bu gün müstəqillik şəraitində türk xalqları və dünya türkoloji mühiti ilə Azərbaycanın dövlət səviyyəsində də, akademiya və universitetlər səviyyəsində də sıx əlaqələri vardır. Amma hesab edirəm ki, bu əlaqələr daha ardıcıl və sistemli olmalıdır. Bu istiqamətdə çalışmağa, Birinci Türkoloji Qurultaydan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməyə çox böyük ehtiyac vardır. Hələ ki, türk xalqları içərisində latın qrafikasına, Türkiyənin, Azərbaycanın, Özbəkistanın və Türkmənistanın keçdiyi göstərilmişdir. Belə bir şəraitdə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyini keçirməyimizin bir məqsədi həm də latın qrafikasına keçidin əhəmiyyətini, zəruriliyini, elmi əsaslarını təbliğ etməkdən ibarət olmalıdır. Eyni zamanda, Birinci Türkoloji Qurultayda məruzələrlə çıxış etmiş, sonra isə repressiyaya məruz qalmış, ömrü sürgündə, həbsxanada keçmiş görkəmli şəxsiyyətlərin hər biri haqqında tədqiqatlar aparmalı, onların xatirəsini ölkəmizdə əbədiləşdirməyə çalışmalıyıq” (s.16).

Prof. Cəlal Qasimov “Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər” kitabında repressiyaya məruz qalan qurultay iştirakçılarını müəyyənləşdirməyə, onların cəzalandırılmasının, daha doğrusu, güllələnməsinin və sürgün olunmalarının səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışdığını, repressiyaya məruz qalan qurultay iştirakçılarını müəyyənləşdirmək istərkən məsələnin düzgün qoyulmadığını, əslində “repressiyaya məruz qalmayan” qurultay iştirakçılarından danışılması nəzərdə tutulmalıydı fikrini irəli sürmüşdür. O, tədqiqat nəticəsində qurultay iştirakçılarının hamısının repressiyaya məruz qaldığını söyləmişdir. Yalnız ya xaricdən – Almaniyadan, Türkiyədən

və s. qonaq qismində qurultaya qatılanların, ya da “37-yə” kimi dünyasını dəyişənlərin repressiyaya məruz qalmadığını diqqətə yönəltmişdir. Haqqında geniş danışdığımız əsərin müəllifi yazır: “Nə qədər təəccüblü də olsa, deməliyə ki, “37-ni görənlər” türkoqlar, tez rəhmətə gedən və bu dəhşətləri görməyən türkoqlara qibtə edə bilər. Həm də ən azı ona görə ki, “37-ni görməyən”lərin məlum məzarları və başdaşları var. Bir həqiqət də unudulmamalıdır ki, əgər kimsə repressiyaya məruz qalmayıbsa, bu o demək deyildir ki, həmin şəxs bolşeviklərin mərhəməti nəticəsində həbs edilməyib. Əslində onlar (əgər eləsi varsa) ikiqat repressiyaya məruz qalıb. Belə ki, həmin şəxslərin keçirdiyi stress və həyəcanlar, “indi gəlib aparacaq” düşüncəsi həmin şəxsləri ölənmə kimi narahat edib. Necə deyirlər, onlar gündə min kərə ölüb-dirilib. Bütün bunlar əsas verir deyək ki, repressiya təkcə ziyalılar deyil, imza yerinə barmaq basandan mütəfəkkir şəxsiyyətə qədər – hamı məruz qalıb. Ən dözülməzi odur ki, 37-dən sağ çıxanları bu gün bir özümüz mühakimə edirik. Təəssüf!

Möhtəşəm araşdırmanın müəllifi yazmışdır:

“37-nin” repressiya qurbanları arxiv rəflərindən çıxaraq elmi dövriyyəyə daxil ediləndə, şəhidlərin ittiham olunmasının səbəbləri geniş oxucu kütlələrinə obyektiv şəkildə çatdırılanda, istintaq materiallarının üzərindəki “məxfi” və ya “tam məxfi” yarıqları “qoparılanda” ədalət bərpa olur. Zamanın çarxı tərsinə fırlanır. Bu zaman müstəntiqlər müttəhimləri deyil, müttəhimlər müstəntiqləri ittiham edir. Mütəfəkkirin reabilitasiyası da, bu zaman – Markaryanlar və Qriqoryanlar, Muradyanlar və Seyranyanlar, Avetikyanlar və Təhməzyanlar mühakimə olunanda baş tutur” (s.17).

Müəllifin dilçilik məsələlərinə tez-tez müraciət etməsinə öləri baxmamalıyıq. Bu, əsərin ideya-məzmun istiqaməti ilə bağlı zəruri ehtiyacdən yaranır.

Prof. Cəlal Qasimov akademik lüğətlərdə “bir hadisəni, əhvalatı, işi öz gözü ilə görmüş və ya görən adam”ların, eləcə də “məlum olan bir iş haqqındakı şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılan şəxs”lərin şahid adlandırıldığını diqqətə çatdırır. O, hadisələri gözləri ilə görən və ya bir iş haqqındakı şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılan şahidin və ya şahidlərin olmadığını, onların hamısını (həqiqəti deyənə də, deməyənə də) dünyasını dəyişdiyini söyləyir. O, hakimə çevrilib yenidən məhkəmə qurmaq, kimləri isə mühakimə etmək kimi bir niyyəti olmadığını, kimisə şahid qismində aramaq və axtarmaq fikrinə düşmədiyini deyir. Müəllif həmin illərin istintaq qovluqlarını, şahid ifadələrini, dindirmə protokollarını, güllələmə hökmləri və s. sənəd və materialları özünün ən etibarlı və ən obyektiv şahidləri adlandırır. Yalnız bu sənədlərin şahidliyi ilə onların nə dərəcədə obyektiv və subyektiv olmasından asılı olmayaraq həqiqəti üzə çıxarmağı və gələcək nəsillərə çatdırmağı mümkün sayır. Cəlal Qasimovun fikrincə, qələm sahiblərinin bundan müqəddəs işi, vəzifəsi olmamalıdır.

Müəllif yuxarıda qeyd etdiyi kimi, akademik lüğətlərdə şahidlər dedikdə yüksək amal, məslək, əqidə yolunda ölə, həlak olan, canını fəda edən, vətənpərvər adam və ya şəxsiyyət nəzərdə tutulduğunu göstərir.

Müəyyən anlayışları maddiləşdirən, ifadə edən sözlərin elmi yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələrinə aid yazılan əsərlərdə işlədilməsi ilə bağlı dilçilikdən yararlanmağa zəruri ehtiyac yaranması onun digər elmlər üçün praktik əhəmiyyətinin real göstəriciləridir.

Onu da oxucuların diqqətinə yönəltməyi vacib bilir ki, çoxsaylı mövzularda rəngarəng məzmunlu məlumatları, bilgiləri özündə birləşdirən ensiklopedik xarakterli, həm məzmunca olduqca geniş, dolğun, həm də həcmcə bu böyük, möhtəşəm monoqrafiyanın yaradıcısı prof. Cəlal Qasimov zəngin bilikli, talantlı alim olmaqla yanaşı, yüksək mədəniyyətin də daşıyıcısıdır.

Müəllif çoxşaxəli yaradıcılığı ilə tanınan, istedadlı dilçi alim, filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. Buludxan Xəlilovun olduqca inandırıcı faktlara söykənərək 1999-cu ildə çap etdirdiyi “Birinci Türkoloji Qurultay” (Bakı) adlı dəyərli araşdırması haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. O, prof. Buludxan Xəlilovun öz kitabında həmin qurultayda iştirak etmiş bir çox nümayəndələrin adlarının qurultayın stenoqrammasına daxil edilməməsi barədə məlumat verdiyini göstərmişdir. Cəlal Qasimov Buludxan Xəlilovun Ermənistan azərbaycanlılarının müəyyən sayda nümayəndələrinin Şəmkir rayonunun Çənlibel (Çardaxlı) kəndində olarkən maraqlı bir söhbətin şahidi kimi verdiyi məlumatı diqqətə yönəldir. Buludxan Xəlilov bu söhbəti ona Gölkənd kəndinin sakini olmuş hazırda isə Çənlibel kəndində yaşayan Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Nəriman Qurbanovun danışdığını bildirmişdir. Buludxan Xəlilovun qohumu Nəriman Qurbanov “Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay”da iştirak etmiş bir çox nümayəndələrin adlarının qurultayın stenoqrammasına daxil olmadığını demişdir. Məsələn, türkiyəli Ənvər Paşa, eləcə də Dilican qəzasından göndərilmiş Hacıyev Qurban Hacı oğlu qurultayda iştirak etsələr də, barələrində heç bir material yoxdur. Hacıyev Qurban Hacı oğlu Buludxan Xəlilovun qayınatası Nəriman müəllimin babası olmuşdur. Prof. Buludxan Xəlilov bu məlumatı Nəriman müəllimə atası Ermənistan SSR-nin əmək-

dar müəllimi Hacıyev Hacı Qurban oğlunun (1905-1995) danışdığını göstərir.

Prof. Cəlal Qasimov türkoloji qurultay real faktlar əsasında araşdırıldığı üçün prof. Buludxan Xəlilovun kitabını nümunə göstərmişdir.

Araşdırıcı Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda bolşevikləri yalnız türkologiyanın tarixi və geneologiyası deyil, daha çox türkoloqların taleyi və sosializmə münasibəti düşündürdüyünü qeyd etmişdir. Onun fikrincə, qurultayın türkoloqların qarşısında qoyduğu tələblərin və vəzifələrin çağdaş dövrdə öyrənilməsi də olduqca dəyərli və vacibdir.

Araşdırma bizdə belə qənaət yaradır ki, prof. Cəlal Qasimovu həssas dil duyumu ilə diqqət çəkən tədqiqatçılar sırasına daxil etmək mümkündür. Onun araşdırmasındakı müəyyən məsələləri dilçilik elminə məxsus nəzəri müddələrin köməyi ilə açıqlanması tədqiqatçının dilçiliyi qədərincə bildiyini, həmin elmə xüsusi maraq göstərdiyini deməyə əsas verir. Müəllifin möhtəşəm araşdırmasında bu qurultayın materialları ilə ilkin tanışlıqdan iki rəngin paralel şəkildə hərəkətinin şahidi olmaqdan danışılır. Burada ağ və qırmızı anlayışların simvolikliyi diqqətə yönəldilir. Birinci rənglə bağlı ağ, ikinciyə aid isə qırmızı sözü işlədilir. Ağ sözünün reallaşdırdığı rəngin işığı – xeyiri simvollaşdırdığı, ikincini gerçəkləşdirən qırmızı sözünün qaranlığı – şəri simvollaşdırdığı söylənilir. İctimai-siyasi həyata dair anlayışların da həqiqi, nominativ və məcazi, yaxud rəmzi, simvolik mənaları vardır.

Ağ sözünün həqiqi-normativ mənalarına uyğun məcazi və yaxud simvolik, rəmzi mənaları şübhə doğurmur. Bizcə, istər həqiqi, müstəqim, numerativ mənada, istərsə də simvolik, rəmzi (qaranlıq-şər) mənada qırmızı yox, qara sözü ilə işlədilməlidir.

Cəlal Qasimovun araşdırmalarında bir-birinə zidd anlayışları qarşılaşdırması maraqlıdır. Orada oxuyuruq: “İctimai-siyasi həyatda olduğu kimi, Birinci Türkoloji Qurultayda alim və ziyalı baxışı ilə siyasətçi və imperiya baxışı yalnız görünüşü olaraq bir-birini tamamlayır. Ziyalıların imperiyayı və onu idarə edənləri axıra qədər dərk edə bilməmələri və bəlkə də, daha doğru olaraq deyək ki, böyük türkoloqların “sadelövhlikləri” bu alimlərin bolşevik siyasətinin alt qatındakı çirkinlikləri görə bilməyənləri onların soyqırımları ilə nəticələndi. Qurultayda aydın və nümayişkəranə şəkildə görünən türkoloq alimin elmi təfəkküründən doğan və ondan qaynaqlanan humanizmi ilə maskalanan və görünməz şəkil alan imperiya gücə və zora söykənən idarəçilik “məharətini” nümayiş etdirir” (8, 13-14).

Kitabda müəllifin ictimai-siyasi həyatla bağlı nitqində bəhrələndiyi və mənalandırdığı sözlər (terminlər) də dilçilik elminə aid anlayışlardan və onların ifadə görünlərindən tədqiqat obyektinə, predmetinə olmaq baxımından fərqlənir. Bütün anlayışların dildə gerçəkləşməsi, reallaşması rəngarəng sözləri, terminləri birləşdirir. Çünki mənalarından, formalarından asılı olmayaraq onların hamısı dil vahidləridir. Dil isə yalnız dilçiliyin predmetidir.

Araşdırmada intellekt, inkvizisiya, təfəkkür sahibi, zopa və dəyənək sahibi, ağıl, tırtıllı repressiya maşını anlayışlarının üz-üzə və göz-gözə dayanmasını deyən müəllif onların bir-birinə əks, zidd mövqedə olduğunu diqqətə yönəldir. Burada “nadan” adının (sözünün) mənə tutumu, yəni çoxmənalılıq, bildirdiyi, ifadə etdiyi leksik-semantik mənə nadan, nadanlıq anlayışlarının çox aydın, dolğun təsəvvür yaratmasını təmin edən dil vahidləri olan sözlər və söz birləşmələridir. Araşdırıcı yazır: “Mənsur Həllacın boynuna kəndir salanın da, Qalileyi tonqala atanın da, “Kəlilə və Dimnə”ni fars dilinə tərcümə

edəni diri-diri və həm də tikə-tikə təndirdə yandıranın da, Nəsimini qətlə yetirənin də, Cavada və Müşfiqə güllələnmə hökmü oxuyanın da, Cavid və Mümtazı sürgünə göndərənin də bir adı var: Nadan”.

Belə faktlar dilin leksik-semantik sistemində də, yəni sözlərin mənalarında da dərəcələrin olduğunu göstərir. Tədqiqat əsərində nadan, ip, kəndir, dilçilik, dil sözlərinin mənaları haqqında söylənilənlər dilçilik elmi üçün dəyərli bilgilərdir. Kitabda ip, kəndir sözlərini düşüncəli insanlar üçün hər yerdə, həmişə məişət əşyasının adı, total mühit və sistemləri idarə edən tiranların təsəvvüründə silahdır.

Prof. Cəlal Qasimov öz tədqiqat əsərində çox maraqlı və dəyərli məlumatları ilk dəfə sistemli şəkildə yüksək vətəndaşlıq ləyaqətilə araşdıraraq üzə çıxarmış, gizli qalmış, açılmamış sirləri obyektiv mövqedən təhlil etmiş, aydınlaşdırmışdır.

208-ci səhifədə “Bəkir Çobanzadə, yaxud intellekt təfəkkürə edilən qəsd” adlı mükəmməl yaradıcılıq axtarırlarının konkret nümunəsi və digər səhifələrdə verilmiş belə səviyyəli bölmələr böyük zəhmətlə, uzun müddətli gərgin axtarırların uğurla tapıntıları silsiləsinə daxil edilməyə layiq olan, çoxsaylı inandırıcı arxiv sənədləri əsasında qələmə alınan bu möhtəşəm kitab haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Əsər çoxsaylı, rəngarəng dəlillər üzərində aparılır, nəzəri ümumiləşdirmələrin elmi ifadələri görülmüşdür.

Prof. Cəlal Qasimovun bu sanballı tədqiqat əsərində indiyədək B.Çobanzadə ilə bağlı heç bir monoqrafiyada yazılmayan, əksini tapmayan çox dəyərli məlumatları, bilgiləri oxucuların diqqətinə yönəltməyi bacarması onun fundomenal elmi yaradıcılığının bənzərsizliyi, özəlliyidir.

C.Qasimov ilk dəfə Bəkir Çobanzadəyə layiq olduğu qiyməti vermiş, onun türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyatının, folklorunun, bütövlükdə mədəniyyət tarixinin araşdırılmasının

da müstəsna xidmətlər göstərmiş, türkologiya sahəsində ilk elmlər doktoru dərəcəsinə və professor elmi adını qazanmış, görkəmli ziyalı alim, şair, ictimai xadim, böyük düşüncə sahibi kimi tanınmasını məqsədəuyğun saymışdır.

Böyük və faciələrlə dolu həyat yolu keçirən ailənin gələcətinin Bəkirin təhsil almasına, hətta ondan 1 yaş kiçik bacısı Züleyhanın (1904-1985) lazımı səviyyədə qidalanmasına belə yetmədiyi söylənilmişdir. Lakin kiçik yaşlı Bəkirin bütün çətinliklərə baxmayaraq Qütbəddin adlı bir kənd mollasının yanına getməsi, ondan dərslər alması, əvəzində isə muzdur kimi mollaının bütün işlərini görməsi ona ilk yazı-pozunu da, qələm tutmağı da, Şərqi böyük mütəfəkkir alim və şairlərinin əsərlərini oxumağı da bu kənd mollasının verdiyi bilgilərin əsasında öyrəndiyi diqqətə çatdırılmış, 10 yaşına çatmış Bəkiri atası Vahab kişinin təhsildən aralaması, özü ilə qoyun otarmağa apardığı haqqında məlumat verilmiş, B.Çobanzadənin bəzi araşdırıcılarının onun “7-8 yaşlarından yaz aylarında Karabay yaylasında çobanlıq etdiyini bildirir” fikri irəli sürülmüşdür. Gənc Bəkirin şeirlərinin birində aşağıdakı misranı yazdığı böyük maraq doğurur.

Kiçik bir çobandım mən on yaşında,
Dəyəmi qurmuşdum dağın başında.

Şeirdə öz soy-kökünü poetik nitqlə belə ifadə etdiyini görürük:

Soyumda mirzə yox, nə də varlı xan,
Anam sadə qadın, atam bir çoban.

Bəkir həyatının çətinlikləri nəticəsində qoyun otarıb çobanlıq etsə də, kənd mollası ilə münasibəti yaşatması, ondan Qurani-Kərim və çərəkə ilə yanaşı, klassik şairlərin (Nizami-nin, Füzulinin, Xəyyamın, Hafizin, Sədinin və b.) şeirlərini oxumaq və öyrənmək imkanı əldə etdiyi diqqətə yönəldilmişdir (C.Qasimovun məlum kitabı, s.208-209).

Anasının güclü istəyinin, istedadının və elmə böyük həvəs göstərməsinin Bəkirin qoyun otarmaqla kifayətlənməyəcəyini prof. Cəlal Qasımovun oxucuya çatdırmasına əsas verir. Müəllifin Bəkirə aid deyimindəki sözlərdə böyük həqiqət vardır: “Atamın cütündən daha kar aşmaz, atamın çubuğu mənə yaraşmaz” – deyərək çobanlıqdan uzaqlaşır. Beləliklə də, Bəkirin atasının qoyun çomağını qələmə dəyişməsi, elmin, maarifin arxasına düşdüyü göstərilir. Kitabda elmə olan marağın onu 1906-cı ildə Qarasubazardakı yeni üslubu gimnaziyanın nəzdində işləyən “Rüşdiyyə” məktəbinə gəlməsiylə nəticələndiyi, Bəkirin elmi, biliyi, intellekt təfəkkürü və bacarığı ilə qısa müddətdə müəllim və şagirdlərin sevimlisinə çevrildiyini, bu sevimli tələbədən imtahanı dövrünün tanınmış ziyalıları İsmayıl bəy Qaspirallının (1851-1914), Həsən Səbri Ayvazovun (1878-1938) götürdüyü diqqətə yönəldilmiş, Bəkirin onlardan nəinki əla qiymət aldığı, üstəlik Çobanzadə soyadını da qazandığı göstərilmişdir. Prof. Cəlal Qasımov artıq rəvayətə çevrilmiş həmin hadisənin günümüzdə gəlib çıxdığını demişdir. Rəvayətə dönmüş bu hadisə imtahanla bağlıdır. Yəni imtahan vaxtı növbə Bəkirə çatanda müəllimləri Həsən Səbri Ayvazov və böyük türkoloq alim İsmayıl bəy Qaspirallı onu imtahan verməyə dəvət etdikləri, lakin Bəkirin əynindəki nimdaş, yamaqlı, köhnə paltarlarından utandığından qabağa çıxmaq istəmədiyini, bunu başa düşən müəllimlərin özlərinin Bəkirə yaxınlaşmaları, onun isə elə bil bunları gözləyirmiş kimi, uca səslə bunları dil-dil ötməyə başladığı söylənilir: “–Nə istəyirsiniz, müəllim, soruşun. Sədidən, Hafizdən, Füzulidən sual verin, hamısını əzbər deyəcəyəm, Qurani-Kərimdən soruşun” (s.210).

Həsən Səbrinin gülümsünüb, köksünü ötürdüyü və ona yaşına görə çətin suallar verdiyi bildirilir, bir-birinin ardınca mürəkkəb sualları cavablandıran uşağın Həsən Səbrinin marağını çəkdiyi söylənilir və onun həmkarını yanına çağıraraq,

İsmayıl bəy, sən Allah, bir baxın, burada bir dərya var! – sözlərini dediyi diqqətə yönəldilir.

Uşaqdan adını və soyadını soruşanda adını dediyi, amma soyadı olmadığına görə heç nə deyə bilmədiyini göstərilir.

Yoldaşlarının onun kəndin çobanının oğlu olduğu bildirildiyi barədə məlumat verilir. Bunu öyrənən müəllimlərin onun (Bəkirin) soyadının “Çobanzadə” yazsınlar təklifi irəli sürülür. Bu təklifinin qəbul edildiyi bildirilir. Monoqrafiyada, beləliklə də, Rüşdiyyə məktəbinə Bəkir kimi daxil olan həmin qeyri-adi istedadlı gəncin göstərilən məktəbi Bəkir Çobanzadə kimi bitirdiyi diqqətə yönəldilir.

1909-cu ildə Rüşdiyyə məktəbini əla qiymətlərlə bitirən Bəkirin Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin köməyi ilə təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula getdiyi, lakin Bəkir Çobanzadəyə İstanbulda təhsil almaq, məktəbə girmək deyil, çayçı yanında şagird işləməyi qismət olduğu barədə məlumat verilmişdir. Səbəb, həmin vaxt Sultaniyyəyə qəbulun başa çatması, başqa sözlə, Bəkirin sənəd qəbuluna gecikməsiylə bağlı əlaqələndirilmişdir. İstanbulda Krım tələbə cəmiyyətinin sədri Cəfər Seyid Əhmədlə tanış olan Bəkirin onun köməyi ilə “Sultaniyyə” məktəbinə daxil olduğu diqqətə çatdırılır. Onun məktəbin nəzdində fəaliyyət göstərən ərəb, fars və fransız dili kurslarına getdiyi, Türkiyədə “Müstəqil tatar Krım” ideyaları ilə yaşayan Tələbə Cəmiyyətinin yaradıcılarından və rəhbərlərindən birinə çevrildiyi göstərilmişdir.

1915-ci ildə həmin məktəbi əla qiymətlərlə bitirən Bəkir Çobanzadənin İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin azad dinləyicisi olduğu, həmin universitetin professoru macar əsilli Mesaroşun məsləhəti ilə 1916-cı ildə Macarıstana gedərək Peter Razmani Universitetinin fəlsəfə fakültəsində təhsilini davam etdirdiyi, ilk illər onun üçün müəyyən çətinliklər olsa da, özünün dediyi kimi “fövqəldə qeyrətlə” çalışaraq macar

dilini, macar ədəbiyyatını, həmçinin tarixini mükəmməl öyrəndiyi söylənilmişdir. Kitabda B.Çobanzadənin qohumu Həmid Atamana göndərdiyi məktubunda həmin ilin axırında müdhiş imtahanların olacağını, fəvqəladə qeyrətlə çalışacağına ehtiyac olduğunu, Macarıstanda anadan olan və 12 ildən bəri macarca oxuyan, öyrənən maraqlarla bərabər macar ədəbiyyatından, tarixindən imtahan verəcəyini, uğurla imtahan versə, böyük şərəf və etibar qazanacağını, kəsilsə də onu çətinliklər və mərhəmətsizliklər gözlədiyini, indiyədək bütün gücü ilə macar dilini mümkün qədər yaxşı öyrənməyə çalışdığını bildirmişdir.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay latın qrafikalı əlifbaya keçməklə bağlı qətnamə qəbul etmişdir. Qurultay ərəb əlifbasının islah edilməsi və yeni türk əlifbasının (latın qrafikalı əlifbanın) ərəb əlifbasından texniki cəhətdən mükəmməlliyini, eləcə də yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə tutuşdurulduqda mahiyyətə mütərəqqi xarakter daşdığını, mədəni-tarixi nüfuz qazandığını göstərmişdir.

Qurultay yeni əlifbanın həyata keçirilməsinin müsbət hal olduğunu diqqətə yönəlmiş, latın əlifbası əsasında yaranmış yeni türk əlifbasının qəti olaraq vilayətlərdə və respublikalarda (Azərbaycanda, Yakutiya, Qırğızıstanda, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəzdə, Kabardində, Balkanda, Osetiyada, Çeçenistanda, Başqırdıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Adıgey-Çərkəzdə) həyata keçirilməsini geniş bir hərəkət kimi qəbul etmişdir.

Bu möhtəşəm tədqiqat əsərinin müəllifi prof. Cəlal Qasimovun irəli sürdüyü bəzi nəzəri müddəaları diqqətə yönəltməyi lazım bilirik: “Birinci Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qətnamələr o illərdə olduğu kimi, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır” (s.120).

“Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın aktları və folkloru millətdən gizlədildiyinə görə bir çox həqiqətlərin yeri və ünvanı səhv düşüb. Hesab edirik ki, müasir tədqiqatçının ən böyük vəzifəsi tarixi həqiqətləri bərpa etməkdən ibarət olmalıdır”.

Prof. Cəlal Qasimov məzmunca zəngin, kəmiyyətə çoxsaylı arxiv materiallarından bəhrələnərək sistemli və ardıcıl şəkildə tədqiqat işi aparmışdır. O tədqiqat obyektini hərtərəfli öyrənmiş, onunla bağlı bütün məsələlər üzərində həssaslıqla elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağı bacararaq möhtəşəm bir tədqiqat əsəri yaratmışdır. Maraqlı və dəyərli faktlarla həm məzmun, həm də formaca mükəmməl monoqrafiyanın keyfiyyətini yüksəltməyə çalışmışdır. Bəkir Çobanzadənin, Artur Zifeldin, Hənəfi Zeynallının, Vəli Xulufunun, Xəlil Səid Xocayevin dövrün mürəkkəb siyasi-ideoloji münaqişələrinə cəlb edilməsi, peşəkar hazırlıqları olmadığı halda, müxtəlif xarakterli, məqsədli sorğu-suallara cavab vermək üçün zorakılıqla irəli verilmələri, bu tarixi şəxsiyyətlərin böyük alimlər olduqlarının diqqətə yönəldilməsi, onların siyasi motivlərlə əlaqələndirilməsi barədə yetərincə bilgilərin əsərdə verilməsi Cəlal Qasimovun tədqiqatçılıq bacarığının mükəmməliyindən xəbər verir. O, tədqiqat obyektinə nəzəri və praktik baxımdan düzgün yönümdən yanaşdığına görə oxucularda öz araşdırmasının predmeti barədə düzgün, doğru təsəvvür yarada bilmişdir. Kitabı obyektiv mövqedən təhlil etdikdə tədqiqatçı alim Cəlal Qasimovun tədqiqat predmetini dərinləndirərək bildiyini aydın görürük.

Nizami MƏMMƏDOV (TAĞISOY)

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti

nizami.mamedov@mail.ru

**SOVET EPOXASININ EYBƏCƏRLİKLƏRİ
PROFESSOR CƏLAL QASIMOVUN ELMİ
TƏDQİQATLARINDA**

Hər dəfə filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovu yada salanda onun yetərinəcə maraqlı və məsuliyyətli elmi-pedaqoji fəaliyyəti gözlərimin önündə dayanır. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya-tarix fakültəsini bitirdikdən sonra məhz bir müddət Sabirabad rayonunda dil-ədəbiyyat müəllimi işləmiş, Cəlal müəllim bundan sonra təhsil aldığı institutda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, daha sonra taleyini Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanları ilə bağlamışdır. O, əksəriyyət üçün son dərəcə konfedensial olan təşkilatda çalışdığı dövrdə “Abdulla Surun həyat və yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik, “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzulu doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Cəlal Qasimovun tədqiqatçılıq prioritetlərinin ən mühüm istiqamətini, heç şübhəsiz ki, siyasi repressiyaya məruz qalmış türk övladlarının və türklərə rəğbətlə yanaşanların faciəvi həyatı və onların nəyə görə repressiya qurbanlarına çevrilməsi təşkil etmişdir. Məsuliyyətli tədqiqatçının elmi səriştəsi və yüksək araşdırıcılıq qabiliyyəti nəticəsində 1995-ci ildən başlayaraq ardıcıl olaraq bu mövzuya həsr olunmuş əsərləri sıralanmışdır. Nəticədə onun “Abdulla Sur və əsərləri” (1995), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997), “Repressiyadan deportasiyaya doğ-

ru” (1998), “Yaddaşın bərpası” (1999), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Cavidi məhbəsə aparan yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (2008), “Azərbaycan Təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009 – Azərbaycan rus və ingilis dillərində), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması” (2013), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2018), “Milli Təhlükəsizliyin əsasları” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Xalid Səid Xocayev” (2021) və s. yanaşı, Cəlal müəllimin elmi axtarışlarında onun “Azərbaycan folklorşünaslığı və totalitarizmi” (2), “Birinci Türkojji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (3), “Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda” (4) monoqrafiyaları xüsusilə qeyd edilməlidir. Bundan başqa o, 150-dən çox elmi-publisistik məqalələri ilə daimi olaraq kütləvi informasiya orqanlarında və mətbuatda çıxışlar etmişdir.

Təkcə adlarını çəkdiyimiz əsərlərin mündəricəsinə nəzər saldıqda görə bilirik ki, Cəlal Qasimov əsasən öz elmi yaradıcılığını uzun illər ərzində respublikamızda qadağa altında olan mövzuların öyrənilməsinə fədakarlıqla həsr etmişdir.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyə qovuşduqdan sonra, təbiidir ki, onun tarixində qara ləkələr kimi iz buraxmış dönəmlər, siyasi proseslər, gedişlər, bəlalər, faciələr və onların baş vermə səbəbləri araşdırılmaqla geniş ictimaiyyətə çatdırılmalı idi. Bax, prof. Cəlal Qasimovun dəyərli bir elm adamı kimi təqdir olunması da, fikrimizcə, məhz bununla olmalıdır. Onu da söyləməliyik ki, Cəlal müəllim yığış, tədqiq edib, araşdırdığı mənbələrə heç də yalnız ədəbiyyatçı kimi yanaşmamışdır. Burada onun filoloji bilikləri ilə yanaşı, həm də tarixçilik amplusu özünü daha çox biruzə verirdi. Çünki Cəlal müəllim üçün ali təhsil aldığı dövrdə tarixi məxəzlərin öyrə-

nilməsi burada hansı istiqamətlərin, yanaşmaların produktiv və zəruri olması da, onun yaddaşında silinməz izlər buraxmışdı.

Əlbəttə, yuxarıda eksklüziv şəkildə qeyd etdiyimiz və araya-ərsəyə gətirdiyi əsərlərinin adları belə Cəlal müəllimin ədəbiyyat və mədəniyyət, siyasət və ictimai düşüncə kontekstində ortaya qoyduqlarının nəinki onun özünün elmi yaradıcılığı, həm də 1920-1950-ci illərdə Respublikamızda tüğyan etmiş siyasi özbaşınalığın dəhşətli mənzərəsini yaratdığından onun zəruri mövzulara daim müraciət edəcəyi əminliyini yaratmışdır.

Cəlal müəllimin həyat bioqrafiyasını vərəqlədikdə onun az, lakin yetərincə şərəfli və məsuliyyətli ömür sürdüyünün şahidi oluruq. Cəlal müəllim yaşamadı. O, ömrünü Azərbaycan arxivlərində piltə-piltə yandırdı. Özü yandı ki, adlarını çəkdiyimiz mövzuları yetərincə işıqlandıra bilsin. Hazırda Cəlal Qasimov bir ildən yuxarıdır ki, haqq dünyasındadır. Lakin onun özünün və əsərlərinin adı dillərdən düşmür. Ümumiyyətlə, həyata belə baxanda onsuz da hamımızın o dünyaya gec, ya tez köçməyimizin baş verəcəyi sirr deyil. Əsası o deyil ki, nə qədər ömür sürmüşən. Əsası odur ki, Allah-Təalanın sənə verdiyi ömür fürsətindən necə istifadə etmişən, ölkənə, xalqına, vətəninə, mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına hansı yadda qalacaq nümunələri bəxş etmişən. Və sənin xalq yaddaşında, tarixdə qalmağını hansı gördüyün işlər şərtləndirəcəkdir.

Zaman, dövrən heç nəyə baxmır. O, qəddardır, amansızdır. Çərxi-fələk bizlərdən hər birimiz ilə öz istədiyi oyunlarını qurur. İndi biz Cəlal müəllimlə bağlı yalnız keçmiş zamanda danışa bilir və bölüşürük. Eyni zamanda onu yada saldıqca ruhuna rəhmət diləyirik. Təkcə ona görə yox ki, Cəlal müəllim yaxşı insan, ləyaqətli vətəndaş, məsuliyyətli tədqiqatçı idi. O, həm də sanki öz taleyinin hara üz tutduğundan, hansı səmtə getməsindən xəbərdar idi.

Xəstəxanada yatanda, evdə müalicə alanda zəng edib, halını soruşmuşdum. O da özünəməxsus şəkildə astadan “babatam, şükür Allaha” demişdi. Amma sanki öz vəziyyətini də hamıdan yaxşı bilirdi. Ona görə də sanki yaşamağa tələsmişdi. Yazmağa, axtarmağa, tədqiqatlar aparmağa tələsmişdi. Çünki o, dünyada məhz nələrisə qoyub getmək istəyini hər şeydən, hətta ömürdən də üstün tutmuşdu. Cəlal müəllimlə bağlı xatirələri dilə gətirmək həm şərəflidir, həm də hüznü. Şərəflidir ona görə ki, onun bu qədər tədqiqatları, monoqrafik araşdırmaları qaldı. Hüznüldür ona görə ki, çox heyif ki, Cəlal müəllim sıralarımızdan getdi. İndi onunla bağlı fikirlərimi kağıza köçürərkən bir neçə kitabını vərəqləməli oluram. Hamısının da taleyi qara və ağır. Elə Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrindən biri Xalid Səid Xocayevə həsr etdiyi “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası kimi. Üzücüdür... Amma onsuz da XX əsrin 20-30-cu illəri xalqımızın, o cümlədən SSRİ imperiyasına daxil olmuş digər türk xalqlarının tarixi taleyinə amansız bir möhür vurmuşdu o illər.

Prof. Cəlal Qasimovun adını çəkdiyimiz monoqrafiyasında böyük türk sevdalısı Xalid Səid Xocayevin elmi fəaliyyətinə dərinlən və sistemli nəzər salan müəllif sanki bizi bu bədbəxt qəhrəmanının yaşadığı və məşəqqətlər çəkdiyi həmin dövrlərə çəkib aparır. Monoqrafiyaya akad. İsa Həbibbəyli “Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədlisi” adlı ön söz yazmışdır (1, s.4-6). Giriş sözünün müəllifi qeyd edir ki, Cəlal Qasimov otuz ilə yaxındır ki, fasiləsiz olaraq Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivlərində yorulmadan çalışmaqla aşkar etdiyi sənədlər və materiallar əsasında yazdığı çoxsaylı monoqrafik tədqiqatları ilə “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun çoxcildli elmi külliyyatını yaratmışdır. İsa Həbibbəyli eyni zamanda onu da vurğulayır ki, Cəlal Qasimov

həm də mənbəşünaslıq elmində elmi əsərlərin zəngin mənbəşünaslıq bazası olan elm adamlarından biridir (1, s.5-6).

Onu da bildirək ki, unudulmaz türkoloq alim olan Xalid Səid Xocayev linqvistlərə və ədəbiyyatşünaslara yetərincə tanış simalardandır. Əlbəttə, onun türkoloji düşüncədə xidmətləri böyük olduğundan Azərbaycanda və Özbəkistanda Xalid Səid Xocayev haqqında daha dolğun və geniş bilgilər vardır. Lakin obyektivlik naminə qeyd etməliyik ki, məhz prof. Cəlal Qasimovun adını çəkdiyimiz tədqiqatında Xocayevlə bağlı xeyli qaranlıq məsələlər daha əsaslı və dərinlən araşdırılmış, sovet gilyotina sisteminin iç üzünü bütün rəzilliyi və çılpaqlığı ilə ortaya qoyulmuşdur. Cəlal müəllim Xalid Səid Xocayevlə bağlı monoqrafiyanın giriş hissəsində məhz problemə hansı çeşidli rakurslardan yanaşacağını eksklüziv şəkildə təqdim etdikdən sonra mətn daxilindəki dörd fəsillərdə Xalid Səid Xocayevin həyatına və mühitinə, onun elmi publisistik yaradıcılığına və Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyətinə, tərcümə yaradıcılığına, xüsusən böyük folklor toplayıcısı, türk dillərinin bir sıra xüsusiyyətlərini hələ XI əsrdə təhlillərə cəlb etmiş Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügət-it türk”ünün Azərbaycan dilinə tərcüməsindən, tərcümənin kamilliyindən, bəzi boşluqlarından, elmi-nəzəri məziyyətlərindən danışmaqla, bu tərcümənin taleyi ilə bağlı bir sıra əsaslı mülahizələr irəli sürmüşdür (5, s.239-256).

Monoqrafiyanın sonuncu fəslinə prof. Cəlal Qasimov “Dünəni sabaha daşıyan karvan” adlı maraqlı bir başlıq verib. Bu fəsildə yer almış mülahizələrdən belə bir fikir də ortaya çıxır ki, tədqiqatçının təqdim etdiyi sənəd və şəkillərdə dövrün olduqca qorxunc mənzərəsi yaradılmışdır. Araşdırmada yaxın tariximizdə baş vermiş repressiyaların, zorla alınmış ifadələrin, üzləşmələrin, sürgün və güllələnmələrin, ədalətsizliklərin, məhkumların, məhrumiyət və aclıqların, oğurlanmış əlyazma-

ların, dağılan tifaqların şahidi olan bu sənədlər (5, 260) Cəlal müəllimin iti nəzərləri, obyektiv təhlili və məntiqi təfəkkürünün köməyi ilə geniş oxucu auditoriyasının malına çevrilmişdir.

Bir sözlə, haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiyada Cəlal Qasimov əgər, bir tərəfdən, Xalid Səid Xocayevin taleyinin bəlalı məqamlarını, başına gətirilənləri bizlərə çatdırmışdırsa, digər tərəfdən, bolşevizmin mahiyyətini gözümüz qarşısında bütün çılpaqlığı ilə faş etmişdir.

Prof. Cəlal Qasimovun yaradıcılığı özünün obyektivliyi, prinsipiallığı, haqqa, ədalətə söykənməklə siyasi hakimiyyətdə olan naqislikləri göstərmək baxımından uzun zaman kəsiyində aktuallığını itirməyəcək. Allah sənə rəhmət eləsin, Cəlal müəllim! Sən daim bizim qəlbimizdəsən!

Şakir ALBALIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN YADDAŞ ENSİKLOPEDIYASI

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovun ölçüsünə görə adi kitab formatından böyük olan – iri formatlı və geniş həcmli (735 səhifəlik) ağır və sanballı “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (“Gənclik”, 2019) kitabını (redaktoru akademik Muxtar İmanov, rəyçiləri akademik Nizami Cəfərov və AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev) 20 martda – Novruz bayramı günündən aramsız, fasilə vermədən oxumağa başladım və azərbaycanlıların soyqırımını günündə - 31 martda oxuyub başa çıxdım. Bəşəriyyəti amansız cənginə alan koronavirus pandemiyası ilə bağlı ölkəmizdə elan olunmuş karantin rejiminin “Evdə qal!” kompaniyasına riayət edərək heç bir iş-güc görmədən 12 gün ərzində yalnız bu kitabın müəlləsi ilə məşğul oldum. Təkcə ona görə yox ki, kitabın həcmi geniş olduğundan belə uzun vaxtda müəlləni başa çatdırdım. Həm də ona görə ki, kitabın fiziki ağır çəkisindən də ağır gələn mənəvi ağır çəkisi – ağrı çəkisi, ağrı yükü var idi və bu ağırlıqla ağırlığı – ağır çəkini və ağrı yükünü özündə daşıyan bu kitabdakıları bir oxu prosesi olaraq ruhuma, düşüncəmə, qəlbimə çətinliklə “həzm etdirirdim”. Bir tərəfdə çölümdə baş verənlər – yəni bu ilki Novruzumuzu da şadyanılıqla keçirməyə macal verməyən koronavirus bəlasının dünya miqyasında törətdiyi qırğınlar və faciələr, digər tərəfdə isə mənəvi dünyamda – içimdə qövr eləyən 1930-cu illərin ağır repressiyalarını əyaniliyi ilə canlandıran bu kitabdan aldığım ruhi-psixoloji gərginliklər... Bəli, çölümdə təbiətdən,

ilahidən gələn ağır bəla, içimdə bəndələrdən – mənfur “troyka”dan, qriqoryanlardan və markaryanlardan və digər yanlardan xalqımıza qənim kəsilmiş bəla! Hazırkı durumda koronavirusun törətdiyi faciələrlə təxminən bir əsr öncəki 1937-ci illərin repressiya, ölüm-itim faciələri daxili dünyamda bir araya gəlmişdi. Bax beləcə, varımdan yox ola-ola, içimi didə-didə bu monoqrafiyanı gərgin psixoloji drama düşmüş kimi ağır içində ağır-ağır oxuyub başa vurdum. Ona görə də fikirlərimi, düşüncələrimi – kitabdan təsirlənmələrimi də bu labirintdən baş çıxarıb müəyyən bir ipə-sapa düzə bilməyimdə də hələ şübhəliyəm. Əgər pərakəndə şəkildə fikirlərimi çatdırsam, bunu əhvalımın dağınıq, halımın pəjmürdə olmasında görün.

Əvvəla onu deyim ki, akademik Nizami Cəfərov kitaba akademik şəkildə Ön söz yazıb və çox ətraflı, dolğun şərh verib. İstərdim ki, sözə hörmətli müəllimimin fikirlərinə üz tutmaqla başlayam:

“Cəlal Qasimov özünün növbəti kitabını – “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”i hörmətli oxuculara təqdim edərkən bu qədər zəngin faktları ortaya çıxarmaq üçün nə qədər böyük tədqiqatçı zəhməti çəkib, nə qədər toz basmış sənədləri vərəqləyib, nə qədər mübhəmləri aşkar edib öz yerində, ancaq mənsub olduğu xalqın taleyində hansı haqsızlıqlar olduğuna, onun intellektinə münasibətdə hansı kobud, vəhşi hərəkətlər edildiyinə, bağlı qapılar arxasında hansı qansız qərarlar çıxarıldığına da dözüb. Və Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, onun tədqiqatçı obyektivliyi (və vicdanı!) ilə yanaşı milli təəssübkeşliyinə (və qeyrətinə!) də yaxşı bələd olanlardan biri kimi heç bir tərəddüdsüz deyə bilərəm ki, nə şahidləri “dinləmək”, nə də şəhidlərin halına acımaq ona asan gəlməyib. Doğrudur, müəllif “Ön söz oxucu ilə mütəqabil dialoq”da yazır ki, “biz bu kitabda çalışdıq ki, türkoloqların imperiyasının antitürk siyasəti qarşısında göstərdikləri fədakarlıqları on-

ların vəkili kimi deyil, obyektiv tədqiqatçısı kimi oxucu kütlələrinin diqqətinə çatdıraq. Hesab edirik ki, hər hansı bir şəxsiyyəti tədqiq edərkən onun tədqiqatçısı deyil, vəkili olan obyektivliyini itirir. Biz də bu obyektivliyi qorumaq üçün türkoloq alimlərimizi gücü və gücsüzlüyü ilə birgə tədqiq və təqdim etməyə çalışdıq”, ancaq kitabı vərəqlədikcə elə ilk səhifələrdən görünür ki, Cəlal Qasimovun alim-tədqiqatçı obyektivliyi, nə qədər gecikmiş olsa da, hər halda tarixi bir vəkillik, hətta elə bir retrospektiv ittiham (və intiqam)dır ki, bunsuz nə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ruhu şad olar, nə də (və ən başlıcası!) türkoloji təfəkkür inkişaf edə bilər” (9).

Nizami müəllimin bu məqamlara toxunması çox zərif nöqtələri diqqət önünə gətirir. Filoloq alim Cəlal Qasimovun arxivlərə girməsi, tozlu-zəhərli kağızları, istintaq materiallarını araşdırması onun alim kimi də, vətəndaş kimi də fədailiyindən xəbər verir. Bu fədailik bir tərəfdən onun bu ağır və üzücü fiziki əməyə səbrlə qatlaşmasında, digər tərəfdən isə Nizami müəllimin də qeyd etdiyi kimi, mənəvi iradə nümayiş etdirməklə xalqımızın say-seçmə övladlarına verilən haqsız işgəncə və təhdidlərə, onlara qarşı cinayətkar mövqe tutub ədalətsiz ölüm və sürgün qərarları çıxarmasına qatlaşmasında özünü göstərir. Özü də bu zaman ön sözdə özünün də qeyd etdiyi (və Nizami müəllimin də həmin sitatı söz sərrafı kimi tutub izah etdiyi) kimi, ən başlıcası bu qansız əməllərə vəkil kimi yox, tədqiqatçı kimi yanaşması onun bir ziyalı kimi hadisələrə isti ürəklə, lakin soyuq başla qiymət verməsinin göstəricisidir və bu hal kitabın qiymətliyinə (obyektivliyinə) əlavə bir naxış, məxsusi bir çalar qatır. Bəlkə də Cəlal Qasimovu bu məsələdə özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqləndirən əsas xarakterik cəhətdir. Çünki həssas bir nöqtəyə millətin, vətənin tarixi taleyinə emosiyaları cilovlamaqla, içindəki həyəcanı müvəqqəti olaraq da olsa, dondurmaqla nüfuz edib, qiymət-

ləndirmə aparmaq hər kəsin ağına gəlməyən, ancaq ən doğru elmi (obyektiv) yoldur ki, Cəlal müəllim məhz bu prinsiplə hərəkət etmişdir. Ona görə də bu zaman özünün vəkil kimi hərəkət etməyəcəyini planlaşdırır. Çünki vəkilin missiyası hüquqi-müstəvidən düşündükdə, kiminsə tərəfini tutmaq, kiminsə mövqeyini müdafiə etmək olduğundan burada vəkil kimi çıxış edilməklə kiminsə əməllərinə fərdi emosional – intuitiv “müdaxilə” əsərdəki istintaq materiallarının təqdimindəki təbiiliyi pozardı və nəticədə oxucuların qarşısına bu səviyyədə açıq kitab çıxmazdı. Bəli, bu monoqrafiya əslində açıq kitabdır – bağlı, qapalı və qaranlıq bir məkandan çıxarılmış hər kəsin üzünə açıq olan kitab.

Akademik N.Cəfərov Cəlal müəllimin bu tədqiqatçı obyektivliyini həm də “tarixi bir vəkillik” olaraq dəyərləndirir və bir qədər sonra isə tədqiqatdakı özünəməxsusluqları belə səciyyələndirir.

“Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in bir əsər olaraq fundamentallığını təmin edən iki əlamətindən birincisi olduqca zəngin arxiv materiallarını sistemli şəkildə (və böyük bir qismini ilk dəfə) tədqiqata cəlb etməsidersə, ikincisi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrinin professional səviyyəsidir. Xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin mövzudakı (ümumən repressiya probleminə aid) əsərlərdə, bir qayda olaraq, məhz sonuncu məziyyət çatışmır; baş vermiş hadisələrin qeyri-insani, hər cür məntiqdən uzaq, xaotik xarakteri istər-istəməz ən təmkinli araşdırıcını belə özündən çıxarıb o qədər emosiyaya çəkir ki, həmin hadisələrə soyuq ağılla qiymət vermək cəhdləri arxa planda qalmış olur. Biz israr edə bilmərik ki, Cəlal Qasımov öz mühakimələrində həmişə, hər yerdə təmkinli və ya soyuqqanlıdır, ancaq etiraf etməliyik ki, “Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər”in dəyərini ilk növbədə onun elmi mükəmməlliyi müəyyən edir” (10-11).

Nizami müəllimin göstərdiyi iki mühüm cəhətdən birincisinin üstündə dayanaraq qeyd etmək istərdim ki, təsadüfi deyildir ki, müəllif kitabın sonuncu fəslini – VI fəslə “Danışan şəkillər və sənədlər” adı ilə tamamlayıb. Əslində Cəlal müəllim bununla incə bir nüansa işarə etmək istəmişdir. Kitabın adının ikinci tərəfini təşkil edən “şahidlər və şəhidlər” ifadəsində müəllif demək istəyir ki, mənim “Birinci Türkoloji Qurultay” mövzusunda müraciət edərkən canlı olaraq o dövrlərdə həyatda yaşayan bir şahid kimsəni sağ qalmağa qoymayıblar ki, mən onları şahid qismində danışdıra bilim. Onların demək olar, hamısını (SSRİ ərazisindən kənarında yaşayanlardan bir neçəsini çıxmaq şərtilə) günahsız yerə məhv – şəhid ediblər. Bu gün I Türkoloji Qurultayın şahidlərindən şəhidlər kimi bəhs açmağa məcburuq. O şahidlərin şəhidliyinə şahidlik verən mənbə isə məhz VI fəsildə əyani olaraq fotosəkillər və sənədlərin şəkilləridir ki, bu gün şəhid və şahid qismində bizimlə bu şəkillər və bu sənədlər “söz açıb danışirlər”.

Məhz bu ağırlı amili müəllif “oxucu ilə mütəqabil dialoq” adı ilə verdiyi giriş yazısında təəssüf hissilə belə ifadə edir:

“Biz çalışdıq ki, sovetlər dönəmində üzərinə “məxfi” və ya “tam məxfi” (qrifi) yarlığı vurularaq yasaqlanan, bu azmış kimi “vətən xaini” və “xalq düşməni” elan edilən türkoloqların millətlə görüşünü təmin edək. Oxucu ilə görüşə gələn alim və ziyalılar bir qayda olaraq Yazıçılar birliyindən, Jurnalistlər və ya Bəstəkarlar İttifaqından gəlir. Mənim qəhrəmanlarım isə oxucu ilə görüşə məhbəsdən, sürgündən gəlir. Həm də özləri kimi, görüdükləri kimi deyil, olduqları kimi, gücü və gücsüzlükləri ilə birgə gəlirlər.

“37-nin” repressiya qurbanları arxiv rəflərindən çıxaraq elmi dövriyyəyə daxil ediləndə, şəhidlərin ittiham olunmalarının səbəbləri geniş oxucu kütlələrinə obyektiv şəkildə çatdırılanda, istintaq materiallarının üzərindəki “məxfi” və ya “tam

məxfi” yarlıqları “qoparılanda” ədalət bərpa olur. Zamanın çarxı tərsinə fırlanır. Bu zaman müstəntiqlər müttəhimləri deyil, müttəhimlər müstəntiqləri ittiham edir. Mütəfəkkirin reabilitasiyası da bu zaman – Markaryanlar və Qriqoryanlar, Muradyanlar və Seyranyanlar, Avetikyanlar və Təhməzyanlar mühakimə olunanda baş tutur.

Akademik lüğətlərdə “bir hadisəni, əhvalatı, işi öz gözü ilə görmüş və ya görən adam”lar, eləcə də “məlum olan bir iş haqqında şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılan şəxs”lər **ŞAHİD** adlandırılır. Mənim hadisələri gözləri ilə görən və ya bir iş haqqında şəhadət vermək üçün məhkəməyə çağırılması şahidim və ya şahidlərim yoxdu. Onların hamısı (həqiqəti deyən də, deməyən də) dünyasını dəyişib. Mənim hakimə çevrilib yenidən məhkəmə qurmaq, kimləri isə mühakimə etmək kimi bir niyyətim də yoxdu. Və mən bu gün kimsəni şahid qismində aramaq və axtarmaq fikrində də deyiləm. **Həmin illərin istintaq qovluqları, şahid ifadələri, dindirmə protokolları, güllələnmə hökmləri və s. sənəd və materiallar mənim ən etibarlı və ən obyektiv şahidlərimdi.** Yalnız bu sənədlərin şahidliyi ilə onların nə dərəcədə obyektiv və subyektiv olmasından asılı olmayaraq biz həqiqəti üzə çıxara və gələcək nəsillərə çatdırıb bilirik. Hesab edirik ki, qələm sahiblərinin bundan müqəddəs vəzifəsi olmamalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz akademik lüğətlərdə **ŞƏHİDLƏR** belə şərh edilir: yüksək amal, məslək, əqidə yolunda ölən, həlak olan, canını fəda edən vətənpərvər adam və yaxud şəxsiyyət” (1, 17).

Göründüyü kimi, professor Cəlal Qasimov istintaq qovluqlarını özünün “ən etibarlı və obyektiv” şahidləri adlandırır. Məhz DTX-nin arxivindən axtarış aparıb üzə çıxartdığı həmin istintaq materiallarının fotosuratını kitabın sonluğunda verməklə monoqrafiyada yazılanlara məhz bu “Danışan şəkillər

və sənədlər”in şahidlik etdiyini göstərmək istəyir. Başqa sözlə, bu sonuncu fəsildə I Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının – şahidlərinin fotosəkilləri bir daha onların Qurultayın şahidləri (nümayəndələri) olduğunu, ardınca verilən onların məhbəs həyatını əks etdirən istintaq işləri isə həmin şahidlərin öz uca amalları uğrunda şəhid olmalarını göstərir. Təsadüfi deyil ki, giriş yazısının sonunda da müəllif bir daha bildirir ki, “Əziz oxucu, mən çalışdım ki, bu kitabla sizinlə şəhidlərin və şahidlərin mütəqabil dialoqunu, ünsiyyətini yaradım. Ancaq mən bu dialoqda passiv iştirakçı və ya sadəcə təqdimatçıyam. Elə əsas məsələ də necə təqdim etməkdədi. Sizin mütəqabil dialoqunuz baş tutdumu? Bilmirəm. Bu qərarı siz verəcəksiniz” (18).

Bu qədər ağır və gərgin zəhməti müqabilində Cəlal müəllimin təvazökarlıqla soruşduğuna cavab olaraq birmənalı şəkildə konkret və aydın münasibətimi bildirirəm: Əgər sizin gərgin fiziki-zehni və psixoloji əməyinizin bəhrəsi kimi yazdığımız bu ağırlı və ağır yüklü kitabı oxucu da sinirlərinin tez-tez tarıma çəkilməsinə dözməklə səbrini basıb canı-dildən ürəklə və “bitdə-bitdə” – yəni əvvəlindən axırınacan heç bir şeyi nəzərindən – gözündən, düşüncəsindən qaçırmadan oxuya bilsə, onda bu suala cavab verməyə mənəvi haqqı çatar və o zaman da söz yox ki, sizə bu gərgin dramatik dialoqu yaratmağınıza görə dərin minnətdarlıq duyğularını dilə gətirər, Cəlal müəllim!

Monoqrafiyada qoyulan məsələnin zərurətinə toxunan müəllif yazır ki, “Bu problemin tədqiqi hər şeydən öncə sovet totalitar rejimini, imperiyanın siyasi baxışlarını və maraqlarını, türkcə və türkcülüyə münasibətini, bütövlükdə isə türk xalqlarının tarixində və taleyində oynadığı tragik-dramatik rolunu öyrənmək baxımından da olduqca maraqlıdır”.

Bu ifadələrin arxasında professor Cəlal Qasimovun məsələyə filoloq-alim baxışları ilə təhlükəsizlik orqanı əməkda-

şının baxışlarının bir müstəvidə birləşdiyi görünür. Belə ki, alim təkcə məsələyə bir filoloq-alim kimi yox, həm də 7-ci duyğunun gözü ilə hərtərəfli şəkildə baxmağı bacarır, problemi humanitar düşüncə orbitindən və siyasi aspektdən dəyərləndirir: “Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba, terminologiya, orfoqrafiya, ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya sahəsində islahatlarının aparılması ilə bağlı çağırılması Moskvanın mədəni inqilab adı altında hansı məkrli siyasət yeritdiyini də öyrənməyə imkan verir.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda bolşevikləri yalnız türkologiyanın tarixi və geneologiyası deyil, daha çox türkoloqların taleyi və sosializmə münasibəti düşündürürdü. Hesab edirik ki, qurultayın türkoloqların qarşısında qoyduğu tələblərin və vəzifələrin müasir dövrdə öyrənilməsi də olduqca vacibdir.

Bu qurultayın materialları ilə ilkin tanışlıqdan iki rəngin paralel şəkildə hərəkətinin şahidi olursan. Birincisi, işığı – xeyiri simvollaşdıran ağ rəng, ikincisi isə qaranlıqın-şərin simvolikası olan qırmızı rəngdir. İctimai – siyasi həyatda olduğu kimi Birinci Türkoloji Qurultayda da alim və ziyalı baxışı ilə siyasətçi və imperiya baxışı yalnız görüntü olaraq biri-birini tamamlayır. Ziyalıların imperiyanı və onu idarə edənləri axıra qədər dərk edə bilməmələri və bəlkə də, daha doğrusu, böyük türkoloqların “sadələhvliükləri” bu alimlərin bolşevik siyasətinin alt qatındakı çirkinlikləri görə bilməyənləri onların soyqırımları ilə nəticələndi. Qurultayda aydın və nümayişkaranə şəkildə görünən türkoloq alimin elmi təfəkküründən doğan və ondan qaynaqlanan humanizmi ilə, maskalanan və görünməz şəkil alan imperiya gücə və zora söykənən idarəçilik “məharəti” nümayiş etdirir” (13-14).

Göründüyü kimi, Cəlal müəllim məsələyə daha geniş müstəvidən baxmağı bacarır, bu qurultayın çağırılmasının ar-

xasında Moskvanın məkrli siyasətinin durduğunu qeyd edir. Burdan doğan məntiqi nəticə həm də o deməkdir ki, bolşeviklər Türkoloji Qurultay adı altında əvvəlcədən, düşünülmüş ssenari üzrə türkoloqlara, türklərə və türkçülərə siyasi tələ (tor) qurmuşlar. Qurultayda kimin kim olduğunu müəyyənləşdirib üzə çıxarmaqla bağlı gizli planlar cızılıbmış. Ona görə də alim həm də bir vətəndaş təfəkkürü ilə düşünüb, burada “Qurultayın materialları ilə tanışlıqda iki rəngin – ağ və qırmızı rənglərin (xeyirlə qaranlığın, şərin) paralel şəkildə hərəkətini” izləyib müşahidə (təyin) edə bilir. Məhz problemə belə bir geniş çevrədən baxa bildiyindəndir ki, C.Qasimov monoqrafiyada 131 nəfərin iştirakı ilə keçirilən Türkoloji Qurultayla bağlı məsələni oxucuya 3 mərhələdə, yəni biri-birini tamamlayan, biri-birinin məntiqi davamı və nəticəsi olan bu 3 mərhələni kompleks şəkildə təqdim edir: Qurultaya qədərki dövr, Qurultayın özü və Qurultaydan sonrakı mərhələ (repressiya və sürgünlər dövrü).

Bəli, məhz bu Qurultay bu üç zaman və inkişaf dinamikası ilə sistemli şəkildə izləmək və öyrənmək Qurultayın mahiyyətini bütövlüyü ilə anlayıb dərk etməyə imkan verir ki, professor C.Qasimov da çox doğru olaraq bu mexanizm üzrə hərəkət edib, fundamental bir tədqiqatı ortaya qoymağa nail olmuşdur. Və hətta bu zaman o qədər aydın bir mənzərəni canlandırmağa, təfəsilatı ilə verməyə müvəffəq olmuşdur ki, adamın gözləri qarşısından həmin dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi bütöv əlvanlığı ilə - ağ və qırmızı (qara) rəngləri qarışıq gəlib keçir. Sanki kadrarxası bir filmi bəsirət gözünün qarşısında canlandırırırsan. Yaxşı olardı ki, yaxın gələcəkdə bu kitab özünün ekran həyatını da yaşasın və oxucularla yanaşı geniş tamaşaçı dairəsinə də daxil olsun.

Həç təsadüfi deyildir ki, müəllif “Qurultayın türk xalqlarının tarixindəki və taleyindəki rolu”ndan danışarkən Qurul-

tayın adı məsələsinə toxunub, adın mahiyyəti ifadə edə bilməsi prinsipini əsas tutaraq yazır: “Müasir tarixşünaslığa və filoloji fikrimizə “Birinci Türkoloji Qurultay”, “Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı”, “Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay” adları ilə daxil olan türkşünas alimlərin toplantısı “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” adı ilə 1926-cı ilin 26 fevralından martın 6-na kimi Bakıda keçirildi. Stenoqrafik hesabatın üzərində ümumittifaq sözü yazılsa da, qurultaya dəvət olunanların təmsil olunduqları dövlətlərin siyahısına, eləcə də türkoloq alimlərin milliyyət müxtəlifliyinə diqqət yetirsək görərik ki, bu qurultay SSRİ-nin sərhədlərini aşaraq beynəlxalq miqyaslı bir qurultaya çevrilmişdir. Ona görə də hesab edirik ki, bu qurultayı “Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay” adlandırmaq daha doğru olardı.

Türk xalqlarının tarixində və taleyində ən böyük elmi, ədəbi-mədəni hadisələrdən biri olan Birinci Türkoloji Qurultay XIX əsrdən başlayaraq ziyalıların həyata keçirmək istədikləri maarifçilik hərəkatının zirvə məqamıdır. Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin əsasını qoyan Türkoloji Qurultay ümumtürk maarifçi ziyalılarının arzu və istəklərinin ifadəsi idi.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 2001-ci il iyun ayının 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanda Birinci Türkoloji Qurultayın fəaliyyətini, eləcə də qurultayın türk xalqlarının tarixində və taleyindəki rolunu yüksək qiymətləndirərək göstərir: “Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tətbiq etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi”.

Təəccüblüdür ki, qurultayda türkdilli xalqların nümayəndələrinin ana dilində etdikləri çıxışların bir çoxu tərcümə edilərək stenoqrafik materiallara daxil edilməmiş, “filankəs türk dilində məruzə ilə çıxış etdi” qeydi ilə kifayətlənmişlər. Bu onu göstərir ki, qurultayda səslənmiş fikirlərin özü də müəyyən qədər təhrif edilmiş, daha doğrusu, marksist düşüncənin materialına çevrilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Birinci Türkoloji Qurultay bütün türk xalqlarının həyatında tarixi bir rol oynadı” (21).

Doğrudan da, İttifaq miqyasından kənara çıxan bu Qurultayın adını Ümumittifaq (yəni SSRİ miqyaslı) adlandırmaqla onun mahiyyətini daraltmış olarıq. Həm də çox haqlı olaraq professor qurultayın bütün türk xalqlarının taleyində tarixi bir rolunun olduğunu vurğulayır. Bu məqamda mən professor Cəlal Qasimovun nümayiş etdirdiyi “I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay” adlı nəhəng aynasından baxıb qürurlanaraq, bir az da duyğusal şəkildə bu məsələyə başqa bir aspektdən də yanaşıram. XX əsr vətənimizin (və xalqımızın) tarixi taleyində çox cahansümül miqyaslı hadisələrlə yadda qaldı. 1918-1920-ci illər Şərqdə ilk demokratik respublika kimi dünyaya səs salan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ardınca bolşevik istilasının nəticəsində AXC-nin süqutu ilə nəticələnən sovet dövrü və yenidən XX əsrin sonlarında öz tarixi müstəqilliyimizə yenidən qovuşmağımızı – bu üç mərhələni ənənəvi olaraq tarixi əsərlərdə qeyd edirik. Ancaq mənə belə gəlir ki, bu tarixi mərhələlərin içində zaman baxımından ömrü nə qədər qısa (təxminən 10 günü əhatə edən), az bir dövrü əhatə etsə də, özünün səsini-sədasını, əhəmiyyətini dünyaya sığdıran Türkoloji Qurultay da bir siyasi-ictimai dövr kimi diqqətdən qaçmamalıdır. Bir sözlə, bu Türkoloji Qurultay AXC-nin süqutundan sonra yenidən Stalin rejiminin içində - SSRİ-nin içində 2-ci dəfə AXC-nin dirilməsi – AXC-nin yenidən do-

ğulması demək idi. Təsadüflər də zərurətdən doğur. Məhz SSRİ məkanında belə bir qurultayın Azərbaycanda keçirilməsi Şərqdəki ilk demokratik respublikanın mənəvi varisi olaraq tarixi zərurətin diqtəsi idi. Bəli, Türkoloji Qurultay həm də AXC-nin mənəvi varisi idi. AXC öz ömrünü Türkoloji Qurultayın timsalında sürdürdü. Həm də ona görə ki, bu Qurultayın mənəvi (və cismani – yəni iştirakçıları etibarını ilə) sərhədləri SSRİ sərhəddini “dağıdıb” dünya miqyasına çıxarılmışdı. Baxmayaraq ki, Qurultayın adına “Ümumittifaq” möhürü vurulmuşdu. Amma Cəlal müəllimin də çox doğru olaraq dəqiqləşdirmə gətirdiyi kimi, bu Beynəlxalq Qurultay öz ətrafına mühüm qüvvələri cəlb edə bilmişdi və özünün prinsiplərini də sovet hökumətinin baxışları əsasında deyil, məhz AXC dövründə olduğu kimi milli dövlət quruculuğu siyasəti üstündə irəli sürdü. Məhz bu məsələləri diqqətdə tutaraq deyirəm ki, bir daha Qurultayın ictimai-siyasi – ideoloji cəbhələrdə məhz milli dövlətçilik strategiyasına uyğun qərarlar qəbul etməsi onu göstərirdi ki, bu müddət ərzində - 26 fevral-6 mart 1926-cı ildə AXC hakimiyyətinin ruhu yaşayırdı. Həmin ruh o vaxt öz mesajını 1991-ci ildə yenidən qazanılacaq müstəqilliyimizə verirdi...

Məhz Sovet hökuməti Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın mahiyyətində sadəcə qurultay adına sığacaq bir yığıncaq görmədiyindən, məhz bu Qurultayın simasında səs-sorağı dünyaya yayılan dövlət içində bir dövlətin gücünü gördüyündən, 1920-ci ildə cismən boğub-məhv elədiyi AXC-nin ruhunun dirçəldiyini gördüyündən qanlı repressiyalara əl atdı. AXC-nin mənən hələ də mövcud olduğunu görən Sovet hökuməti bu dəfə AXC-nin ruhunu yaşadan mənəvi güc sahiblərini məhv etməyi planlaşdırdı. Bununla da AXC-nin 2-ci dəfə öz repressiya məşinində ruhunu əzməyi, ruhən də AXC-ni məhv etmə mexanizmini işə salmağa başladı. Ona görə də sovet hö-

kuməti, Stalin rejimi Ayna Sultanovanın özü, anası Diba (Ziba) Hüseyin qızı Musabəyovanın, qardaşı Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyovun, qardaşı arvadı Musabəyova Arifə Əhməd qızının, Ayna Sultanovanın həyat yoldaşı Həmid Həsən oğlu Sultanovun simasında Musabəyovlar ailəsini məhv etməklə bütöv bir ailə faciəsinə də əl atdı. Hətta zülm o həddə yetişirdi ki, Mir Cəfər Bağirov öz süd anasını, süd qardaş-bacısını da amansızcasına repressiya-ölüm və sürgün məngənəsinin cənginə verirdi. Bu haqda kitabdan müəyyən hissəni olduğu kimi təqdim edirəm:

“3 iyul 1938-ci ildə Matuleviç, Kolpakov, Kulik, və Kazlovun iştirakı ilə (şahidlərin və vəkilin iştirakı olmadan) Ayna Sultanovanın məhkəməsi baş tutur. İstintaq dövründə olduğu kimi, 55 dəqiqəlik məhkəmədə də Ayna xanım Sultanova özünü müqəssir hesab etmir. O, son sözündə də məhkəməyə heç bir əksinqilabi millətçi burjua təşkilatının üzvü olmadığını bildirir. Bütün bunlara baxmayaraq, bolşeviklər “Lenin partiyasının sədaqətli qızı”nı SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Səyyar Sessiyasının 1938-ci il 3 iyul tarixli hökümü ilə “XALQ DÜŞMƏNİ” damğasıyla güllələdilər.

1937-1938-ci illər Musabəyovlar ailəsinin soyqırım illəri idi. Belə ki, həmin illərdə Ayna xanımın anası Ziba Hüseyin qızı Musabəyova da həbs edildi. Tanınmış yazıçı və tənqidçi Seyid Hüseyinin həyat yoldaşı Ümmügülüm Sadiqova (Rəsulzadə) özünün “Qala xatirələri”ndə yazırdı: “Bir gün ümumi qadın təcridxanasının qapısı açıldı və ağzı-burnu qan içərisində olan yaşlı bir qadını itələyib içəriyə saldılar. Həmin qadın döşlərini köynəkdən çölə çıxardı və əllərini göyə uzadaraq uca səslə dedi: “Allahım, mənim verdiyim südü Mir Cəfərin burnundan tök!” Məhbəsdə “İlahi, görəsən bu cəllad öz doğma anasınıdamı həbs edib?” – deyə qadınlar arasında bir uğultu qopdu. Sonradan məlum oldu ki, həbs edilən yaşlı qa-

dın Ayna Sultanovanın və Qəzənfər Musabəyovun anası Ziba Musabəyova idi”.

O, “vətən xaini”nin anası kimi SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il qərarına əsasən SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi Müşavirəsinin 2 avqust 1938-ci il tarixli qərarı ilə 5 il müddətinə Qazaxıstana sürgün edilmişdi.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət işləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 27 aprel 1956-cı il tarixli qərarına əsasən Ziba Hüseyn qızı Musabəyova bəraət almışdır”.

Göründüyü kimi, Türkoloji Qurultayın yeganə qadın nümayəndəsi olan Ayna Sultanovanı da, onun ailəsini və ailə üzvlərini də heç bir güzəşt olmadan ölüm və sürgünlərə məruz qoyurdular.

“Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Q.Musabəyov o qəddər fiziki işgəncəyə məruz qalırdı ki, hətta onu dindirməyə aparmaq üçün müstəntiqlərə bir və ya iki saat vaxt lazım olurdu. Belə ki, o, işgəncələrdən yaxa qurtarmaq üçün məhbus çarpayılarının altına girərək dəmirlərdən (çarpayının setkasından) bərk-bərk yapışırdı və onu oradan qoparmaq müstəntiqlərə asan başa gəlmirdi. Deyilənə görə, hətta onu M.C.Bağirovun özü də döyürmüş” (243). Adam oxuyanda tükləri biz-biz olur, öz süd qardaşına belə rəhmi gəlmədən cəza verdiyini heç cürə ağla sığışdırı bilmirsən.

Cəlal müəllim beləcə, Türkoloji Qurultaydan sonra cərəyan edənləri arxiv materiallarına istinadən olduğu kimi diqqətimizə çatdırır ki, bu da o dövrün amansız siyasi ab-havasını, işgəncənin hansı həddə çatdığını əyanililiyi ilə təsəvvürdə canlandırır.

Kitabda bir sıra yeni üzə çıxarılan faktlarla rastlaşırıq. Misal üçün, Qurultaya Tiflisdən qatılan və Zaqafqaziya hökuməti adından danışan Mirzə Davud Bağır oğlu Hüseynovun hətta 1930-1933-cü illərdə Tacikistan KPMK-nın birinci kati-

bi vəzifəsində də çalışdığı məlum olur. Bu da onu göstərir ki, azərbaycanlı övladı Tacikistan Respublikasının rəhbəri kimi mühüm vəzifədə fəaliyyət göstərmişdir. Bu da göstərir ki, tək-cə elmi savadı ilə yox, siyasi cəhətdən də yetkin olan, dövlətçilik, idarəçilik səriştəsinə malik olan (başqa sözlə, yuxarıda toxunduğum kimi, dövlət içində dövlət qurmağı bacaran şəxsiyyətlərimizi, AXC-nin fəaliyyətini əməli şəkildə dövlət adamı, rəhbər vəzifəli şəxs kimi davam etdirmək gücündə olanlarımızı) təfəkkür sahiblərimizi də aradan götürüb, bizi bir xalq, dövlət kimi əritmək, məhv etmək planını həyata keçirmişlər.

Professor Cəlal Qasimov bir filoloq kimi kitabda representiyaya məruz qalanların yaradıcılığının da elmi-ədəbi dəyərləndirilməsini aparır. Məsələn, Hüseyn Cavidin o dövrdə tarixi əsərlərə niyə müraciət etməsinin fəlsəfi qatını açır. İ.Tenə müraciət edərək, Hüseyn Cavidin Tenin ədəbiyyat haqqındakı düşüncələri prinsipindən əsassız olaraq tənqid edənlərə qarşı çıxan Cəlal müəllim buna adekvat cavab olaraq məhz ədibin öz yaradıcılığına əsaslanaraq fikir söyləyir. Cavid fəlsəfəsinin iç qatına nüfuz edərək həmin tənqidçilərə tutarlı cavab verir. Bu zaman professor Kamran Əliyevin irəli sürdüyü Cavidin qəhrəmanlarının uzaq ellərdən və uzaq illərdən gəlməsini romantizm prinsipləri, türk romantik əsərləri ilə bağlaması kimi fikirlərini təqdir edərək, özü də bu yöndə müstəqil və sanballı fikirlər nümayiş etdirib, birbaşa sarı simə toxunur, daha dürrüst desək, H.Cavid fəlsəfəsindəki o sarı simin sirliliğini açır: “Cavidin baş qəhrəmanlarının “gah İrandan, gah da Turandan” gəlməsi təkcə 1920-ci illərin deyil, sonrakı illərin də ədəbi-elmi mübahisələrinin predmeti olduğundan bu məsələ üzərində bir qədər geniş dayanmaq istərdik. İndiyədək Cavidşünaslıqda buna az qala ritorik sual kimi yanaşılıb və demək olar ki, cavab axtarılmayıb. Həm də belə bir fikir formalaşdırılıb ki, guya bu ideya Səməd Vurğunun düşüncələrinin məh-

suludur. Lakin S.Vurğuna qədər, yəni poetik örnəyə çevrilməyə qədər həmin fikirlər bu və ya digər dərəcədə ədəbi tənqidi diqqətini cəlb etmişdi. Səməd Vurğun bu fikir və mülahizələri sadəcə poetikləşdirmişdir desək yanlışdır” (1, 495).

Fikir verin, az qala bu günədək ədəbiyyatşünaslıqda “ritorik sual kimi yanaşılan” və cavabı şərh olunmayan bu “ittihamin” özək qatına müdaxilə edən professor C.Qasimov bir qədər sonra birbaşa əsas mətləbin üstünə gəlir: “Lakin unutmamaq olmaz ki, Cavid üç mədəniyyətin – İran, Ərəb və Türk mədəniyyətlərinin daşıyıcısı idi. Ona görə də o, türk – müsəlman mədəniyyətini, bəlkə də belə demək daha doğru olar, Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə vəhdətdə təqdim edirdi. Fikrimizcə, ədibin qəhrəmanlarının gah İrandan, gah da Turandan gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də bu idi.

Cavidin qəhrəmanlarının uzaq ellərdən və uzaq illərdən gəlməsi onu formalaşdıran türk-islam mühitindən qaynaqlanırdı. Digər bir mühüm məqam ondan ibarətdir ki, **mütəfəkkir Cavid üçün Vətən içində yaşadığın deyil, içində yaşatdığıdır. İçində yaşadığın Vətən sərhəddən, içində yaşatdığı Vətən isə milli yaddaşdan başlanır. Cavidə ittiham edənlər üçün Vətən sərhədin içindəki, Cavid üçün isə həm də çölündəki idi. Deməli, Cavidin ədəbi qəhrəmanları da İrandan və Turandan deyil, eyni mənşədən, eyni kökdən, eyni şəcərədən – milli yaddaşdan gəlirdi. Məqsəd də bu idi: Cavidin Turan boyda olan Vətən əxlaqını, Vətənçilik düşüncəsini yaddaşdan qoparıb Azərbaycan SSR-nin coğrafi hüdudları boyda və biçimdə etmək! Bütün bunlar göstərir ki, Cavid Vətəndən uzaq deyildi, əksinə, Vətənə bəlkə də hamıdan və hər kəsdən daha yaxın idi.**

Əslində uzaq ellərdən və uzaq illərdən gələn qəhrəmanlar Cavid əfəndinin turançılıq idealının sistemləşdirilmiş özü-

nüifadə forması idi. Yəni o, bununla Turan dövlətinin ədəbi coğrafiyasını, ədəbi xəritəsini cızırdı.

Bəzilərinin köhnə hesab etdiyi bu mövzular mütəfəkkir dramaturqun yaddaşdan qaynaqlanan müasirliyi idi. Çünki Cavid “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” və başqa bu kimi əsərlərində köhnə mövzulara toxunmur, əksinə, türkün dünəni ilə bugünkü tarixi və taleyi arasında paralelliklər aparır, türkün milli-mənəvi əxlaqi dəyər və sərvətlərini müdafiə, eləcə də özünəməxsus şəkildə mühafizə edirdi. Başqa sözlə desək, tarixiliklə müasirliyin vəhdətini yaradırdı.

H.Cavid düşüncə və təfəkkür azadlığını qoruyub saxlayan sənətkar idi. Onun bir çox müasirlərdən ən böyük fərqi də bu idi. Təfəkkür və düşüncə azad olanda nə əsər, nə də müəllif zaman və məkan tanımır. Elə total sistem də məkan və zaman tanımayan sənətkarı və onun əsərini qəbul etmir, hər ikisini ləkələyib kənara atır. Sistem dəyişəndə isə Cavidlər yəni-dən doğulur və həmişəyaşarlıqlarını təmin edirlər. “İblis dərk ediləndə rədd edilir, mütəfəkkir dərk ediləndə qəbul olunur” tezisi də özünü bu zaman bir daha təsdiqləyir” (501).

Bəli, Cəlal müəllim Cavid Əfəndinin tarixi əsərlərə müraciətinin səbəblərinə bu cür orijinal formada aydınlıq gətirir. “Nədəndir şeirimizin baş qəhrəmanı gah Turandan gəlir, gah da İrandan. Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?” ritorik sualında söylənən “sarı sim”in möcüzəsinə - “sim-sim, açıl” sehrinə vaqif olmaqla bu sarı simin dilini açır. Sarı sim – gizilti – sızılı ürək telinin həzin titrənişli səsidir, fəryadıdır, ah-naləsidir. Könül dünyasının əsrarəngiz həssas və kövrək bir həyəcan nöqtəsidir sarı sim. “Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?” deyər soruşan S.Vurğun “ölkə” dedikdə konkretləşdirilmiş mənada rus (sovet) imperiyasının paramparça elədiyi Azərbaycanımızın bir parçası olan “Sovet Azərbaycanını” nəzərdə tutur-

dusa, Cavid Əfəndi daha əski çağlara – tariximizin əzəmətli, möhtəşəm dövrlərinə rəğmən İranlı-Turanlı bütöv türk məmləkətini yaddaşdan silməməyə çağırır. Bu səbəbdən də onun tarixi qəhrəmanlarının səsi-sorağı vaxtilə bir vahid məmləkətdən ibarət olan “İrandan-Turandan” gəlirdi.

Təsadüfi deyil ki, H.Cavid məhz bu amalı ruhunda, içində daşdığındandır ki, öz sevimli övladının-qızının adını da Turan qoymuşdu. Bununla da bir daha vahid Turançılıq ideyasının məsləkdaşı olduğunu həm ailədə öz övladlarının timsalında, həm də cəmiyyətdə, dünyada öz Turançılıq ruhlu əsərlərinin timsalında təcəssüm və nümayiş etdirirdi.

Bəli, C.Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabının ilk sözü olan Türkoloji Qurultaydan başlanan bu monoqrafiya burdakı son söz olaraq qurtaran “şəhidlər” ifadəsini öz əhatəsinə alan H.Cavid kimi nəhənglərimizin hansı ali amallar uğrunda şəhid olmaları ilə də tamamlanır. Bir sözlə, bu kitab xalqımızın və vətənimizin tarixi taleyində müstəsna yeri olan mühüm bir dövrün yaddaş ensiklopediyasıdır!

Ədəbiyyat:

1. Birinci Türkoloji Qurultay şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, 735 s.

Mahir CAVADOV
AMEA Folklor İnstitutu
Redaksiya-Nəşriyyat
şöbəsinin müdiri
mahcavadli@gmail.com

YADDAŞIMIZA İŞIQ SALAN CƏLAL QASIMOV

Mənim üçün professor Cəlal Qasimovdan, onun cismani yoxluğundan bəhs etmək olduqca çətinidir. Çətinidir, ona görə ki, ilk dəfə onun haqqında keçmişdə bəhs etməli oluram. Ömrümün yarısının sevincli-kədərli günlərini ən yaxın dostluqda keçirdiyim, mübahisəli, diskusiyalı, bəzən fikrimizin düz gəlmədiyi məqamlarda belə ünsiyyətimizi ani olaraq xoş məcrasına qaytara bildiyimiz həmkarımı, həmdərdimi layiqli söz taparaq üzdə könlünü oxşamaq deyil, həmişə bizimlə olan və olacaq ruhunu şad etmək məcburiyyətini yaşayıram.

Azərbaycan milli təhlükəsizlik orqanının polkovniki, bu strukturun ilk elmlər doktoru adını qazanmış ədəbiyyatşünas alim, DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasında kafedra, fakültə rəisi vəzifəsində işləmiş polkovnik rütbəli zabit, yüzlərlə kursanta vətənə, dövlətə, xalqa sədaqət hissini aşılarmış əməkdar müəllim Cəlal Qasimovdan bəhs etmək mənə həm də çox asandır. Asandır ona görə ki, Uca Tanrının ən xoş çağında dünyamıza bəxşişi olan, ülvi, saf hisslərlə, yüksək bəşəri duyğularla ürəyini, qəlbini zənginləşdirdiyi kamil bir insandan söhbət gedir. O öz nümunəsində yer üzünün əşrəfi olan insanı mənə (təkcə mənə yox) o qədər sevdirib ki, yurd-yuva itkisindən dərd-sərdə keçirdiyim 30 ildə belə Ya-

radana şükr eləmişəm, heç vaxt ümidimi üzməmişəm, qadір Allaha pənah aparmışam.

Yaxşı insanları bəşəriyyət üçün qənimət sayanlar səhv etmirlər. Cəlal müəllim də özü saf bir məslək sahibi olaraq yaxşı insan görəndə sevinirdi, ünsiyyətə can atırdı. Bu yaxşı insanı ağıllı, kamallı, bilikli, elmi, geniş dünyagörüşlü görəndə isə ikiqat sevinc hissi keçirirdi, “oxumuş adam tıxsız balıqdı”, - deyirdi, - “ondan ziyan gözləmə!”

Özü də elmin fədaisi idi. Elmi yaradıcılığa gənc yaşlarında həvəs göstərsə də, ilk illər təbii ki, daha çox mütaliyə, biliyinin artmasına, tapa bildiyi kitablar, dərsliklər, tədqiqatlar əsasında kiçik araşdırmalar aparmağa vaxt və enerji sərf etməli olub. Sadə, zəhmətkeş ailədən çıxmış dürüst, halal birisi üçün ali təhsilini başa vurduqdan sonra Sabirabad rayonunun ucqar kənd məktəbində müəllim həyatı keçirmək, etiraf edək ki, heç də bu mənada böyük arzular üçün geniş üfiqlər açmırdı.

Fərqlənmə diplomu ilə başa vurduğu Naxçıvan Dövlət Universitetində elmi mühit, sevimli müəllimləri onu bu sahəyə ruhlandırırsa da, Cəlal Qasimov ən uğurlu addımlarını o vaxt Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin (indiki Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti) adlanan ciddi bir güc strukturunda atdı desək, səhv etmərik. Müstəqilliyin əldə edilməsi ilə bütün dövlət təşkilatlarında olduğu kimi adında da dəyişiklik edilən təhlükəsizlik orqanları yenidən milli mənafeələrin himayədarına çevrildi. Nə xoş ki, bu işin ön sıralarında Cəlal Qasimov imzası da vardı. Savadlı, istedadlı qələm sahibi kimi nazirliyin tədbirlərinin hazırlanmasına verdiyi töhfələr, natiq kimi sərbəst və coşqun, eyni zamanda mənalı və məntiqli çıxışları həmişə diqqəti cəlb edərək, ona kollektivin heyrət dolu rəğbət və sevgisini qazandırdı.

Yazı-pozu adamı olaraq bu ciddi qurumun anadilli savadlı kadri kimi işə götürülən ədəbiyyat müəllimi növbəti bir tədbirə məruzə hazırlamaq üçün nazirliyin arxiv idarəsinə müraciət edəndə gizli saxlanılarda elə sənədlərə rast gəldi ki, onu aşkarlamamağı, geniş ictimaiyyətə çatdırmamağı xalqın keçmişinə, tarixinə xəyanət sandı. Bu xəzinənin yeddi qapı arxasında bağlı qalıb saralmış sənədlərini vaxt itirmədən, yorulmadan araşdırıb, xalqın başına gətirilən müsibətlərdən agah etmək üçün qollarını çırmadı, qələmini itilədi, zəhnini işə saldı. O vaxt üçün toxunulmaz sayılan istintaq qovluqları, insan taleyi ilə bağlı olsa da, bu insanı ən tez zamanda, ən qısa yolla, ən dəhşətli metodlarla məhv naminə tələsik tərtib olunmuş qoluzorlu bolşevik-daşnak cızmaqara-ları tədqiqatçının alimənə yanaşmasında tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq salmağa başladı. Sonradan ömrünün 27 ilinin hər ötən gününü, saatını bu sirlər xəzinəsindən əxz etdiyi materiallar əsasında mənəviyyəti tapdanmış, cismən məhv edilmiş görkəmli azərbaycanlıların taleyinə aydınlıq gətirməyə çalışdı. “MTN-nin arxivindən” rubrikası ilə yüzlərlə repressiya qurbanının istintaq materiallarını, qanlı cinayətləri qırx qapı arxasında gizlədən istintaq özbaşnalıqlarını aşkara çıxarmaq üçün gözünün nurunu tökdü, ürəyinin hərərə-tini əsirgəmədi, qatı açılmamış vərəqlərin tozunu uddu.

Azərbaycan Təhlükəsizlik Orqanlarının əfsanəvi generalı Ziya Yusifzadənin Ulu Öndər haqqında “Böyük insan” kitabına ön sözündə belə bir fikir yazmışam: “General-leytenant Ziya Yusifzadə ilə nə haqqında danışsansa, fərqi yoxdur, bütün hallarda söhbət gəlib Heydər Əliyev şəxsiyyətinin üzərində dayanacaq”. Bu mənada, Cəlal Qasimovla bütün söhbətlərin məğzi və məqamı, istər xatirələr şəklində, istərsə də hər hansı epizodik formada hökmən gəlib arxiv sənədlərinə, 37-ci il repressiyalarına yönəlirdi. Özü də o, bunu elə

məntiqlə, elə alimənə dərəcədə edirdi ki, ani olaraq həmsöh-bətini mövzunun təsiri altına salırdı.

Cəlal Qasımov arxiv materiallarına o qədər həssaslıqla, o qədər coşqu ilə yanaşırdı ki, sanki vaxt itirməkdən qorxurdu. Lakin bu iş ona heç də asan başa gəlmirdi. Araşdırma materiallarını geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq istəyi bəzən ciddi maneələrdən keçirdi. Xalqımızın dəyərli oğullarının, görkəmli dövlət xadimlərinin, ziyalıların işgəncələrə məruz qalması faktlarını sənəd və sübutlarla işıqlandırmasını bəzən Cəlal Qasımovun az qala dövlət sirrini yayması kimi dəyərləndirməyə cəhd edənlər tapılırdı. Yersiz və lüzumsuz həmlələr ona böyük həyəcanlar yaşatsa da, yolundan döndərə bilmədi. Burada mətbuatımızın dəyərli siması olmuş, sabiq milli təhlükəsizlik naziri, xüsusi xidmət orqanlarında Heydər Əliyev məktəbinin davamçısı Namiq Abbasovun xidmətlərini də vurğulamaq lazımdır. Məhz Namiq müəllimin bədxahlara tutarlı cavabından sonra Cəlal müəllim daha da ruhlandı. Tez bir zamanda Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının ilk rəhbərlərindən olmuş Şıxzamanov qardaşları, Baba Əliyev, Eyyub Xanbudaqov, Novruz Rizayev haqqında, Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının tarixinə dair məqalələr hazırladı, müxtəlif mətbu orqanlarda çap elətdirdi. Eyni zamanda, arxiv sənədləri əsasında “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997) kitabları çapdan çıxdı. Qəzet məqalələri, repressiya olunmuşların və ikinci dünya müharibəsində alman əsirliyində olmuş vətəndaşlarımızın siyahısı geniş müzakirələr doğurdu. Toplanmış materiallar əsasında “Sərhəd” qəzetinin xüsusi buraxılışı olan 16 səhifəlik “Yaddaşın bərpası” Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Şəki, Şamaxı bölgələrində bir-birindən maraqlı tədbirlərin keçirilməsinə geniş vüsət verdi. Ata-babalarının, əcdadlarının taleyindən xəbərsiz olan yüzlərlə vətəndaşımıza arxiv sənədlərindən çıxarışlar təqdim olunanda onların

sevinc hissi yerə-göyə sığmırdı. Lakin məxfi bir strukturun sadə insanlarla bu qədər yaxın təmasını, xalq arasında artan nüfuzunu qəbul edə bilməyən bədxahlar da tapıldı. Bununla belə artıq Cəlal Qasimovun qatari relsə düşmüşdü. Bu qatar böyük repressiya arsenalını qırx qapı arxasından kitablara, zehinlərə, beyinlərə köçürərək elmi dövriyyəyə daşılmalı idi və daşdı da!

Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarında xidmət edən ədəbiyyat üzrə ilk elmlər doktoru həm də bu gizli təşkilatın tarixinin ən sanballı tədqiqatçısı oldu. Bir-birindən maraqlı nəşrlərlə xüsusi xidmət orqanlarının keçdiyi bir əsrlik keşməkeşli yolu işıqlandırdı. Ümummilli liderin Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi naminə gördüyü işlər, əvəzsiz xidmətləri barədə ən dolğun, ən geniş araşdırmalar məhz Cəlal Qasimova məxsusdur fikri zənnimcə, bu araşdırmalara bələd olan heç kimdə şübhə doğurmamalıdır.

Professor Cəlal Qasimovun qazandığı ciddi uğurlarla yanaşı, yuxarıda qeyd olunduğu kimi mənəvi sıxıntıları da az deyildi ki, bunlar da ona mane olmaq istəyənlərin bəd niyyətlərindən irəli gəlirdi. 1997-ci ilin iyun ayında Ulu Öndərin MTN-ə gəlişi böyük hadisə kimi xüsusi xidmət orqanları əməkdaşlarının yaddaşına əbədi həkk olunub. Nazirliyin binasında gərgin zəhmətin bəhrəsi olan zəngin muzey yaradılmışdı. Xüsusi nəşrlər guşəsində C.Qasimovun bir neçə kitabı da vardı. Cəlal Qasimovun zövqlə nəşr etdirdiyi kitablar, xüsusən Hüseyn Cavid haqqında monoqrafiyası Heydər Əliyev kimi dühanın diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Ulu Öndər kitabı əlinə alıb vərəqlədi, digər kitabları nəzərdən keçirdi və özünəməxsus bir səs tonu ilə “Kimdir bu Cəlal Qasimov?” soruşdu. Bu sual bir neçə dəfə səsləndikdən sonra müəllifi izdihamın son cərgələrindən yol verib çətinliklə irəli çəkdi. Bu, bir tərəfdən Cəlal Qasimovun təvazökarlığından, özünü gözə soxmaq istəmədiyindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən təşkilatçıların bu məsə-

ləyə diqqətsizliyinin nəticəsi idi. O tədbirdə Cəlal Qasimov ağıllı, biliyi və zəhməti bahasına ərsəyə gələn kitabları ilə şux geyiminə, dilli-dilavərliyinə görə irəli çəkilənləri qabaqlaya bildi.

Cəlal müəllim daim öz üzərində işləyən, bildiklərini dönə-dönə təkrarlamayı, eşitdiyini dəqiqləşdirməyi sevən, həm də mənimsədiklərini qısqanmadan həmkarlarına, tərəf müqabilinə, gənclərə öyrətməyi özünə borc sayan bir ziyalı idi. Onun publisistikası və elmi yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində olub, ən görkəmli müasirlərini ən yüksək fikirlər söyləməyə sövq edib. Kitablarının heç birinə təqdimat keçirməyə utancaqlığı yol verməsə də, elmi yaradıcılığı, tədqiqatları barədə xalq şairləri, akademiklər, dövlət xadimləri tərəfindən heç bir alim, yazıçı, şair haqqında söylənməyən fikirlər səsləndirilib.

Repressiyadan yazmaq, özü də xüsusi rejimli bir strukturda oturub onun keçmişini qılınclamaq böyük cəsarət tələb edir. Burada fakt və sənədlərə elmi yanaşma ilə bərabər dözümlü və iradə, məntiq və məzmun vəhdəti, hadisələrə tarixi siyasi aspektdən düzgün və ölçü-biçili dəyər vermək lazım gəlir.

Repressiyadan yazmaq həm də həmin işgəncələrə, iztirablara, mənəvi və cismani sıxma-boğmalara məruz qalanların yaşadıklarını qəlbində yaşatmaq, çəkdikləri iztirabları, kədər, qəm yükünü ürəyində daşımaq deməkdir, o vaxtacan ki, yaşadıklarını və daşdıqlarını vərəqə, yaxud kompüterin yaddaşına köçürəsən, yaradıcılıq süzgəcindən keçirməklə oxucuya, ədəbi mühitə, geniş ictimai təbəqəyə çatdırıla bilər. Bütün bunları və alimin sanballı kitablarını nəzərə alsaq, professor Cəlal Qasimovun məcazi mənada repressiyanın qurbanı olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Cəlal Qasimovun XX əsrin ən ağırlı taleyini yaşamış elm xadimlərinin həyat və fəaliyyətinə işıq salan elmi yaradıcılığı çağdaş ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri tə-

rəfindən yüksək qiymətləndirilib. Xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, görkəmli alimlərdən Azad Mirzəcanzadə, İsa Həbibbəyli, Muxtar İmanov, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Kamran Əliyev, Seyfəddin Rzasoy və başqaları Cəlal Qasimovun elmi nailiyyətlərini Azərbaycan ədəbiyyatına və tarixinə misilsiz xidmətlər kimi dəyərləndirmişlər. Akademik İsa Həbibbəylinin alimi “repressiyaşünaslığın Qulam Məmmədlisi” adlandırması onun yorulmaz və səmərəli elmi fəaliyyətinə verilən yüksək dəyərdir. AMEA Folklor İnstitutunun direktoru akademik Muxtar İmanov Cəlal Qasimovun aramızdan vaxtsız getməsinə ədəbiyyatımız, bütövlükdə elmimiz üçün böyük itki kimi dəyərləndirmişdir.

Professor Cəlal Qasimovun irili-xırdalı 40-a yaxın kitabı işıq üzü görmüşdür ki, bu kitabların hər birinə yazılan ön söz və rəylər əslində, ədəbiyyatımıza elmi yanaşmanın müasir baxışlar sistemini özündə birləşdirir. AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli ədəbiyyatşünas mərhum Kamran Əliyev yazırdı: “Cəlal Qasimovun elmi araşdırmaları böyük zəhmət bahasına ərsəyə gələn araşdırmalardır. Bir sözlə, o, başqaları kimi öz şəxsi kitabxanasındakı rəflərə düzülmüş hazır kitablara deyil, ərəb, latın və kiril əlifbalarında çap olunan mətbuat səhifələrindəki faktlara, arxiv küncələrində gizlənib qalan və əl dəyməmiş materiallara əsaslanaraq yazılmış tədqiqatlarla əsaslanaraq yazılmış tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir”.

Ədəbiyyatımızın nəhəng simalarından olan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Cəlal Qasimovun yaradıcılıq fəaliyyətini elmi cəfəkeşlik adlandırmışdır. Xalq şairi alimin repressiya qurbanlarının adlı siyahısının üzə çıxarılmasında böyük zəhmətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Minlərlə qovluqlara, sənədlərə müraciət edərək onların arasından üzə çıxardığı bu işi ilə o (Cəlal Qasimov-M.C), sözün həqiqi mənasında yaddaşımızı bərpa edir. Onun son illər gördüyü işlə-

ri (istər kəmiyyət, istər də keyfiyyət göstəricisinə görə) bir institutun gördüyü işlə müqayisə etmək olar”.

Professor Seyfəddin Rzasoy, professor Tahirə Məmməd və başqa respublikamızın görkəmli ədəbiyyatşünasları da mərhum Cəlal Qasimovun yaradıcılığını dərinləndirən izləmiş, ona xalqımızın tarixi və taleyinə, ədəbi mühitinin formalaşmasına münasibətdə xüsusi əhəmiyyətə malik bir alim kimi dəyər vermişlər.

Əməkdar müəllim Cəlal Qasimovun elmi sahədə davamçıları, yetirmələri də az deyil. Onun bu gənclərlə elmi söhbətlərinin şahidi olmaq, tövsiyələrinə qulaq asmaq bu inam hissini doğurdu ki, gələcək etibarlı əllərdə olacaq!

Professor Cəlal Qasimovun doğum günü ərəfəsində, təəssüf ki, müəllifin cismani yoxluğunda işıq üzü görmüş “Ağrı yaddaşı” nəşri maarifpərvər ədib və ictimai-siyasi xadim Hacı Kərim Sanılı haqqında “Bitməmiş istintaq” sərəlövhəli yazının (90-cı illərdə “Sərhəd” qəzetində dərc olunub) sonradan yeni tədqiqatlarla genişləndirilmiş kitab formasıdır. O vaxt mərhum professor Kamran Əliyevin rəyi və ön sözü ilə nəşrə hazırlanmış, lakin bəzi səbəblər üzündən bu iş təxirə salınmışdı. Bu müddətdə Cəlal müəllim xidməti vəzifəsində gərgin işləməklə bərabər ədəbiyyat sahəsində monoqrafiyalar, o cümlədən “Respressiyadan deportasiyaya doğru” (1998), “Yaddaşın bərpası” (1999), “Məhbüs tərcümeyi-halı” (2003), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Cavidi məhbəsə aparın yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (2008, dərslik), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009, rus, ingilis, Azərbaycan dillərində), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2015), “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015), “Milli təhlükəsizliyin əsasla-

rı” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cumhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Birinci Türkooloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (2019), “Xalid Səid Xocayev” (2021) və s. kitablarını, Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi ilə bağlı çox gərgin əmək və tədqiqatlar tələb edən monoqrafiyalar, dərsliklər hazırlayıb elmi dövriyyəyə buraxdı. Alimin son kitabı türkçülüyn tarixi ilə bağlı ən sanballı nəşrlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Çox arzusunda olduğu “Ağrı yaddaşı” və “Repressiya ensiklopediyası” kitablarını tamamlamağa ağır xəstəlik və əcəl aman vermədi. Dərin hörmət və ehtiram qazandığı AMEA Folklor İnstitutu, professor Cəlal Qasimovun rəhbərlik etdiyi Folklor və Yazılı Ədəbiyyat şöbəsi tərəfindən bu işin sona çatdırılması qərara alındı. İnstitut rəhbərliyinin xeyir-duası və elmi potensialının gərgin səyləri ilə “Ağrı yaddaşı” kitabı qısa müddətdə çapa hazırlandı. Kitabda əksini tapmış əksər “istintaq oyunlarında” vəzifəsi həqiqəti yox, yalnız və yalnız antisovet, əksinqilabi, pantürkist günahlar axtaran və axtardığını “tapmaq” üçün hər cür saxtakarlığa, işgəncələrə əl atan müstəntiq protokollarından baş açmaq əsl peşəkarlıq tələb edir. İnsan taleyi ilə bağlı sənədlərdə həbs olunma və güllələnmə üzrə planı doldurmaq naminə o qədər tələskənliyə, o dərəcədə başdansovduluğa səhlənkarlığa yol verilirdi ki, bu sənədlərdə qanlı aktları hazırlayanların, ölüm hökmlərini imzalayanların insanlığa sığmayan hərəkətlərinə daha çox dəlil və sübutlar özünü qabarıq büruzə verir. Sovet ideologiyası pərdəsi altında erməni-daşnak müstəntiqlərin dövlət xadimi, maarifçi, şair Hacı Kərim Sanılıni sorğu-suala tutma üsul və metodları nə qədər təəccüb doğurursa, gənc müəllimin Zəngəzur mahalının Xaçmaz kəndində dərs deməsi faktı ötən əsrin 20-ci illərindən üzü bəri ermənilərin yalanlarına faktlı-sübutlu bir mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Ötən əsrin sonlarında yığılmış mətnin latın qrafikasına keçirilməsi, istintaq materiallarının başdansovdu və dolaşığı tərtib olunmasından irəli gələn uyğunsuzluqların aradan qaldırılması çətin olsa da, bu nəfis nəşr mərhumun doğum gününə işıq üzü gördü və təqdimatı keçirildi. Bu, Cəlal Qasimovun imzasının ilk geniş təqdimatı idi və təəssüf ki, o özü haqqında deyilənlərin və yazılanların şahidi ola bilmədi. Bu kitab oxuculara, bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığımıza dəyərli töhfə olmaqla yanaşı, həm də xatirəsini əziz tutan kollektivin Cəlal Qasimov yaradıcılığına, şəxsiyyətinə, elminə böyük hörmətin, görkəmli tədqiqatçı alimin ruhuna ehtiramın ifadəsi kimi təqdir olundu.

Leyla MƏMMƏDOVA

*Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun folklor və
yazılı ədəbiyyat şöbəsinin müdiri
leyla.kamranqizi@gmail.com*

VƏTƏNPƏRVƏR İNSAN, CƏSARƏTLİ ALİM

15 yanvar 2022-ci il... Soyuq, yağışlı bir qış günü... Çox hörmət bəslədiyim, hər kəsin böyük ehtiramla andığı, qayğı-keş insan, əsl vətənpərvər, cəsarətli alim, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim Qasimov Cəlal Əbil oğlunun ilk anım günü... Ömrünün son illərini bağladığı, 2020-2021-ci illərdə Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin müdiri olduğu, doğma AMEA Folklor İnstitutu... İnstitutun baş direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlunun rəhbərliyi ilə təşkil edilən tədbirdəyik. Tədbir iştirakçılarından hər biri mərhum Cəlal Qasimovla bağlı səmimi xatirələri bölüşür və onun ağır-lı-acılı yazılarını əks etdirən yaradıcılıq yoluna nəzər salırlar: “Abdulla Sur və əsərləri”, “Əsrin qiyamət çağı”, “Yaddaşın repressiyası”, “Repressiyadan deportasiyaya doğru”, “Yaddaşın bərpası”, “Cavidi məhbəsə aparan yol”, “Azərbaycan folklorşünasları”. “Vəli Xulufu” və s.

Çöldəki şaxtalı yanvar havası da sanki, bu günkü tədbirimizin əhval-ruhiyyəindən xəbər verirdi. Natiq natiqi əvəz edir. Tədbirin sehrinə düşmüş kimi, mənim də xəyalımda çox hörmət bəslədiyim, cəsarət məktəbi sayılan, Cəlal müəllimlə bağlı anılarım canlanır.

Bu kövrək anıların yer aldığı xəyalımda, ilk olaraq onunla etdiyim söhbətlər yadıma düşür və dəyərli alimin

aram-aram gələn səsi qulaqlarımda sanki, yenidən cingildəyir. Professor Cəlal Qasimovu qiyabi olaraq, daha əvvəlki illərdən, AMEA Folklor İnstitutuna gəlməmişdən öncə tanıyırdım. Böyüyüb, boya-başa çatdığım ailəmdə hər zaman bu gözəl insanın adı, hörmətlə anılan alimlərimizin sırasında idi. Hələ gənclik çağlarımdan haqqında ancaq xoş sözlər eşitdiyim bu fədakar insanla bir gün həmkar olmağı, sonralar isə onun az müddət də olsa rəhbərlik etdiyi şöbədə çalışmağım ağılıma belə gəlməzdi. Bəli, həyat budur. Ağrılı-acılı hekayələrlə dolu, bir-birini əvəz edən xatirələr. Bəlkə də bu xatirələrsiz insan sıxılar, həyatın mənası da olmazdı.

Sevilən şair Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi kimi:

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmırsa yaşamır demək.

Onun da həyatı yanmağındadır.

Yadımdadır ki, ilk dəfə professor C.Qasimovla əyani tanışlığım AMEA Folklor İnstitutunda, “Azərbaycan ədəbiyyatı” ixtisasında Elmi Seminarın iclasında oldu. Cəlal müəllim Elmi seminarın sədri, mən isə onun müavini idim.

Çox məsuliyyətli iş idi, ilk dəfə olduğu üçün də çox həyəcanlı idim. Lakin bu həyəcan, dəyərli alimi gördükdən və onunla olan səmimi söhbətlər əsnasında keçdi, yox oldu. Ürəyimdə sevindim ki, nə yaxşı bu gözəl kollektivə gəlib, haqqında eşitdiyim dəyərli alimlə yaxından tanış oldum.

Cəlal müəllim elmi seminarlar zamanı iddiaçıyla olduqca mülayim davranar, həyəcanının keçməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Bəzən verilən sualların qarşısında aciz qalan doktorant və dissertantlara kübarcasına yardım da edər və onlara fikrini bildirməyə şərait yaradardı. Bax belə idi, bizim Cəlal müəllim.

Ən çox xoşuma gələn və səbirsizliklə gözlədiyim an isə seminardan sonrakı mərhələ idi. Bəli, elmi seminarda bəhs edilən yazıçının şəxsi həyatı ilə bağlı, maraqlı və heç yerdə eşitmədiyimiz faktlarla zəngin söhbətlər. Bu söhbətlər əsnasında Cəlal müəllim sanki, bəhs etdiyi yazıçının ağırlı-acılı taleyini yaşar və bizə bəzi həyat sirlərini üstüörtülü, özünəməxsus səs tonu ilə danışardı. Mənim kimi digər həmkarlar da çox maraqla dinlər, bəzən təəccüb, bəzən də iztirab dolu hisslər vücudumuza hakim kəsilərdi. Cəlal müəllim danışar, coşar, bəzən isə özünün də gözləri dolar və ani olaraq susardı. Susduğu an düşünürdüm ki, hansısa ağırlı bir məqamı xatırlayıb, lakin dilinə gətirməkdən çəkinir. Belə məqamlarda isə məsələnin üzərində olan kağızları qaydaya salar, sonra isə adəti üzrə deyərdi: “Hər şey fikirləşdiyiniz kimi deyil. Burada başqa məqamlar da var. Nə isə sonra deyərəm”. Sonra isə heç nə danışmazdı. Cəlal müəllimin ən maraqlı məqamlarda bizi intizarda saxlamağı bir növ adət halını almışdı. Sağollaşib çıxanda da bu cəsarətli alimin, hələ də söylədiklərinin təsiri altında olduğunun dəfələri şahidi olmuşdum. Həmişə məni fikir götürərdi ki, bu qədər məlumatı, bizə məlum olmayan gerçəkləri, faktları Cəlal müəllim ürəyində necə daşıyır. O, isə işini çox sevirdi. Ömrünün çox hissəsini keçirdiyi arxivlərdən əldə etdiyi məlumatlardan bəhs edərkən coşar, yenidən həyata bağlanardı.

Ağırlı-acılı, xəyallarla dolu bir günün sonunda isə professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovun məzarını ziyarətə getdik. Sübh tezdən yağışın müşayiəti ilə başlanan bu günümüz get-gedə açılmağa doğru gedirdi. Havanın açılması da sanki, Cəlal müəllimin mülayim təbiətindən və onu ziyarətə gələnləri incitməməsindən xəbər verirdi. Ziyarətdə sevimli həmkarlarımdan arasında, bir şöbədə çalışdığım, professorun ömür-gün yoldaşı, xətrini əziz tutduğum, kövrək qəlbli Sevda xanım da var idi.

Dəyərli alimin qəbrinin üzərindəki sözlər nəzərimi cəlb etdi və məni qürurlandırdı: “Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin.

Əgər gələsi olsaz, əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan türk qoxulu, islami dəyərli, Avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu müqəddəs bayrağımızı gətirin. Çünki, bayrağımız var olduqca mən varam! Bayrağımız var olduqca siz varsınız! Bayrağımız var olduqca biz varıq! Bayrağımız var olduqca vətən var! Vətən var olduqca əbədiyyət var! Cəlal Qasimov”. Qəhər məni boğdu, kövrəldim.

Yadıma hörmətli şairimiz Zeynal Xəlilin, hər zaman oxuyarkən dünyadan köçən doğmalarımı mənə xatırladan misraları düşdü. Elə bu misralar ilə də vətənpərvər insan, cəsarətli alimlə bağlı yazımı bitirmək istərdim:

Kimlər gəldi, kimlər getdi
Bu dünyadan, bu dünyadan...
Arif olan nakam olmaz
Bu dünyada, bu dünyada.

Hər dövrandə bir gərmiş var,
Min rəng çalır, bu ruzigar.
Hünər göstər, bir şey apar
Bu dünyadan, bu dünyadan.

Zeynal gəzər el-obanı,
Gözəllərdir din-imanı
Bir gün çəkər öz karvanın
Bu dünyadan, bu dünyadan.

Tahir ORUCOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

tahiroruclu@gmail.com

REPRESSİYAŞÜNASLIĞIN SONUNCU MOĞİKANI

Gözlənilməz acı və ağır xəbərləri ilə yadda qalan 2021-ci ilin oktyabr ayının sonuncu günü eşitdiyim daha bir acı xəbər məni möhkəm sarsıtdı: “Cəlal Qasimov vəfat etdi”. Bu məlumatı mənə xəbər verən şəxs bunu da əlavə etdi ki, “Cəlal müəllimin dəfn mərasimi Buzovna qəbiristanlığında olacaq”. Nə qədər kədərləndiyimi və üzüldüyümü yazmağa çətinlik çəkirəm. Kədər və üzüntünün belə çoxluğunun bir səbəbi də bu idi ki, bu xəbər mənə Azərbaycandan xeyli uzaqlarda – Türkiyə Respublikasının Burdur şəhərində çatmışdı. Mən bu şəhərdə böyük Türk şairi Mehmet Akif Ərsoya həsr olunmuş Beynəlxalq Simpoziumda iştirak edirdim. Oradan qayıtmağıma isə hələ iki gün vardı. Deməli, ən əziz və dəyərli dostlarımdan birinin dəfnində iştirak edə bilməyəcəkdim... Nə qədər arzuolunmaz bir vəziyyət idi... Belə bir çətin durumla üzləşəcəyimi isə heç vaxt ağılma belə gətirməzdim...

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovu ötən əsrin 90-cı illərindən – Gəncədə repressiya qurbanlarına həsr edilən zona müşavirəsindəki məzmunlu, yaddaqalan çıxışından tanıyırdım. Sonralar tale elə gətirdi ki, bu tanışlıq əsl dostluğa çevrildi və mən doktorluq dissertasiyası mövzusu götürəndə o mənim elmi məsləhətçim oldu... Bu zamandan etibarən Cəlal müəllimi daha yaxından tanıdım və onun nə qədər gözəl xasiyyətə malik bir insan, eyni zamanda necə böyük və dəyərli bir alim olduğunun şahidi oldum...

Cəlal Əbil oğlu Qasimov 1959-cu ildə Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunun Püsyan kəndində anadan olmuş, 1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1984-1991-ci illərdə Sabirabad rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. 1991-1993-cü illərdə vaxtilə təhsil aldığı Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətində çalışmışdır. Cəlal Qasimov həmçinin DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının fakültə rəisi olmuş və polkovnik rütbəsini daşmışdır.

1993-cü ildə tənqidçi və ədəbiyyatşünas “Abdulla Surun həyat və yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik, 2000-ci ildə “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzusunda isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Cəlal Qasimov 2021-ci ildən AMEA Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin müdiri idi. O, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri, eləcə də siyasi repressiya qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların, o cümlədən 30-dan çox kitabın, bir neçə tədris proqramının və eyni zamanda 150-dən çox elmi-publisistik məqalənin müəllifi idi.

C.Qasimov Azərbaycan elminə “Abdulla Sur və əsərləri” (1997), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997), “Bitməmiş istintaq” (1997), “Respressiyadan deportasiyaya doğru” (1998), “Yaddaşın bərpası” (1999), “Məhbüs tərcümeyi-halı” (2003), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Cavidin məhbəsə aparın yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (2008, dərslik), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009, rus, ingilis, Azərbaycan dillərində), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2015), “Azərbaycan folk-

lorşunasları (1920-1950)” (2015), “Milli təhlükəsizliyin əsasları” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” (2020) kimi qiymətli əsərlər bəxş etmişdir.

Professor Cəlal Qasimov Azərbaycan filoloji elm tarixində xüsusi üslubu, özünəməxsus dəst-xətti ilə tanınan, məşğul olduğu sahəni repressiyaşünaslığı professional səviyyədə və də-rindən bilən dəyərli elm xadimlərimizdən biri olmuşdur. Cəlal Qasimovun yazdığı bütün yazılarında istisnasız olaraq insanşünaslıq, qədirşünaslıq və repressiyaşünaslıq məsələləri daim öz əksini tapırdı. C.Qasimovun ədəbiyyat tariximizin az öyrənilmiş sahələrinə, xüsusən repressiyaşünaslığa marağı hər zaman davamlı səciyyə daşmışdır. O, repressiyaşünaslığın aktual olan bütün sahələri barədə vaxtında qiymətli fikirlər, dəyərli mülahizələr söyləmək xüsusiyyəti ilə də həmişə diqqət mərkəzində olmağı bacarmışdır. Cəlal Qasimov müxtəlif arxivlərdə tədqiq edib araşdırdığı arxiv sənədləri və mənbələr Azərbaycan elmi üçün gizli qalan həqiqətlərin üzə çıxarılmasında çox böyük rol oynamışdır. Əminliklə deyə bilərik ki, o, Azərbaycan repressiyaşünaslığının sonuncu və ən nəhəng mögikanı idi...

C.Qasimov, əsasən, repressiya problemlərinə həsr olunmuş qiymətli tədqiqatları, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ayrı-ayrı məsələləri haqqında yazdığı dəyərli əsərləri ilə ədəbi ictimaiyyət arasında tanınırdı. Cəlal Qasimovun əksər qiymətli monoqrafiyaları bilavasitə repressiyaşünaslıq məsələlərinə həsr edilən dəyərli tədqiqatlar olmuşdur. C.Qasimov bu monoqrafiyalarında XX əsrin 20-50-ci illərində bolşevik rejiminin Azərbaycanda törətdiyi qanlı repressiyaların mənzərəsini təsvir etmiş, o dövrün repressiya qurbanları olan Firidun bəy Köçərli, Hüseyn Cavid, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xulufu, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bəkir Çobanzadə, Əmin

Abid, Bəhlul Bəhcət kimi onlarla görkəmli sənətkarların faciəli həyatını təsvir etməklə yanaşı, onların ədəbi-nəzəri görüşlərini də hərtərəfli şəkildə təhlil etmişdir. C.Qasimov vurğulayırdı ki, “Azərbaycan ziyalıları – Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əmin Abid, Əlabbas Müznib, Salman Mümtaz, Əli Nazim, Ömər Faiq Nemanzadə, Tağı Şahbazi, Əli Nəzmi, Mustafa Quliyev, Bəkir Çobanzadə, Seyfulla Şamilov, Yusif Vəzir Cəmənəmzəminli, Ruhulla Axundov, Hacı Kərim Sanılı, Əli Razi Şamçızadə, Seyid Hüseyn, Ümmügülüm Sadıqzadə, Hənəfi Zeynalli, Vəli Xuluflu, Atababa Musaxanlı, Qantemir, İsmayıl Katib, İdris Axundzadə, mühacirətdə olanlardan Məmmədəmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məmmədzadə, Almas İldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Əhməd Cəfəroğlu, Şəfibəy Rüstəmbəyov, Ceyhünbəy Hacıbəyli və yüzlərlə başqaları doğurdanmı “Vətən xaini”, “xalq düşməni” olmuşlar? Bu sahə ilə az-çox məşğul olan bir tədqiqatçı kimi qəti və birmənalı şəkildə bildirirəm ki, adlarını sadaladığım və ya sadalamadığım repressiya qurbanlarının heç biri Azərbaycan xalqının düşməni olmamışdır. Onların içərisində antisovet, antisovet təbliğatı aparanlar olsa da antiAzərbaycan təbliğatı aparan olmamışdır”. C.Qasimovun təbirincə, bu insanların ən böyük “günah”ı Vətəni ürəkdən sevmələri olmuşdur.

Cəlal Qasimov repressiyaya həsr olunmuş hər kitabında, eləcə də bu mövzuda yazdığı digər məqalələrində repressiya, onun əsas mahiyyəti və repressiya qurbanları haqqında ədəbi ictimaiyyətə ilk dəfə olaraq çox ilginclik məlumatlar verirdi. Bu məlumatlar o vaxta qədər geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan qiymətli və əvəzsiz bilgiler olurdu. Bunları oxuyandan sonra müəllifin bundan daha artığını yazmasını düşünmək belə sanki mümkünsüz görünürdü.

Ancaq C.Qasimovun hər yeni kitabını oxuyanda yanıldığını hiss edirdin. Əminliklə qənaətə gəlirdin ki, nə qədər ki,

Cəlal müəllim həyatda var, deməli, ömür yolları çox əzablı və keşməkeşli olan, faciəli talelər yaşayan repressiya qurbanları haqqında hələ yazılması çox fikirlər, ədəbi ictimaiyyətə və oxuculara çatdırılması nə qədər yeni faktlar, nə qədər qiymətli materiallar var...

C.Qasımovun repressiya məsələlərinə həsr olunmuş belə qiymətli kitablarından biri də “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” kitabıdır. Kitab filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Seyfəddin Rzasoyun yazdığı “Milli yaddaşın bifurkasiyası: şəhidlər və şahidlər” adlı ön sözdən, “Ortaq türk-islam mədəniyyəti” və “Milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcılarının repressiyası” sərlövhəli iki fəsildən ibarətdir. Cəlal Qasımov 300-ə yaxın müxtəlif kitabdan, 1924-2010-cu illərin qəzet və jurnallarından, eləcə də çoxsaylı arxiv materiallarından istifadə edərək elmi dəyəri çox böyük olan bir əsər ortaya qoya bilmişdir. 600 səhifəlik bu möhtəşəm kitab Azərbaycan folklorşünaslığının repressiya qurbanlarına və sovet totalitarizminin törətdiyi acı faciələrə, eləcə də Sovet totalitarizminin iç üzünün real şəkində göstərilməsinə həsr olunmuşdur. Sovet totalitarizminin törətdiyi 1937-1938-ci illər repressiyaları da Azərbaycan xalqının gen yaddaşında qanla yazılmış müdhiş hadisələrdəndir.

Sovet totalitarizmi Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etmək üçün xalq arasına parçalanma və düşmənçilik salmağa, bununla da əhalinin müxtəlif təbəqələrini üz-üzə qoymağa, xalqın düşünən beyinlərini aradan götürməyə, bununla da xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə ağır zərbə endirməklə onu daim əsarət altında saxlamağa çalışırdı. Bütün bunlar Cəlal Qasımovun “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” kitabının əsas qayəsini, başlıca ideya istiqamətini təşkil edir. Müəllifin milli-mənəvi dəyərlərin və onların daşıyıcıları olan ziyalıların repressiyalarına həsr olunmuş bu kitabı-

nın əsas obrazları folklor və folklorçulardır. C.Qasimovun bu əsəri orada tədqiq olunan dövrün – repressiya dövrünün bütün reallıqlarını tam əks etdirir. Cəlal Qasimov bu monoqrafiyasında sovet totalitarizmi dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin repressiyasını və onun səbəblərini ortaya çıxarmışdır.

Müəllif qeyd edir ki, XX əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycan xalqı üzərində bir növ məqsədli şəkildə eksperiment aparılmışdır: “İmperiya yaxşı dərk edirdi ki, mənəvi dirilik sakitliyi sevmir, o, kükrəməyi, püskürməyi, ayıq və oyaq qalmaqı sevir. Sabitlik yaratmaq üçün diriliyi – müstəqil düşünməyi, milli əxlaqı məhv etmək lazım idi”. Beləliklə, Cəlal Qasimovun gəldiyi qənaətə görə bolşeviklərin Azərbaycan xalqı üzərində apardıqları eksperimentlərin əsas hədəfi onu bir xalq, dövlət, ümumiyyətlə, etnos kimi yaşadan, mövcudluğunu şərtləndirən etnik-milli mexanizmlərdən məhrum etmək lazım idi. Bolşeviklərin apardıqları bu siyasət isə aydın, düşünlü bir sistemə əsaslanırdı.

Cəlal Qasimov “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” kitabında 1920-1950-ci illərdə baş verən hadisələrə bu günün prizmasından obyektiv şəkildə baxa bilmiş və nəticədə təsirli səhnelərlə, yadda qalan təhlil və qiymətli elmi nəticələrlə, dəqiq ümumiləşdirmələrlə zəngin olan dəyərli bir əsər ortaya qoya bilmişdir.

Repressiyaşünas alim Cəlal Qasimovun repressiya mövzulu sonuncu kitabı “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası olmuşdur. Məlumdur ki, xalqının, millətinin, millət övladlarının dərd yükünü çiyinlərinə götürən, onun dərd-sərini öz daxilində əzab çəkə-çəkə gəzdirən insanlar çox həssas, incəqəlblə və ən əsas da millətini, xalqını özləri qədər sevən insanlar olurlar. Onlar millətin, xalqın milli varlığına, onun mentalitetinə, milli-mənəvi dəyərlərinə toxunan ən incə mətləbləri belə başqalarından daha tez anlayır, vaxtında bunun qarşısını almağa

çalışırlar. Lakin bəzən onlar nə qədər çalışsalar da, buna nail ola bilmir, bəzənsə əksinə, kəsərli sözləri, dəyərli məqalə, monoqrafiya və kitabları ilə çoxlarının arzuladığı, lakin edə bilmədiklərini həyata keçirə bilirlər. Bununla da onlar, xalqının, millətinin dərdinə şərik çıxır, onun həllinə çalışıblar. Nəyi haraya qədər, hansı mərhələyə, hansı səddə qədər etdiklərinin fərfinə varmaq istəyiblər... Bəlkə onların etdikləri yetərli deyil?... Bəlkə bundan da artığını etmək mümkündür?... Bəlkə elə bundan çoxunu etmək heç mümkün də deyilməmiş?... Bəlkə... Bəlkə... Əslinə baxanda, çağdaş dünyamızda belə düşünən və əməlləri ilə bunu həyata keçirən adamların sayı çox deyil. Bir də ki, belə insanların çəkdikləri dərd fərdi, lokal dərd yox, qlobal, ümumbəşəri dərddir axı!.. Dərd də ki, elə dərddir, rəngi qan rəngində olan dərd... Nə fərqi var ki, dərdi, kədəri zalım, qəddar, iblisəbənzər insanlar yaradıb, ya da faciələr, fəlakətlər, qara günlər, amansız və vaxtsiz ölümlər, ya da başqa-başqa səbəblər yaradıb... Ancaq hansı tərəfdən baxırıqsa baxaq, nəticə birdir: bu dərdi çəkənlərin qəlbləri para-para olub, ürəkləri oyulub, fikirləri, düşüncələri pərən-pərən düşüb, olmazın mənəvi dərdlərini və əzablarını çəkiblər. Amma onlar sonda özlərini ələ ala bilib, öz üzərlərinə düşən həyat missiyalarını davam etdiriblər.

Professor Cəlal Qasimov da zaman-zaman xalqının, millətinin, qan rəngli dərdlərindən daim kədərlənib, duyğulanıb və nəticədə qələmə sarılıb. Ona görə də C.Qasimov bu dərdləri, ağırları araşdırıb tədqiq etməklə, sanki bir növ yüngülləşməyə, mənən sakitləşməyə çalışıb. O, üstündən neçə illər ötsə də, unudulması mümkün olmayan 1920-1950-ci illər Sovet repressiyası illərində on minlərlə repressiya qurbanlarının – Azərbaycan türklərinin ürəklərə dağ çəkən faciəli həyatı barədə onlarla kitab yazıb. Azərbaycan tarixinin ən qara, ən faciəli səhifələrindən olan repressiya illəri qədər dəhşətli, müdhiş və qanlı

dövr təsəvvür etmək, bəlkə də çətinidir. Çünki bu dövr bir millətin ən dəyərli, intellektual, ziyalı təbəqəsinin köklü məhvinə hesablanmışdı. O illər Azərbaycanda qətlə yetirilən insanlarla bağlı xüsusi plan hazırlanmışdı ki, o plana görə 3 ayda 1500 nəfərin güllələnməsi nəzərdə tutulurdu... Ölüm və cəza məşını fasiləsiz işləyirdi. Hər bir “xalq düşməni”nə “məhkəmə” zamanı ancaq 15 dəqiqə vaxt ayrılırdı. Bu hesabla 1937-1938-ci illərdə bir saatda 4 adamın güllələnməyə məhkum edildiyini və beləliklə, nə qədər zəka sahiblərinin – azərbaycanlıların güllələndiyini hesablamaq heç də çətin deyil...

Bütün bunlar – dərddən ürəyin partlamaq səviyyəsinə çatması, qəlbin para-para olması, nitqin quruması... isə sözün bitdiyi məqamlar idi... Cəlal Qasimov bütün insanların qəlbinə yara vuran, minlərlə ailəni dağıdan, bütöv bir xalqın üzərinə müsibətlər ələyən o illərin əbədi tədqiqatçılarından biri, bəlkə də birincisidir. C.Qasimov o müdhiş repressiya illərini və qurbanlarını ürək ağrısı ilə, məqalələrə, kitablara çevirib xalqa çatdırı bilib. Cəlal Qasimov zaman-zaman başına olmanın bəlalar gətirilən qədim bir xalqın qan yaddaşını təzələmək məramı ilə əlindən gələnlə bütünü vasitələrdən istifadə edib: günlərinin çoxunu arxivlərdə keçirib, oradakı, demək olar ki, hər bir qovluğa nəzər salıb, müxtəlif yerlərdə ezamiyyətlərdə olub, bu yolda nələrsə mümkünə, onları da edib. Görünür, bu səbəblərdən kitabın elmi redaktoru və ön sözün müəllifi, AMEA-nın prezidenti, millət vəkili akademik, İsa Həbibbəyli Cəlal Qasimovun bu kitabına yazdığı “Ön söz”də Cəlal Qasimovu “Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədli” adlandırır. Akademik İsa Həbibbəyli “Ön söz”də yazır: “Sovet hakimiyyətinin böyük bir dövrü ərzində repressiya və ədəbiyyat məsələsi “tamamilə məxfidir” qurfi ilə qadağan edilmiş mövzu olmuşdur... Bu gün tanınmış repressiyaşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov

uzun illər ərzində qəti qadağan olunmuş bu mühüm problemin araşdırılması istiqamətində ilk addımlarını atmışdır. “Ədəbi məhkəmələr”in tədqiq edilməsi ilə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Cəlal Qasimov ardıcıl olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının repressiya qurbanı olmuş tanınmış simalarının “açılmamış arxivlərinin” qapısını döymüş, az qala “əl vurma, öldürər” vahiməsinə çevrilmiş qovluqların qatlarını açmağa nail olmuşdur. Arxivlərdə Cəlal Qasimovun girmədiyi fond, açmadığı qovluq qalmamışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində xüsusi olaraq repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin yaradılmasına başlanılmışdır. Heç tərəddüd etmədən qətiyyətlə demək olar ki, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan humanitar elmləri sahəsində repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin əsas yaradıcılarından biridir”.

“Xalid Səid Xocayev” kitabında tanınmış türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin həyatı və yaradıcılığı arxiv materialları əsasında tədqiq edilmişdir. Kitabda daha çox X.S.Xocayevin Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi istiqamətində gördüyü işləri qabarıq şəkildə verilmişdir. Cəlal Qasimov “Xalid Səid Xocayev”adlı monoqrafiyasında həmçinin X.S.Xocayevin tərcümələri, elmi-publisistik əsərləri və onların taleyi barədə oxuculara geniş məlumat verir. Xalid Səid Xocayev 1888-ci ildə Daşkənd dairəsinin Koşkurqan kəndində, ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O, əslən özbəkdir. İlk təhsilini mədrəsədə aldıqdan sonra İstanbul Universitetini bitirib və oradan qayıtdıqdan sonra SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında çalışıb. Dünya Türkologiyasında ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divani lüğətit-türk” əsərini dilimizə tərcümə edib. Dilçiliyimizdə üslubiyyətə, müqayisəli qrammatikaya, dil tarixinə dair ilk dərsliklərin müəlliflərindəndir. Sağlığında “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (Bakı, 1926), “Müxtəlif üslubiyyət” (Bakı 1934) kimi əsərləri nəşr olunub.

1937-ci il iyunun 3-də X.S.Xocayev həbs edilir. Həmin ilin oktyabrın 12-də son iclasda X.S.Xocayev Azərbaycan SSR CM-nin 68-ci maddəsi üzrə “əksinqilabi pantürkist təşkilatın üzvü kimi həm də Türkiyənin xeyrinə kəşfiyyat işi aparmış şəxs” damğası ilə ittiham olunaraq güllələnməyə məhkum olunub. 1937-ci ildə Xalid Səid Xocayev həbs olunduqdan sonra Mahmud Kaşğari divanının 1500 səhifəlik əlyazması NKVD tərəfindən müsadirə olunub və bu günə kimi də həmin əlyazmanın taleyi qaranlıq qalır.

1954-cü ilin dekabrında S.R.Xocayeva həyat yoldaşı X.S.Xocayevin işinə yenidən baxılmasını xahiş edib. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 16 may 1957-ci il qərarına görə 1937-ci il oktyabrın 12-də çıxarılan hökm ləğv olunub və cinayət tərkibi olmadığına görə işə xitam verilib.

1920-1950-ci illər Azərbaycan ziyalılarının mənəvi sarsıntı və stress illəri idi. Yeni cəmiyyətin qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri də yeni ziyalı nəslini yetişdirmək və onları öz ideyalarının daşıyıcısına çevirmək idi. Bu, yeni ziyalı nəslini demokratik yox, diktator rejiminin ağırlarını yaşaya-yaşaya yetişirdi. Sosializm qəlibinə sığmayanlar, xalqın, millətin tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini yaşadanlar və yaradıcılıqlarında irslə varis, dünənlə bu gün arasına körpü atanlar Stalinin və onun əyalətdəki qullarının qəzəbinə düşər olurdular. İrtica və istibdad prosesi iki yolla – dövrü mətbuatda, yığıncaqda, plenum və qurultaylarda ifşa və təhlükəsizlik orqanlarının təcridxanalarında ittihamla həyata keçirilirdi.

XDİK-in (NKVD) rəhbərliyində olan və əsasən ermənilərdən ibarət quldur dəstəsinin: Sumbatovun, Borşovun, Gerasimovun, Qriqoryanın, Markaryanın, Qalstyanın, Avanesyanın, Sinmanın, Atakişiyevin əli ilə, təxminən, 50 mindən çox Azərbaycan ziyalısı – alim, şair, yazıçı, artist, müəllim, din xadimi, Sovet və partiya idarələrinin milli ruhu daşıyan əmək-

daşları, hərbcilər–bir sözlə, bütün düşünən beyinlər, qeyri-adi təfəkkür sahibləri, o cümlədən Xalid Səid Xocayev də görünməmiş bir qəddarlıqla məhv edildi. Bu, xalq üçün ağır bir dərd, fəlakət idi. Dərdin isə yalnız və yalnız bir üzü və bir rəngi vardı-qan rəngi...

C.Qasımov yazırdı: “X.S.Xocayev 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının da fəal iştirakçılarından olur. O, Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, yeni əlifbanın qəbul edilməsi istiqamətində yorulmaz təbliğatçılardan birinə çevrilir.

Xalid Səid Xocayevin əsasən türkologiya sahəsindəki elmi fəaliyyəti onu “əksinqilabi pantürkist-millətçi təşkilatın üzvü kimi” 1920-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən sovet təhlükəsizlik orqanlarının diqqət mərkəzinə salmışdır. Dövri mətbuatda nəşr olunan sifarişli yazılar və Azərbaycanın “pantürkist” ziyalıları ilə birgə ittihamlar onu qəzet səhifəsindən məhbəsə gətirib çıxarır... Turançılığa aparan yol isə bolşevik məhbəsindən keçirdi.”

Mərhum professor Cəlal Qasımovun “Xalid Səid Xocayev” kitabının əsas ideyası, başlıca qayəsi milli-mənəvi dəyərlərimizin sovet totalitarizmi dövründəki fəaliyyət göstərən və faciəli tale yaşayan ziyalılarımızdan birinin- Xalid Səid Xocayevin həyatı timsalında qan donduran Stalin repressiyalarını olduğu kimi oxuculara çatdırmaq olmuşdur.

Həqiqətən də, həmin illərdə Azərbaycan ziyalı kontingenti ən mərd fərdlərini, Azərbaycan elmi isə yüzlərlə alimini, o cümlədən Xalid Səid Xocayevi itirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyət və incəsənətində böyük fəlakətlər, faciələr yaşandı. Biz hələ də o illərdə günahsız yerə güllələnən ziyalılarımızın heç də hamısının harada dəfn olunduğunu bilmirik.

C.Qasımov “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyasında o dövrdə baş verənlərə bu günün prizmasından obyektiv şəkildə

baxa bilmiş və nəticədə Xalid Səid Xocayevin həyatının, demək olar ki, bütün dövrlərini təsirli səhnələrlə, yaddaqalan epizodlarla təsvir edə bilmişdir. Cəlal Qasimovun “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası son illər ədəbiyyatımızda repressiya qurbanları mövzusunda yazılan əsərlər içərisində özünəməxsus bir yer tutur.

Cəlal Qasimov insanlığı alimliyi ilə bir-birini tamamlayan, mənəviyyatını bir sıra aşınmalardan qoruyub saxlamağı bacaran nadir, eyni zamanda xoşbəxt elm xadimlərimizdən idi. Bu cəhətdən C.Qasimovun bir şəxsiyyət kimi xoşbəxtliyinə mayasında onun milliliyi, vətənsəvərliyi, müqəddəs bildiyi dəyərlər, bəşəri duyğular və onun hər insanda olmayan zəhmətkeşliyi dayanırdı.

Bütün həyatını humanitar-filoloji elmin inkişafına və gələcəyinə həsr etmiş Cəlal Qasimov bütün həyatı boyu hər zaman elmi ictimaiyyətin və xalqının diqqət mərkəzində olmuş, böyük hörmət qazanmışdır. Buna görə də bu nurlu insanın, dəyərli ziyalının əziz və parlaq xatirəsi onu tanıyanların, dostlarının qəlbində əbədi olaraq yaşayacaqdır.

Aytən CƏFƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ceferli_ayten@mail.ru

HACI KƏRİM SANILI TALEYİNİN

“37” VƏHŞƏTİ

“AĞRI YADDAŞI”NDA

Bəli, hamımızın müasir Azərbaycan ədəbiyyatının taleyində ürəyimizə vurulan qanlı damğalardan birini – “37” qurbanlarının taleyinə vurulan ağır zərbəni unutmamağımıza səbəb – “37” qurbanları yaşasaydılar, ədəbiyyatımıza daha hansı töhfələri bəxş edəcəklərdi – düşüncəsi olub. Çünki o qurbanların bugünkü dövrdə ədəbiyyatımızı bəzəyən əvəzsiz inciləri hər mütlaliədə qəlbimizi rıqqətə gətirir. Bu incilərin sahibi bəlkə də, bəli, yenə də ürək yangısı ilə deyək ki, yaşasaydılar, ədəbiyyatımız daha nələrlə bəzənəcəkdi... İstər ölməz dramaturq Hüseyn Cavidimiz, bayrağımıza ruh verən Əhməd Cavadımız, istər gənc ömründə qoca dünya fəlsəfəsi yaşayan Mikayıl Müşfiqimiz, istərsə də daha kimlər... yaşasaydılar daha nələri öz poetik dünyalarında canlandıracaqdılar... Dövrün hansı bəlasına meydan oxuyub xalqın ürəyindən xəbər verəcəkdilər... təbiətin daha hansı əsrarəngizini öz zəngin baxışlarıyla sənət aləmlərində canlandıracaq və yaşadacaqdılar... Bəli, budur “37” dəhşəti və vəhşəti... Xalqın səsini öz sənət aləminin məhsullarıyla ucaldanların qanına susamışlar təkcə şair və yazıçı şəxsiyyətlərini deyil, həm də xalqı qəflətə düçar edənlərə öz əməlləri ilə meydan oxumaq iqtidarında olan, bu yolda ölümün gözünə dik-dik baxanların – maarifçilərin də məhvi üçün hər iyrənc üsuldən istifadə etdilər. Əməllərinin də nəticələri “37” qurbanları ilə tarixiləşdi.

Belə qurbanlardan biri də Hacı Kərim Sanılı idi. Bu insanın Azərbaycan xalqının maariflənməsi uğrunda apardığı siyasi və ictimai islahatlar maarifçilik və ədəbiyyatşünaslıq tarixinin səhifələrində öz əksini tapsa da, gizli qalanlar, bizim bildiklərimizdən fərqli, həm də əhəmiyyətli dərəcədə fərqli məqamlar vardır. “37” vəhşiliyinin qurbanı olanların, təbiidir ki, gözəgörünən və gözəgörünməyən “günahları” var. Hansı ki, bu “günahlar” ucbatından “37” səbəbkarları tərəfindən ağır “cəzalandırılmışdır”. Əslində, onlar – səbəbkarlar əgər bu qurbanların daha hansı ruhda, mənəviyyatda yaşadıklarını tam şəkildə anlamış olsaydılar, bu vətənpərvərləri nəinki güllələmək və ya daha “yüngül” üsullarla ölümə məhkum edərdilər, hətta “Haqqı özündə bulan” Nəsimi kimi dərilərinin soyulmasını belə az bilərdilər.

Bəli, maariflənmə oyanma demək idi. Hansı ki, bu yolda mühitə uyğun olaraq tədricən addımlamağa başlayanlar sırasında idi Hacı Kərim Sanılı. Dəfələrlə məhkumluq həyatı yaşamış bu insanın siyasi düşüncəsinin zəngin olması ondan bəlli olur ki, hakim dairələrə məktub yazıb azad olunmasını xahiş edərkən mövcud siyasi rejimə, bolşevizmə yüksək rəğbətini ifadə edir, bu rəğbəti şagirdlərə tədris etdiyi elmlər sırasında da tətbiq etdiyini söyləyir. Əslində isə hər dəfə azadlığa buraxılında yenə də öz amalı uğrunda çalışmaq yolunu ötürür. Hətta bu yolda başına “qazandan qara işlər” gələcəyini bilərəkdən xalqın rifahı naminə özü üçün tərtib etdiyi plan əsəsindəki fəaliyyətindən, demək olar ki, öldürüldüyü gündək geri dönmür...

Hacı Kərim Sanılı ilə bağlı əsl həqiqəti də elə azı onun qədər xalq rifahı naminə yaşayan, ürək yandıran təəssüflə “mərhum” kəlməsini adının əvvəlinə yazdığımız professor Cəlal Qasimov açmışdır. Sözün əsl mənasında, bu fədakar insanın “37” dəhşətinin qurbanlarının həyatı ilə dərinlən maraqlanma-

sı, ədəbiyyatın və tarixin verdiyi məlum məlumatlara qane olmaması professorun elmi yaradıcılığı boyu izlənilir. Cəlal Qasimov DTX-nin səlahiyyətli əməkdaşı olduğu zamanlarda orada qorunan arxiv sənədləri əsasında əldə etdiyi məlumatları elmi şəkildə izah edərək artıq bundan sonra xalqa çatdırmağın vacib məsələ olduğunu dərinlən anlamış və bunu həyata keçirmək üçün, demək olar ki, bütün həyatını bu yolda fəda etmişdir. Necə ki, “37” qurbanları xalq rifahı naminə qurbana çevrildilər, eləcə də onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı lap incə, gizlində əriməkdə olan məqamları üzə çıxaran, gecəsini-gündüzünə qatan ziyalının həyatı, sözünl əsl mənasında, məhz bu yolda qurban olmuşdur. Bəli, bu, qəlbli türkçülük - azərbaycançılıq məfkurəsindən ibarət olan professor Cəlal Qasimov şəxsiyyəti idi... Buna görə də “Sağlığında qiymət verin insanlara” misrasının əsl icraçısı olan, elə professorun sağlığında ikən onun fəaliyyətini layiqincə dəyərləndirən hörmətli alim professor Seyfəddin Rzasoy Cəlal Qasimovun ömür yolunu belə ifadə edir: “Ömrünü “37”yə həsr etmiş, fiziki və mənəvi varlığını “37”nin ölüm tozu qalxan qovluqları arasında şam kimi yandırmış professor Cəlal Qasimov...”. Bəli, alimin alim haqqındaki dəyərləndirməsi həqiqətin əsl ifadəsidir. Cəlal müəllim, həqiqətən də, bu yolda ömür fəda edəcəyini bilə-bilə geri dönməyəcəyinə sanki and içmişdi və andına da sadıq qalaraq bu haqda neçə dəyərli və sanballı əsər ortalığa qoydu... Onlardan biri də kiçik həcmdə böyük həqiqət daşıyan, yenə də ürək yandıran təəssüflərlə söyləyək ki, alimin ölümündən sonra işıq üzü görən, “37” dəhşətinin ağırlarından olan maarifçi şəxsiyyət Hacı Kərim Sanılı haqqında həqiqətləri tarixiləşdirən “Ağrı yaddaşı” kitabıdır.

Kitab haqqında ilk söz mərhum folklorşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvlü Kamran Əliyevə məxsusdur. Kitabın

adı da məhz alimin kitabın mahiyyətini əks etdirən fikirlərin-dən qaynaqlanaraq “Ağrı yaddaşı” adlanır.

Kitabın maraqlı “Son söz əvəzi” adlı məqaləsi professor Cəlal Qasimov məktəbini dərindən bilən və sevən ziyalı, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Mahir Cavadlıya məxsusdur. Kitabın ərsəyə gəlməsində AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşlarının, o cümlədən, alimin sədaqətli ömür-gün yoldaşı Sevda Qasimovanın böyük əməyi vardır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, kitabda maarifçi ziyalı Hacı Kərim Sanılının həyatı, azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda çox böyük ustalıqla gizlin və bir o qədər də ehtiyatla apardığı islahatlar və bunların nəticəsində taleyinə vurulan ağır zərbələrdən söz açılır.

Kitabda yer alan “Qaytarılmış borc” başlıqlı yazıda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr zamanı xalqın üzləşdiyi bəlalara, bu bəlalara göz yuma bilməyib fəaliyyətini xalqın maariflənməsi yolu ilə qurub, bu yolda təqib və təzyiqlərə məruz qalmalarına rəğmən özünü, hətta doğmalarını təhlükə altına qoyan ziyalıların taleyindən məqamlar diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu ziyalılar içərisində əsl amal və məfkurəsinə, bunlardan doğan fəaliyyətində sevilən məqamlar ucbatından həbs olunmalara sarsılmaz dözümlülük və mətinlik nümayiş etdirən Hacı Kərim Sanılı idi. Sanılının hələ kiçik yaşlarından min bir əzabla aldığı təhsil onun gələcək fəaliyyətinin təməli idi. Sanılının yaşadığı uşaqlıq acılarını tam şəkildə real faktlarla müəllif bu məqaləsində oxucuya təqdim edir.

“Pulsuz təhsil” adlı məqalədə müəllif Sanılının Azərbaycan övladlarının savadlanmasında məhz təhsilin, ilk növbədə, pulsuz olması ilə bağlı düşüncələrindən, bu düşüncələrindən yola çıxaraq gördüyü işlərdən bəhs edir. H.K.Sanlı qızların savadsız olması ilə bağlı ürək ağrısı keçirir, bu ağrıya

dözməyərək Gəncə quberniyasında rus-müsəlman qız məktəbi açır. Bu haqda sözügedən məqalədə müəllif ətraflı söhbət açır.

“Məktəbdə əsgər dəstəsi” adlı məqalədə isə Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndində açdığı məktəbdəki həyata keçirdiyi fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin əsl haqqında geniş məlumat verilir və arxiv sənədlərində qorunan faktlar əsasında marifətinin fəaliyyətindən, həm də həyata keçirdiyi təhsil islahatlarından bəhs edilir. Çar məmurlarının ayıq tərپənərək millətinin təhsillənməsi üçün canını az qala fəda edən bir insanın fəaliyyətindən duyulu düşməsi nəticəsində həmin vaxtlarda həbs olunması Sanılının yaradıcılığını axsatsa da, həbsdən qurtulan kimi işinə yenidən davam etməsi onun tükənməz vətən sevgisindən xəbər verir.

“15 manatın xiffəti” başlıqlı məqalədə müəllif, Sanılının ona ən yaxşı müəllim kimi verilən mükafatı 15 manat rüşvət ucbatından çox sonra əldə etməsindən ətraflı bəhs edir. Bu bölmədə müəllif təkcə onun müəllimlik fəaliyyətindən deyil, həm də ictimaiyyətçi, Qazax rayonunun əhalisinin ağır iqtisadi vəziyyətini də düşünən bir insan kimi fəaliyyətindən də söhbət açır. Lakin ziyalının bu qədər fədakarlığı onun şəxsi dünyasının – ailəsinin də böyük fəlakətlərə düşər olmasına gətirib çıxarır. Həyat yoldaşına Sanılının yalan ölüm xəbərinin verilməsi, bu xəbərə dözməyən qadının dünyasını dəyişməsi, ən kiçik övladının da amansızlığa tab gətirə bilməyib dünyasını dəyişməsi Sanılını sarsıtsa da bu kədər sonrakı fəaliyyətini üstələyə bilmir.

Tərtib etdiyi “Böyükələr üçün əlifba” kitabı Sanılının maariflənmə işlərində atdığı uğurlu addımlardan biri idi. Kitabda müəyyən qədər qüsurlar mövcud olsa da savadsız böyükələrin də bu bəladan qurtarması üçün kitab ilkin dəstək və kömək idi. Müəllif bu barədə ətraflı məlumat verərək Sanılının həmin uğurlu fəaliyyətinin də tənqidə məruz qaldığını, la-

kin yenə də bu mətin insanın öz mövqeyindən dönmədiyini faktlarla izah edir.

Fəaliyyətinin çar Rusiyası tərəfindən ciddi şəkildə təqib olunması nəticəsində maarifçi-ziyalı dəfələrlə həbs olunur, onun həbsi də uşaqlarının başsız qalması ilə nəticələnir. Bununla yanaşı Sanılının xalqın rifahı naminə həyata keçirdiyi gizli fəaliyyəti də yarımçıq qalır. Bütün bu məhrumiyyətlər Sanılını məcbur edir ki, o hakim dairələrə müraciət edərək bəraət istəsin. Sanılının bu barədəki yanaşmasını əks etdirən tarixi faktları üzə çıxaran müəllif yazılan ərizələrin real tarixini əks etdirən sənədləri DTX-nin arxivindəki sənədlərə əsasən oxuculara təqdim edir.

Həbsdən növbəti dəfə qurtulan Hacı Kərim Sanılı yenə də dərslük tərtib edib nəşr etdirməyi özünə əsas borc bilir və “Türk əlifbası” dərsliyini nəşr edir. Dərslük müəyyən tənqidlərlə üzləşsə də, o dövr üçün böyük uğur hesab olunur. Bu dərsliyi növbəti dəfə 1927-ci ildə Ə.Məhzunla birlikdə nisbətən təkmil şəkildə yenidən nəşr etdirir. Dərslikdə azyaşlılar üçün tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan, müəllifi özü olan şeirlərini də təqdim edir.

Hacı Kərim Sanılının yaşadığı sonrakı dövrdə də eyni sevgi və əzmiyyətlə həyata keçirdiyi maarifçi ideyalarını, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dövlət arxiv sənədlərində qorunan tarixi faktlarla yenidən işıqlandıran və bunları olduğu kimi oxucu ixtiyarına təqdim edən professor Cəlal Qasimovun belə fədakarların fəaliyyətinin əsl mahiyyətini üzə çıxararaq onların həyatını tarixə qovuşdurması ölçüyəgəlməz dərəcədə uğurlu və müvəffəqiyyətli tədqiqatdır. Əgər professor yaşasaydı, daha neçə-neçə Sanılıların əsl fəaliyyət möcüzələrini aşkarlayardı, bunu yalnız Uca Yaradan bilir... Ruhunuz şad olsun, Ustad!

Sevinc ƏLİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

sevinc.k.aliyeva@gmail.com

CƏLAL QASIMOV: “DÜNƏNİ SABAHA DAŞIYAN KARVAN”

Xülasə

Professor Cəlal Qasimovun “Xalid Səid Xocayev” adlı monoqrafiyasında tanınmış türkoloq alimin həyatı və elmi fəaliyyəti arxiv materiallarına istinad edilməklə araşdırılır. Monoqrafiyada alimin Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi istiqamətində gördüyü işləri haqqında da müfəssəl şəkildə məlumat verilir. Xalid Səid Xocayevin tərcümələri, elmi-publisistik əsərləri də Cəlal Qasimovun tədqiq etdiyi məsələlərdən biridir. Bunlarla bərabər, Sovet siyasi repressiyalarının Xalid Səidin timsalında türkoloq alimlərimizə və türkçülüymüzə vurduğu zərbələr zəngin arxiv materialları arasında yer alan məlumatlardır. Kitabda təqdim edilən hər bir sənəd və ya şəkil özündə dövrünün izlərini yaşadır. O sənədlərin hər birində sahibinin ağrılarını özü ilə birgə günümüzə və hətta sabaha daşıyan göz yaşları var.

Ədəbiyyatşünaslıq tarixində də elə elm xadimləri var ki, onların tədqiqatları dəyərli elmi-ədəbi nümunələr kimi ədəbiyyatımızın söz dünyasına belə sığışmır. Öz dəyəri, sanbalı ilə dövrün elmi-ədəbi tədqiqat nümunələri kimi yeni fikir, ideya, fakt olaraq tədqiq edilməli və araşdırılmalıdır. Professor Cəlal Qasimov da araşdırmaları ilə bilik və zəkasını repressiya qurbanlarının taleyinin arxiv materialları əsasında təd-

qıqinə həsr etmiş alimlərimizdən biridir. Tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünas “Abdulla Surun həyatı və yaradıcılıq yolu” mövzusunda (1993) namizədlük, “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzusunda (2000) isə doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş professor Cəlal Qasimov bildiyimiz kimi ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri, eləcə də siyasi repressiya qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların, o cümlədən “Abdulla Sur və əsərləri” (1995), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997), “Bitməmiş istintaq” (1997), “Repressiyadan deportasiyaya doğru” (1998), “Yaddaşın bərpası” (1999), “Məhbüs tərcümeyi-halı” (2003), “Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı” (2004), “Hərbi psixologiya” (həmmüəllif, 2004), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Əməliyyat psixologiyası” (həmmüəllif, 2005), “Cavidi məhbəsə aparan yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (dərslük, 2008), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009), “История органов безопасности Азербайджана” (2009), “History of institutions of national security of Azerbaijan” (2009), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması” (2014), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2015), “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015), “Milli təhlükəsizliyin əsasları” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Bəkir Çobanzadə” (2018), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanları 100 ildə, tarix və müasirlik” (2019), “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (2019), “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” (2020) və s. elmi-monoqrafik əsərlərin müəllifidir.

Bilirik ki, 1920-1937-ci illər sovet rejiminə, o zamankı quruluşa qarşı etiraz səsinə ucaldı biləcək elm adamlarının böyük qismi zəka sahibləri olub. Hansı ki, sayı-hesabı bilin-

məyən həmin şair, yazıçı və maarifçilər apardıqları mübarizələrə görə həbsxanalarda dəhşətli işgəncələrlə qətlə yetirilmiş, güllələnmiş, sürgün edilmişlər. Onlar haqqında araşdırmalar aparılsa da, kitablar çap edilib və mətbuat yazıları yazılsa da, hələ tədqiq olunması işlər də yetərincədir. Arxivlərdə repressiya qurbanlarının taleyi haqqında müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, müxtəlif zamanlarda bir çox tədqiqatların mövzusu olsa da, bu mövzuda bir çox məsələlərin hələ də araşdırılmasına ehtiyac vardır. Repressiya qurbanı olmuş qələm sahiblərinin həyat və yaradıcılığının arxiv materialları əsasında tədqiqi, onların həm sovet ideoloji konyukturası, həm də fərqli baxış bucaqları kontekstində öyrənilməsində Cəlal Qasimovun rolu böyükdür. Professor Cəlal Qasimov Xalid Səid Xocayevin həyatı və mühiti, onun folklorla bağlı düşüncələrini əks etdirən dəyərli bir tədqiqat işi aparmışdır. Xüsusilə qeyd etmək ki, tədqiqat işində XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı “Divani lüğət-it-türk” (“Türk dillərinin qamusu”) türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıتماğa xidmət edən bilgilər də öz yerini tutur. Amma C.Qasimovun fikrincə, Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığı: “Divani lüğət-it türk” araşdırması ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusudur. C.Qasimov araşdırmasında oxucunun diqqətini Xalid Səid Xocayevin həyatı və mühitinə yönəltməklə bərabər, alimin elmi yaradıcılığı və Birinci Türkooloji Qurultayın keçirilməsi istiqamətindəki fəaliyyətinə, “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi”, eləcə də yeni əlifba ilə bağlı əski xatirələrinə, müxtəsər üslubiyyətə dair ilk dərslik məsələlərinə aydınlıq gətirir. C.Qasimov monoqrafiyanın dördüncü fəslini “Dünəni sabaha daşıyan kar-

van” adlandırmasını aşağıdakı kimi izah edir: “Tədqiqatın məntiqi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Xalid Səid Xocayev tük milli kimliyini qələmlə formalaşdıran və bu müqəddəs yolda şəhidlik zirvəsinə ucalan milli ziyalılarımızdan biridir. Bu fəslə “Dünəni sabaha daşıyan karvan” adını təsadüfən vermədik. Burada təqdim etdiyimiz sənəd və şəkillər böyük bir türkoloq alimin ömür səhifələrindən günümüze gəlib çıxan yaşantılardır. Təbii ki, Xalid Səidin ömür yoluna işıq salan sənəd və şəkillər, şübhəsiz ki, yalnız bunlardan ibarət olmamışdır. O sənədlərin və arxiv materiallarının sayı bizim təqdim etdiklərimizdən qat-qat çox olmuşdur” (302). Akademik İsa Həbibbəyli monoqrafiyaya ön söz olaraq “Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədlisi” başlıqlı yazısında C.Qasimovun həyat yolunu izləyərək, onu həyatı boyu ədəbiyyata, repressiya qurbanlarının taleyinin arxiv materialları əsasında tədqiqinə həsr edən dəyərli şəxsiyyət kimi qiymətləndirərək aşağıdakı fikirləri diqqətinizə çatdırmışdır: “Bu gün tanınmış repressiyaşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov məhz həmin dalğanın işığında uzun illər ərzində qəti qadağan olunmuş bu mühüm problemin araşdırılması istiqamətində ilk addımlarını atmışdır. “Ədəbi məhkəmələr”in tədqiq edilməsi ilə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Cəlal Qasimov ardıcıl olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının repressiya qurbanı olmuş tanınmış simalarının “açılmamış arxivlərinin” qapısını döymüş, az qala “əl vurma, öldürər” vahiməsinə çevrilmiş qovluqların qatlarını açmağa nail olmuşdur. Arxivlərdə Cəlal Qasimovun girmədiyi fond, açmadığı qovluq qalmamışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində xüsusi olaraq repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin yaradılmasına başlanılmışdır. Heç tərəddüd etmədən qətiyyətlə demək olar ki, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan humanitar elmləri sahəsində repressiyaşü-

naslıq elmi istiqamətinin əsas yaradıcılarından biridir. Tanınmış alimin “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun müxtəlif istiqamətləri üzrə uğurla müdafiə etdiyi filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları ilə Azərbaycan elmində “Repressiya və ədəbiyyat” probleminin sistemi və modeli formalaşdırılmışdır. Professor Cəlal Qasimov “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda çoxcildlik elmi əsərlər silsiləsinin müəllifidir. O, repressiya qurbanları olmuş Hüseyin Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Firidun bəy Köçərli, Əmin Abid, Hənəfi Zeynalli, Vəli Xululu, Bəkir Çobanzadə və başqaları kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin tərcümeyi-halları və elmi-ədəbi fəaliyyətləri haqqında ilk dəfə üzə çıxarıb tədqiqata cəlb etdiyi nadir sənədlər və materiallar əsasında böyük bir dövr ərzində haqqında yazılması qadağan olunmuş elm və ədəbiyyat xadimlərinin mükəmməl elmi portretlərini yaratmışdır. Bu yolla Cəlal Qasimov elm və ədəbiyyat xadimləri ilə bərabər, həm də “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda “qadağandır” damğası altında saxlanılmış sayısız-hesabsız arxiv sənədlərinə də “elmi bəraət” qazandırmışdır. Çoxillik ardıcıl axtarışlarını və tədqiqatlarını nəzərə almaqla obrazlı şəkildə belə demək olar ki, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun Qulam Məmmədlisidir. O, otuz ilə yaxın fasiləsiz olaraq Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivlərində yorulmadan çalışmaqla aşkar etdiyi sənədlər və materiallar əsasında yazdığı çoxsaylı monoqrafik tədqiqatlar ilə “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun çoxcildlik elmi külliyyatını yaratmışdır. Cəlal Qasimov həm də böyük mənbəşünas Qulam Məmmədli kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində elmi əsərlərinin zəngin mənbəşünaslıq bazası olan elm adamlarından biridir. Onun əsərlərinin ədəbiyyat siyahısının əsas hissəsi arxiv sənədlərinin sıra-

lanmasından ibarətdir. Cəlal Qasimov çoxsaylı nadir arxiv sənədlərinin dövrüyyəyə gətirilməsi ilə də elmə xidmət göstərmişdir” (1, 7).

Professor Cəlal Qasimovun tədqiqatları Azərbaycan repressiya ədəbiyyatının qiymətli və zəngin elmi salnaməsidir. C.Qasimov yalnız repressiya mövzusunun sənədlərini və materiallarını deyil, həm də problemlərini ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş və həlli istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu mənada o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin repressiyaşünaslıq istiqamətinin əsas müəlliflərindən biridir. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin repressiyaşünaslıq istiqamətinin daşıyıcısı olmuş əksər yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığının və eyni zamanda, repressiya dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas problemlərinin tam mənzərəsini görmək mümkündür.

Xüsusi qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunan “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası görkəmli repressiyaşünas alim, professor Cəlal Qasimovun “Repressiya və ədəbiyyat” seriyasının növbəti hissəsidir. Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Xalid Səid Xocayevə həsr edilmiş birinci sistemli və ümumiləşdirilmiş iri həcmli elmi əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, repressiya qurbanı Xalid Səid Xocayevin nəsil şəcərəsi, elmi tərcümeyi-halı, keşmə-keşli taleyi, çoxcəhətli elmi-ədəbi xidmətləri haqqında yaradılmış sanballı kitab-abidədir. Ümid edirik ki, professor Cəlal Qasimovun böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilində tərcümə edilməsinə və əlyazmasının “itirilməsinə” dair araşdırmaları həmin çox qiymətli əlyazmasının izinə düşmək üçün yeni tədqiqatlara da yol açacaqdır. Professor Cəlal

Qasimov yazır ki, Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəklilərdir. Bu gün əlimizdə olan “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi” (1926), “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (1929), Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan, etibarlı mənbələrdir. Maraqlıdır ki, bu kitabların hər biri bir ilkə imza atmışdır. Belə ki, “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi” əsəri adı keçən xalqların dillərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş ilk kitabdır. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabı isə nəinki yeni əlifbanın dəyişdirilməsi, Birinci Türköloji Qurultay, eləcə də qurultaya qədərki və qurultaydan sonrakı mərhələlər barədə müfəssəl məlumat verən, eyni zamanda latın əlifbası ilə nəşr edilən ilk kitabdır. Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” əsəri isə üslubiyyata həsr olunmuş ilk dərslikdir (1, 186). Monoqrafiyada Xalid Səid Xocayev haqqında araşdırmalar elə elmi dəqiqliklə tədqiq edilmişdir ki, hansı ki onlar elmi – nəzəri dəyərini hər zaman saxlayacaqdır. Bunu da bir daha vurğulayaq ki, folklor-da lirik növün ən qədim janrlarından biri olan, insan tale və hisslərini hər cəhəti ilə özündə əks etdirən bayatı janrına yazılı ədəbiyyatda çox müraciət edilir və bir çox şairlərin yaradıcılığında xüsusi bir yer tutur. Cəlal Qasimovun araşdıraraq üzə çıxartdığı Xalid Səid Xocayevin bayatı janrında yazdığı “Dördlük” adlı şeirində də insanlığa inam və dəyər təlqin edilir:

Dalğalanan gölmüdür?
Bu ötən bülbülmüdür?
Gül boynuna sarmaşan
Saçmıdır, sünbülmüdür?

Yüzlərmidir, aymıdır,
Qaşlarmıdır, yaymıdır?
Gözlərinə – sən Allah,
Söylə, çulpan taymıdır?

Gül yanağın qırmızı,
Yaman incidir bizi.
Qarşı-qarşıya gəlsək
Dərdim: “bən sevdim sizi”.
Dalğa düşdü dənizə
Soraram şimdi sizə.
“Bəlkə vuruldu iki –
O məstanə göz gözə?”

Dumanlandı dağ başı
Axdı gözünün yaşı.
Qorxuram görmüş olur
Bu iki qələm qaşı.

Sevdan düşdü başıma,
Ağı qatdı aşıma.
Heç də acımazmısın
Gözəlim, göz yaşıma?

Gəl, gedəlim dağlara,
Oradakı bağlara.
Bəlkə bu bir çarədir
Könüldəki dağlara” (1, 181).

Şeirdə Xalid Səid Xocayevin ətraf aləm haqqında düşüncələri, insan hisslərinə münasibəti çox həssaslıqla qələmə

alınmışdır. O insan və onun dünyaya baxışını hər cəhətdən təsvir edir və bəşəri hissləri ön plana çəkir.

Əminliklə deyə bilərik ki, Cəlal Qasimovun “Xalid Səid Xocayev” adlı monoqrafiyası Azərbaycan folklorşünaslığında bu adda və məzmununda yazılmış nadir əsərdir. Cəlal Qasimov kitabda bu böyük alimin xatirəsini müdrikliklə sadəliyin bir-birindən ayrılmayan keyfiyyətləri fonunda hörmətlə yad edir, onun ədəbiyyatımız qarşısındakı xidmətlərini bir daha yada salır, qiymətləndirir: “Monoqrafiyada alimin məhbəs həyatı, məhbəsdə özünü necə aparması, sovet totalitar rejiminin və onun idarə üsulunun tərkib hissəsi kimi araşdırılmışdır. Ziyalı və məhbəs həyatı, məhbəsin ziyalı təfəkküründə buraxdığı iz, mənəviyyat adamlarının necə təhqirlərə məruz qoyulması faktı və predmetli şəkildə öyrənilir. Mövcud arxiv materialları əsasında belə qənaətə gəlinir ki, bolşevik müstəntiqlərinin vahid ssenariyə uyğun olaraq həyata keçirdikləri dindirmə və məhkəmələr, tərtib etdikləri protokollar, işgəncələr verməklə apardıqları üzləşdirmələr, çıxardıqları qərarlar və oxuduqları hökmlər saxtakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Təbii ki, bütün bunlar milli ziyalının fiziki ömrünün tragik-dramatik sonluğu ilə nəticələnəli idi” (1, 185).

Cəlal Qasimovun “Xalid Səid Xocayev” adlı monoqrafiyasının nəticə bölümündəki fikirləri də tədqiq etdiyi mövzu haqqında dolğun məlumat verir: “Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəkli əsərlərdir. Bu gün əlimizdə olan “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi” (1926), “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (1929), Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan,

etibarlı mənbələrdir. Maraqlıdır ki, bu kitabların hər biri bir ilkə imza atmışdır. Belə ki, “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi” əsəri adı keçən xalqların dillərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş ilk kitabdır. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabı isə nəinki yeni əlifbanın dəyişdirilməsi, Birinci Türkoloji Qurultay, eləcə də qurultaya qədərki və qurultaydan sonrakı mərhələlər barədə müfəssəl məlumat verən, eyni zamanda latın əlifbası ilə nəşr edilən ilk kitabdır. Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı “Müxtəsər üslubiyyat” əsəri isə üslubiyyata həsr olunmuş ilk dərslikdir”.

Xalid Səid Xocayev yaradıcılığının əsas ruhunu dil və ədəbiyyat, tərcümə məsələləri və elmi fəaliyyətdə olduğu dövrün qabaqcıl elmi-nəzəri görüşləri təşkil edir. Müəllif bütün hallarda problemin istiqamətini izləməyə çalışmış, tədqiqata cəlb etdiyi hər bir məsələni Xalid Səid Xocayevin Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi sahəsindəki fəaliyyəti çərçivəsində təhlil etməyə çalışmışdır. Çünki Cəlal Qasimov Xalid Səid Xocayev haqqında insan fəaliyyətinin bir və ya bir neçə sahəsində dərin iz buraxmış ədəbi şəxsiyyətlər fonunda bəhs edən dəyərli alim dörd fəsildən ibarət olan monoqrafiyanı oxucuya aşağıdakı kimi təqdim edir: “Monoqrafiyada Xalid Səid Xocayevin yaradıcılığının bir sahəsi olan uyğunlaşdırma və tərcümə məsələlərinə də münasibət bildirmişik. Ədibin uyğunlaşdırmasında Azərbaycan oxucusunun ilk dəfə tanış olduğu özbək yazıçısı Abdulla Qədirinin “Keçmiş günlər” (1928 və 1929) və Türkiyə yazarı Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” (1929) əsərləri də tədqiq edilir. Xalid Səidin həbsindən sonra bu tərcümələr də diqqətdən kənar qalır. Tədqiqatda geniş şərh edilən məsələlərdən biri də Xalid Səidin tərcümə etdiyi “Divani lüğət-it-türk” əsəridir. Bu tərcümə (həm də əsər) sovet ideologiyasının tələblərinə cavab vermədiyindən onun nəşrinə düşünülmüş surətdə şərait yaradılmamışdır”.

Təhlillərimizdən də aydın olur ki, Cəlal Qasimov geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olan bu böyük sənətkarı həm bir şəxsiyyət, həm də bir mütəfəkkir alim kimi gözlərimiz önündə canlandırır, onun elmi maraq dairəsinin genişliyini, rəngarəngliyini müxtəlif mənbələrə istinad edərək araşdırır. Xalid Səid Xocayevi bütün varlığı ilə anlamaq, təsəvvür etmək, onun mövqeyini başa düşmək üçün böyük imkanlara malik olan bu monoqrafiya məhz bu əlaqəli tədqiqatın səmərəli nəticəsidir. Xalid Səid Xocayev yaradıcılığının bütöv halda mütaliəsi də oxucunu mənən zənginləşdirir, genişləndirir. Çünki monoqrafiyanı oxuduqca dərk edirik ki, Xalid Səid Xocayevin alimlik fəaliyyətinin əhatə dairəsi istər tarixi, istərsə də müasirlik baxımından tutumlu olmaqla bərabər, elmi çəkisi də yüksəkdir.

Beləliklə, Cəlal Qasimov Xalid Səid Xocayev haqqında deyilmiş elmi fikirləri ətraflı təhlil edərək, həqiqi elmi tədqiqatları nəzərdən keçirərək müasir səviyyəli elmi əsər ərsəyə gətirdi. Monoqrafiyada alimin yaradıcılıq metodları da düzgün müəyyənləşdirilmiş, irəliləyişində və həyata nüfuz etməsində realizm metodunun rolu və gücü nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, Xalid Səid Xocayevin elmi əsərləri bu nəzəri ümumiləşdirmələr işığında təhlil edilmiş, qiymətləndirilmiş, hətta müəllif lazım gəldikcə ciddi münasibət bildirməkdən belə çəkinməmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu cür yanaşma monoqrafiyaya bütövlük və fikir-ideya ardıcılığı vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəlal Qasimov. Xalid Səid Xocayev. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 320 s.

Bədirxan ƏHMƏDOV

Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

SİYASİ REPRESİYYA: HƏYATDA VƏ ƏDƏBİYYATDA

30-cu illərin Stalin repressiyası qurbanlarına 50-ci illərdə bəraət verilsə də bu aksiya öz elmi-siyasi-ideoloji qiymətini son iyirmi ildə qazanmış oldu. Yəni öncə repressiya olunmuş şəxslərin, o cümlədən sənət adamlarının yalnız adı və bəzi əsərlərinin adı açıqlanırdısa, son vaxtlar artıq repressiyanı yetişdirən mühit və səbəblər elmi cəhətdən tədqiq olunur, yeni faktlar və arxiv sənədləri müstəqil tədqiqat mənbəyi kimi tədqiqatçıların və oxucuların ixtiyarına verilir. Öz təhlilinə, aparılan araşdırmaların əhatəliyinə, dərinliyinə və xammal mənbəyinə görə filologiya elmləri doktoru Cəlal Qasimovun “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabı bu sahədə yazılmış son kitablardandır. Müəllif son yüzillikdə xalqımızın və Vətənimizin dəfələrlə məruz qaldığı repressiya, deportasiya, genosid hadisələri arasındakı bağlılığı, yaxınlığı ayrı-ayrı məqalələrdə araşdırır. Qeyd edir ki, kitabın bu əhəmiyyətini filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev kitaba yazdığı “Haqq sözün və halal işin təhlükəsizliyi keşiyində” ön sözündə kitabı “çağdaş Azərbaycanda yalnız elmi və ədəbi-ictimai fikrin yox, həm də (bəlkə daha çox) əsl mənada müstəqil, suveren bir milli gerçəkliyin sənədi olan əsər” kimi qəbul edir.

Doğrudan da, kitabı oxuduqca Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və fikir adamlarının 20-30-cu illərdə heç də təsadüfən deyil, Vətənimizin müstəqilliyi və gələcəyi naminə apardıqları mübarizənin və yaxud əqidənin qurbanı olduqları aydın görünür. Belə ki, XI Qızıl Ordunun vasitəsilə hakimiyyəti zorla

ələ keçirmiş kommunistlər ilk öncə ziyalıları aradan götürmək, repressiya etmək və yaxud qorxutmaq kursunu götürmüşdü. Doğrudur, burada siyasətlə məşğul olmayan ziyalılar, şairlər, yazıçılar, ən sadə adamlar da repressiyanın qurbanı olurdu. Ancaq məsələ burasındadır ki, repressiya qurbanları Firudin bəy Köçərli, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Cavad, Əlabbas Müznib, Əmin Abid və başqalarının kim olduğunu yəqin ki, sovet rejimi də başa düşürdü və elə buna görə də ziyalıları əvvəlcə mümkün qədər öz tərəfinə çəkmək, kommunist ideologiyasının məddahına çevirmək, bu mümkün olmadıqda isə repressiya etmək yolunu tutmuşdu. “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabında məhz bu xətt əsas götürülmüş, xalqımızın ədəbi, mədəni, siyasi həyatında böyük rol oynamış şəxsiyyətlərinin həyatındakı qaranlıq səhifələrə işıq tutmuşdur.

“Şair, hökmdarın hüsurundasən!” məqaləsində isə tədqiqatçı C.Qasimov xarakterik bir məsələyə, zorakılıqdan yalnız cismani repressiya olunmuşların deyil, eyni zamanda bütün xalqın zərər çəkdiyini göstərmək istəmişdir. Belə ki, hamıya məlum olduğuna görə yuxarıdakı misraların müəllifi S.Vurğun repressiya olunmamışdır. Lakin tədqiqatçının məqalədə gətirdiyi faktlardan, arxiv sənədlərindən məlum olur ki, böyük şair S.Vurğun əslində 30-cu illərdən 1953-cü ilə qədər müxtəlif vaxtlarda təqiblərə məruz qalmış, yalnız bəzi subyektiv səbəblərdən (Stalinin Bağirovla telefonla söhbətindən sonra) sağ qalmışdır. Müəllif yazır:

“... bir həqiqət vardır ki, S.Vurğun həqiqətən, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) orqanları tərəfindən həbs olunmuş və tezliklə həbsxanadan azad olunduğu üçün onun barəsində cinayət işi qaldırılmamışdır. MTN-nin arxivində qorunub saxlanılan istintaq materialları fikrimizi tamamilə təsdiqləyir. Belə ki, Tağı Şahbazinin PR-24690 sayılı istintaq

işinin 71-ci səhifəsində S.Vurğunun həbsxanada olduğu qeyd edilir”.

Böyük şair S.Vurğunun 50-ci illərə qədər nəzarət altında olması, təqib və təziqlərdən yaxa qurtara bilməməsi haqqında müəllif dəlillər, sənədlər də aşkara çıxarır və demək istəyir ki, ziyalıların, fikir adamlarının, eləcə də xalqın repressiya olunmuş digər nümayəndələrinin (buraya sürgün olunmuş on minlərlə fəhlə və kəndli də daxildir) kütləvi repressiyasından bu-tövlükdə, millət əziyyət çəkmiş, hər ailə bu və ya digər şəkildə bu siyasi aksiyanın qurbanı olmuşdur. Kitabın əsas məziyyətlərindən biri də məhz bu faktların araşdırılması və ictimai fikrin ixtiyarına təqdim edilməsidir.

“İki dəfə ölüm hökmü oxunmuş general” məqaləsində isə Azərbaycanın hərbi həyatında xüsusi yeri olan Çəmşid xan Naxçıvanskinin istintaq materialları araşdırılır. Hərbi kadrların bu gün Azərbaycana “hava və su” kimi lazım olduğu indiki dövrdə repressiyanın məqsədyönlü şəkildə aparıldığıнын xalqımızın gələcəyinə böyük bir zərbə olduğu aşkar görünür.

Filologiya elmləri doktoru C.Qasimovun “Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda (1920-1950-ci illər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləməsi də göstərir ki, siyasi aksiya olan repressiyanın tədqiqi, araşdırılması bir tədqiqatçı kimi onu narahat edən problemlərdəndir və bu problemin fundamental şəkildə araşdırılması xalqımız və elmimiz üçün vacib bir işdir.

Gülsümxanım HASİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

gulsumxanim@rambler.ru

**AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI CƏLAL
QASIMOV TƏDQİQATINDA
(1920-1930-CU İLLƏRİN SONU)**

Tarixdə elə insan, elə şəxsiyyətlər olur ki, onlar öz ömrünü xalqına, vətəninə sərf edir. Belə insanlardan biri də filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovdur. Görkəmli alim, folklorşünas, maarif xadimi, pedaqoq, professor C.Qasimov humanist, vətənpərvər, əməksevər, tələbkar, qayğıkeş, vətən və xalq eşqi ilə tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, kitablar yazıb çap etdirən müdrik tarixi şəxsiyyətdir. Mədəniyyətimizin, tariximizin, ədəbiyyatımızın onun incisi olan folklorunun araşdırılaraq yaşamasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. C.Qasimov ruhu ilə, canı ilə doğma vətəninə bağlı bir ziyalı idi. O, gənc nəslin milli ruhda böyüməsinə, doğma vətəninə, elinə, obasına məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində, onların dünyagörüşlərinin artırılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Öz mənalı ömrünü Azərbaycanın tarixi keçmişini, bu gününü araşdırmaqla bərabər, bu sahədə gənc alimlərin yetişməsində böyük fəallıq göstərmişdir. Cəlal Qasimov yüzlərlə elmi-nəzəri, pedaqoji-metodik məqalənin və 40-a yaxın kitabın müəlifidir.

Prof. C.Qasimov elmi yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində olub. C.Qasimov xalqımızın görkəmli elm xadimlərinin, ziyalılarının işgəncələrə məruz qalması faktlarını sənədlərlə araşdırırdı. Prof. C.Qasimov 1937-ci il repressiyalarına məruz qalmış Azərbaycan folklorşünaslarının sənədlərini ar-

xivlərdə axtarib taparaq həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, onun sistemli şəkildə təhlil edilməsində böyük işlər görmüşdür. O, elmi araşdırmaları, gərgin tədqiqatları nəticəsində nüfuzlu kitablar ərsəyə gətirmişdir. Məsələn: “Abdulla Sur və əsərləri” (1995), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Əksinqilabla mübarizə təşkilatı və siyasi repressiya” (1997), “Cavidi məhbəsə aparan yol” (2007), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması” (2013), “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015), “Vəlu Xulufu” (2016), “Bəkir Çobanzadə” (2018) və s. kitablar dediklərimizə əyani sübutdur.

Prof. Cəlal Qasımov B.Çobanzadə, H.Zeynallı, V.Xulufu, S.Mumtaz və s. folklorşünasların yaradıcılıqlarını, folklorşünaslıq görüşlərini, məhbəsdəki talelərini arxiv materialları əsasında yeni fakt və yanaşmalarla geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz folklorşünasların yaşadığı dövr milli düşüncəli ziyalı təbəqəsi üçün amansızlığı ilə seçilən bir dövr idi.

Prof. C.Qasımov 1937-ci il qanlı repressiya qurbanlarından olan B.Çobanzadə irsini dərinlən araşdırmış və “Bəkir Çobanzadə” adlı monoqrafiyasını qələmə almışdır. C.Qasımov monoqrafiyada alimin həyatı və qanunsuz həbsi ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Folklorşünaslıq görüşlərini araşdırmışdır. Beş fəsildən ibarət bu kitabda alimin dilçilik görüşlərindən (ikinci fəsildə) bəhs açan Cəlal Qasımov haqlı olaraq göstərmişdir ki, “Azərbaycan dilçilik elmi və Azərbaycan dilçiləri Bəkir Çobanzadənin köynəyindən çıxmışdı” (2, 69).

Bildiyimiz kimi Azərbaycanın bir çox ədəbiyyatşünas alimlərindən Həmid Araslı, Feyzulla Qasımozadə, Məmməd Cəfər Cəfərov, dilçilərdən Məmmədağa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə və onlarca başqalarının bir

alim kimi yetişmələrində Bəkir Çobanzadənin müstəsna rolu olmuşdur. Demək olar ki, Azərbaycanın filoloqları bu təfəkkür sahibinin elmi, ədəbi-mədəni irsindən bu gün də qaynaqlanırlar.

Bəkir Çobanzadənin Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindəki müstəsna rolunu, ədəbiyyatşünaslıq görüşlərini, bədii yaradıcılığını təhlil edən müəllif, alimin folklorşünaslıq görüşlərini də ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edir. Bir faktı xüsusilə qeyd etməliyik ki, “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasına qədər heç bir tədqiqatçı alimin folklorşünaslıq görüşlərini araşdırmamışdır. Lakin professor Cəlal Qasimov B.Çobanzadənin folklorla bağlı düşüncələrini ayrıca bir fəsildə araşdırmışdır. C.Qasimovun tədqiqatından aydın görünür ki, B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşləri əhatə dairəsinə görə çox genişdir.

Cəlal Qasimov öz araşdırmasında oxucunun diqqətini B.Çobanzadənin folklorlara verdiyi tərifi yönəltdi: “Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini, yerini və mövqeyini yüksək qiymətləndirən alim xalqı bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı adlandırır və onu yazılı ədəbiyyatın, elmin və ədəbi dilin təməli hesab edirdi. Deməli, bu ədəbiyyat vasitəsi ilə xalqın tarixini, həyatını, yaşam tərzini, bir sözlə, keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək olar”(2, 209-210).

C.Qasimov qeyd edirdi ki, XX əsrin aktual problemlərindən olan ədəbiyyatın, eyni zamanda folklorun qarşılıqlı təsiri məsələsi də B.Çobanzadənin yaradıcılığından kənar qalmamışdır. Məlumdur ki, hər bir xalqın şifahi ədəbiyyatı, folkloru həmin xalqın ədəbi zövqüdür. Ədəbi təsir də həmin ədəbi zövqün fəlsəfi mükəmməlliyindən və estetik gözəlliyindən asılıdır. Lakin təsir məsələsini yalnız əsərin fəlsəfi yükü və ya estetikası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz, burada xalqların

ictimai-siyasi, iqtisadi və sair əlaqələri də mühüm rol oynayır. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alan alim yazmışdı: “Bir şair, yaxud bir ədib, filosofun digəri üzərinə təsiri ədəbi, fəlsəfi məsələ olmaqdan ziyadə, ictimai bir məsələdir ki, mahiyyət və səbəbiyyəti ancaq bütün bir əsr və bu əsrdə təsir alan və təsir edən tərəfin ictimai vəziyyəti, yəni mənsub olduqları sinfin cürbəcür halları – iqtisadi, siyasi, ədəbi məziyyətləri – bu təqəlid və yaxud mübadilədə hesaba almaq lazım gəlir” (2, 20).

C.Qasimov B.Çobanzadənin yazılı və şifahi ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi, folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri, orta məktəblərdə folklorun tədrisinin əhəmiyyəti və sair məsələləri tədqiq edir. Alimin qənaətlərinə görə, B.Çobanzadənin folklorla bağlı elmi-nəzəri müddəaları, eləcə də xalq yaradıcılığının toplanması ilə bağlı mülahizələri bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Prof. Cəlal Qasimov B.Çobanzadənin folklorun, xalq ədəbiyyatının, ümumən poetik fikrin mənşəyi haqqında fikirlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişdir: “Müəllifin professional dilçi, filoloq olduğunu nəzərə aldıqda, onun bu fikirləri həmin dövr Azərbaycan folklorşünaslığının elmi-nəzəri səviyyəsi və həm də “folklor” konseptinə o dövrün elmi münasibəti haqqında təsəvvür yaradır. Bu cəhətdən B.Çobanzadəyə görə, türk folkloru ilk növbədə bu etnosun yaradılışının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Müəllifin “türk xalq ədəbiyyatının türk xalqı ilə birgə doğulması” haqqındakı fikri gəlişi gözəl ifadə, yaxud türk folklorunun qədimliyini göstərən məcaz olmayıb. B.Çobanzadənin folklorun, şifahi sözün, ümumən poetik fikrin mənşəyi haqqında öz dövrünün elmi-nəzəri fikirlərinə bələd olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, o, peşəkar linqvist alim olaraq öz dövrünün linqvogenezlə bağlı nəzəriyyələrinə, o cümlədən sözlə onun daşdığı məna arasındakı semantik sa-

hənin təşəkkül tarixinə, öz dövrünün nəzəri baxışlarına bələd idi” (2, 210-211).

Cəlal Qasimovun fikrincə, “Azərbaycanın bir çox ziyalıları kimi professor B.Çobanzadə də bu elmin yaranması və formalaşmasında özünün professional alim sözünü dedi. Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini, yerini və mövqeyini yüksək qiymətləndirən alim xalqı bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı adlandırır və onu yazılı ədəbiyyatın, elmin və ədəbi dilin təmali hesab edirdi” (2, 209).

Repressiya qurbanlarından biri də görkəmli pedaqoq, ədəbiyyat tarixçisi, folklorşünas, tədqiqatçı alim, publisist Firudin bəy Köçərlidir. Firudin bəy Köçərli sovetləşmənin ilk aylarında qətlə yetirilmişdir. Qətlə yetirmənin başlıca səbəbi onun şəxsiyyətində və yaradıcılığında millilik amili olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Şərqi mənəvi sərvətlərini toplamış və bunlar əsasında “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını yazmışdır.

Azərbaycan ziyalılarının soyqırımını kimi daxil olan 1937-ci il tarixi şəxsiyyət və folklorşünas Vəli Xulufudan da yan keçməmişdi. Vəli Xulufu irsini dərinəndən araşdıran prof. Cəlal Qasimov “Vəli Xulufu” adlı da monoqrafiya qələmə almışdır. 4 fəsildən ibarət bu monoqrafiyada Vəli Xulufunun həyatı, yaradıcılığı və ailəsinin taleyi faktik arxiv materialları əsasında geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. C.Qasimov V.Xulufunun folklorla bağlı düşüncələrini də ayrıca araşdırmışdır. Professor V.Xulufu da Azərbaycan folklor örnəklərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində böyük xidmətləri olan ziyalılarımızdandır. Belə ki, V.Xulufunun ilk toplama işi 1926-cı ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin “Xəlqiyyat” bölməsi tərəfindən “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından materiallar” seriyası ilə nəşr edilən “El aşıqları” kitabı olmuşdur. Bu kitaba Qurbani, Dədə Yediyar, Xəstə Qasım,

Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Şəmki, Çardaxlı Avak və başqalarının tərcümeyi-halları ilə yanaşı, müxtəlif aşıqların repertuarından yazıya alınmış qoşma, gəraylı, təcnislər (ümumilikdə yüzdən çox şeir nümunəsi) və Şəmki Aşıq Hüseynə məxsus “Reyhan” dastanı daxil edilmişdir. Ərəb qrafikasındakı bu nəşrin həcmi 234 səhifədir. Prof. C.Qasimov qeyd edirdi ki, “V.Xulufu XX əsrin əvvəllərində aşıq mühitini qələmə almağa cəhd edən ilk alimlərimizdən idi. Biz ona görə cəhd edən ifadəsini işlədirik ki, bu kitabda aşıq mühitinə aid müasir tələblər bütün tərəfləri və təfərrüatları ilə öz əksini tapmamışdır. Hesab edirik ki, aşıq məktəbi, aşıq mühiti barədə tədqiqatların aparılmadığı bir dövrdə V.Xulufudan aşıq mühiti barədə bundan artıq ummaq da doğru deyildir. Hər halda bu, ilk addım və ilk təşəbbüs olduğuna görə, olduqca qiymətlidir” (3, 138). V.Xulufu 1927-ci ildə “El aşıqları” adlı başqa bir kitab da nəşr etdirmişdir.

Prof. C.Qasimov qeyd edirdi ki, folklorşünaslıqda V.Xulufunun “Koroğlu”su yeni bir mərhələdir. Azərbaycanda ilk dəfə “Koroğlu”nu aşıq yaddaşından yazıya alıb ümumtürk sərvəti-nə çevirən və Azərbaycanda kitab halında çap etdirən V.Xulufu olmuşdur. (1927-1929) Tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bu gün əlimizdə olan mükəmməl “Koroğlu” boyları V.Xulufunun topladığı “Koroğlu” dastanının köynəyindən çıxmışdır (3, 112).

V.Xulufu 1928-ci ildə isə folklorumuzun geniş yayılmış janrlarından biri olan “Tapmacalar” kitabını nəşr etdirir.

Digər siyasi repressiya qurbanı folklorşünas, tənqidçi, alim H.Zeynallıdır. Prof. Cəlal Qasimov qeyd edirdi ki, 1928-ci ildə H.Zeynallının da “Azərbaycan tapmacaları” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Vəli Xulufu və Hənəfi Zeynallıya kimi tap-

macaların toplanması istiqamətində müəyyən cəhdlər olmuşdur. Bununla belə, V.Xulufunun və H.Zeynallının bu kitablarını tapmacaların sistemli şəkildə, elmi prinsiplər əsasında toplanması və nəşri istiqamətində ilk addım (ilk kitab) hesab etmək olar. V.Xulufu 726, H.Zeynallı isə 760 tapmaca daxil etmişdir (3, 185). H.Zeynallı 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözü” kitabını hazırlayarkən yalnız xalqdan topladığı materiallarla kifayətlənmir, özünə qədər nəşr olunan SMOMPK məcmuəsindən, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal”, Firudin bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə”, Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” kitablarından bəhrələnmişdir (4, 366). Folklorşünas alim H.Zeynallının tərtib etdiyi “Molla Nəsrəddin məzhəkələri” kitabında Molla Nəsrəddinin lətifələrini yalnız Azərbaycanla bağlamır, onların daha geniş miqyasda yayıldığını və həmin lətifələrə Şərq ədəbiyyatının ümumi malı kimi baxırdı (1927) (4, 374). C.Qasimov H. Zeynallı “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti”nin sədri kimi şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, tədqiqi sahəsində mühüm işlər gördüyünü qeyd edir.

Prof. Cəlal Qasimov “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti”nin (ATTC) şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplanması istiqamətindəki müsbət və danılmaz rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbə Cəmiyyəti”nin (ATTC) nəzdində folklor komissiyasının yaradılması, bu sahənin dövlət himayəsinə keçməsi, eləcə də onun tərəfindən maliyyələşdirilməsi toplama və nəşr işlərinin mütəmadi, sistemli və yeni elmi prinsiplər əsasında aparılmasına şərait

yaratdı. Mətbu orqanlarda folklorə dair yüzlərlə elmi məqalələr (hər məqalədə sosializm möhrünü görsək belə) nəşr edildi. Nəticədə, böyük bir folklorşünas nəslə yetişməyə başladı və beləliklə də, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan folklorşünaslığının – folklorşünaslıq elminin əsası qoyuldu” (3, 91).

C.Qasimov haqlı olaraq bunu dəfələrlə qeyd edirdi.

Sovet hökuməti tərəfindən əsassız ittiham olunması, bütövlükdə dövrün ziyalılarına qarşı sovetlərin düşmənçiliyi arxiv materialları ilə sübut olunmuşdur. Alim arxiv materialları əsasında indiki dövrə kimi diqqətdən kənar qalmış məsələlərə aydınlıq gətirib.

Fədakar alim C.Qasimovun ağır əməyinin, yorulmaz tədqiqatının nəticəsidir ki, gələcək nəsillər üçün (həmin dövr ziyalıları haqqında) mötəbər kitablar ərsəyə gətirmişdir.

Belə hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının milli simasının, milli özünəməxsusluğunun qorunması onun folklorunun qorunması və yaşadılmasından asılıdır.

C.Qasimov alim kimi tanınmış, sevilmiş, dərin hörmət qazanmışdır. C.Qasimovun böyük alim və tədqiqatçı olmasının digər əsas əlamətlərindən biri də onun böyük maarifçilik, ziyalılıq istedadına malik olmasıdır. O, ziyalı, alim olmaqla bərabər, həm də bütöv şəxsiyyət, xeyirxahlığı ilə fərqlənən bir insan, doğma elini-obasını, bölünməz Azərbaycanı sevən bir fədakar şəxs idi.

O, İstedadlı alim olmaqla yanaşı, həm də gözəl ailə başçısı, dostcanlı, səmimi, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik bir insan idi. Sadə, təvazökar, qayğıkeş Cəlal Qasimo-

vun əziz xatirəsi xalqımızın qəlbində daim yaşayacaqdır. Hər zaman yazıb yaratdığı əsərləri ilə yad edilib, xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Gənclik, 2019. – 736 s.

2. Qasımov C. Bəkir Çobanzadə. Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018.

3. Qasımov C. Vəli Xulufu. Bakı: Elm və təhsil,-2016. 323 s.

4. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950). Bakı: Elm, 2015. 455 s.

5. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, 599 s.

İslam SADIQ

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

islamsadiq1953@yahoo.com

“DİL AÇAN İŞGƏNCƏLƏR”, YAXUD AYIQLIĞA ÇAĞIRIŞ

Cəlal Qasimovu mən ilk dəfə ona avtoreferat verəndə gördüm. Evlərinin yaxınlığında görüşdük. Tanış olduq və oturub bir çay da içdik. Çay bir bəhanəydi. Mənim dissertasiyam “Koroğlu” dastanıyla bağlıydı. Cəlal Qasimov ilk söhbətimizi də bu dastanın üstündə qurdu. Sən demə fikri məni sorğu-suala tutub yoxlamaq imiş. Bunu da çox ustalıqla elədi, üz-üzə oturub çay içə-içə.

Sonra iş elə gətirdi ki, onunla bir yerdə işlədik. Onda mən Cəlal Qasimovun təkcə araşdırmaçı kimi potensial imkanlarının genişliyini, faktları çözləmək və söz demək bacarığını yox, eyni zamanda insan kimi sadəliyini, səmimiliyini də gördüm. Yaradıcılığı ilə yaxından tanış oldum, kitablarını oxudum və gördüyü işlərin həm dəyəri, həm də obyektivliyi məndə xoş duyğular oyatdı. Bir də Cəlal Qasimovu mənə sevirən ağırlı-acılı, yaraları hələ də bizi göyüm-göyüm göynədən 1937-ci ilin qanlı repressiya qurbanlarının milyonlarla insana hələ də qaranlıq qalan zindan həyatından yazmağına baxmayaraq onun heç vaxt hissə qapılmamağı və həqiqəti üzə çıxarmaq marağı oldu. Həm də bu gerçəklər yalanlarla, böhtanlarla doldurulmuş qalaq-qalaq kağızların içindən tapılırdı. Bunlar dəryanın dibində inci axtarmağa bənzəyirdi.

C.Qasimov ağır bir yükün altına girmişdi. Onun yazılmasını həyəcansız, emosiyasız oxumaq üçün daşürəkli olmalısən. Adam birdən elə faktlarla üzləşir ki, tükləri biz-biz durur: “Fi-

ziki işgəncələr zamanı rezin dəyənəkdən, təyyarə trosundan, dəmir çubuqla döyməkdən, bədənində siqaret söndürməkdən, 48 saata qədər dizləri üstə və ya stoyka, eləcə də ac və ya susuz saxlamaqdan və s. metodlardan istifadə olunurdu. Bu metodların hər ikisi (psixoloji və fiziki metod) bütün məhbuslar kimi Vəli Xulufluya da tətbiq edilirdi” (3, s.383).

Bu cümlələri yalnız 1937-ci ildə repressiya qurbanlarına həmin işgəncələri verənlərin nəvə-nəticələri həyəcansız və soyuqqanlıqla oxuya bilirlər. Mən özüm belə gərgin anları yaşayanda Cəlal Qasimovun arxivlərdəki kağız-kuğuz dolu qovluqların içindən gələn dəhşətli haray-həşirləri, qışqırıqları, bağırışları, hönkürtüləri, bəzən də böyürtüləri eşitdikcə hansı hisslər, necə həyəcanlar keçirdiyini yaxşı duyuram. Biz onun görmədiklərini görməyə-görməyə, eşitdiklərini eşitməyə-eşitməyə, neçə dəfə süzülə-süzülə 3-cü əldən keçən yazıları oxuyub bu qədər yanıb-yaxılırsaq, hisslərimizi, emosiyalarımızı cilovlaya bilmiriksə, onda Cəlal Qasimovun ilkin qaynaqları oxuya-oxuya nələr düşündüyünü, hansı hissləri keçirdiyini duymaq çətin deyil. Axı o sənədlər quru kağızlar deyil. Onlar necə işgəncələr görüblər, necə bağırışlar eşidiblər. Hamısı onların yaddaşındadır. Həmin kağız-kuğuzları dindirib-danışdırmaq nə qədər ağrılı-acılı, nə qədər çətindirsə, onların danışdıqlarına qulaq asmaq on qat ağırdı, bəlkə də dözülməzdir. Onları söylətmək hər adamın işi deyil. Cəlal Qasimov məhz o kağız-kuğuzları söylədir, onlara qulaq asırdı. 1937-ci il repressiyalarının ilk və həmişə diri qalacaq tanrıqları o kağızlardı. Həmin kağızlar da C.Qasimovun qulağına çox şeylər pıçıldamışdı: “1930-cu illər Azərbaycan ziyalıları üçün stress və ağrı illəri idi. Həmin ağrını bütün ziyalılar, hətta təpədən-dırnağa kimi kommunist olan ziyalılar da yaşayırdı. Məsələn, Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov 1925-ci ildə

Moskvada zəhərlənib öldürüldü (rəsmi məlumatla görə, ürək tutmasından vəfat etmişdir)” (3, s. 351).

C.Qasımovun kitablarının hamısı həmin kağızların pıçılıtlarıyla doludu. İndi onun “Bəkir Çobanzadə”, “Vəli Xulufu”, “Ədəbi məhkəmələr”, “Kitabi-Dədə Qorud”un yasaqlanması” (4, 5, 6, 7) kitablarını oxuyanda o pıçılıtları biz də eşirik.

Cəlal Qasımovun oxuduğu kağızların böyük əksəriyyəti türkün qanını içməyə hazır olan və içən “yan”lar yazmışdılar. Azərbaycan ziyalılarına olmazın işgəncələri onlar vermişdilər. Bütün uydurma taqsırları onların boynuna həmin “yan”lar qoymuşdular: qriqoryanlar, markaryanlar, tevosyanlar, avetisovlar, sumbatovlar, arzumanyanlar, krımyanlar, petrosyanlar, babacanovlar və s. Cəlal Qasımov o kağızları oxuduqca, həmin “yan”lar onun üzünə baxırdılar. C.Qasımov onların özlərini görür, nəfəslərini duyur və ürəyindən qara qanlar axa-axa kitabında qara hərflərlə yazırdı: **“Təəccüb doğuran odur ki, biz Azərbaycan ziyalılarının tərcümeyi-halını istintaq qovluqların-dan, vakulçiklərin, şeirlərin, qriqoryanların, markaryanların, avetikyanların, təhməzyanların, seyranların və digər yanların təqdimatından öyrənirik. Ona görə də bu bioqrafik göstəricilər ziyalı tərcümeyi-halından çox məhbub tərcümeyi-halına oxşayır”** (3, s. 197).

Məhz həmin “yan”lar istintaqı da öz bildikləri kimi aparırdılar. Heç kimin düz sözünə qulaq asmır, haqqı nəinki axırmır, əksinə, onun üstündən qara çəkir, doğrunu dilinə gətirənlərin dillərini kəsir, görənlərin gözlərini oyur, bilənlərə görünməmiş işgəncələr verib, öz yalanlarına, böhtanlarına və uydurmalarına bu yolla qol çəkdirirdilər. C.Qasımov da kağızların pıçıldadığı bu gerçəkləri eşidir və yazırdı: *“Əvvəla, bu sözlər təsdiq edir ki, müstəntiqlər müttəhimlərin ifadələrini düşünlümiş şəkildə təhrif etmişlər.*

İkincisi, təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşları öz işlərini asanlaşdırmaq, yəni məhbusu cinayətkar elan etmək üçün müttəhimin söylədiklərini deyil, özlərinə lazım olanı yazmışlar. Əslində bütün bunlar saxlanılan şəxsi cinayətkara çevirməyə xidmət edirdi” (səh. 189). Sitatın birinci cümləsindəki *“bu sözləri”* deyəndə C.Qasimov dindirilənlərin suallara verdikləri cavabları nəzərdə tuturdu: *“Qəti rədd edirəm”, “Mənə belə ittiham verilməmişdir”, “Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm”* (X.S.Xocayev), *“Qəti surətdə rədd edirəm”, “Mənim əksinqilabi millətçi təşkilatın mövcudluğu haqqında heç bir məlumatım yoxdur və mən ona heç vaxt üzv olmamışam”, “Mən bunu təsdiq etmirəm”* (V.Xulufllu) kimi cavablardan sonra müstəntiqlər belə bir təşkilatın varsa, varlığını, yoxsa, yoxluğunu sübut etmək əvəzinə *“müttəhimləri” “Siz düz danışmırsınız”, “bəsdirin, biza müqavimət göstərməyin”, “siz yenə də yalan danışsınız”, “siz düzgün ifadə vermirsiniz”, “istintaqı aldatmağa davam edirsiniz”* kimi sözlərlə asıb-kəsir, sonra da *“bu sualla əlaqədar sizin etirafınızı tələb edirik”* deyirdilər. Müstəntiqlər özlərinə lazım olan sözləri *“müttəhimləri”*n dillərindən eşitməyəndə, bunu onların yalan danışmağı, istintaqı aldatmağı kimi yozurdular. C.Qasimov da doğru olaraq yazırdı ki, *“müstəntiqlərin dilindən çıxan “bu ifadələr” sözdən daha çox qamçı, qırmanc, dəyənək və işgəncə təsiri bağışlayır”* (3, s.421).

*“Yan”*lar hətta yalnız istintaq aparmır, işıqlı insanlarımızı güllələmək üçün öz soydaşlarını tapıb onlardan açıq və gizli imzalarla donoslar yazdırırdılar. M.Kasparyan adlı birisini Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna yerləşdirirlər. O da cəmi 15 gün işləməmiş olmayan *“vicdanı”* dil açır, İnstitutun direktoru, I Türkoloji Qurultayın katibi olmuş Pənah Qasimovdan M.Bağirova açıq imzayla şikayət yazır, P.Qasimov bu ərizənin qurbanı olur.

C.Qasimov I Türkoloji qurultayla bağlı çox geniş, hər-tərəfli və dəyərli araşdırma aparıb. Həmin araşdırmaların sonucunu yığcam şəkildə belə ifadə etmişdir: “*Ədəbi-mədəni, tarixi-filoloji hadisədən daha ziyadə siyasi-ideoloji hadisə olan Birinci Türkoloji Qurultay sovet imperiyasının yaddaşa, şəcərəyə, bir sözlə, “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” düşüncəsini çarmıxa çəkmək üçün qurduğu dar ağacı idi. Çarmıxa çəkilən təkə türkoloqlar deyil, həm də yenica formalaşmağa başlayan türkologiya oldu*” (3, s.153).

C.Qasimov 1937-ci ilin qanlı repressiyasının iç üzünü, gizlin alt qatlarını çox yaxşı duya bilməmişdir. O bu fikri söyləmək üçün qalın-qalın istintaq matriallarının tozunu silib onları diqqətlə oxumuş, bir neçə kitab yazmışdır. Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Xalid Səid Xocayev və onlarla başqaları haqqında kağızların söylədiklərini qələmə almışdır. Onu da deyim ki, kağızlarda yazılanların çoxu yalan idi, böhtan idi, çünki onları “yan”lar yazmışdılar. Əsl gerçəyi kağızlar özləri danışdı. Axı dindirilənlərin dillərindən çıxan ilk sözləri o kağızlar eşitmişdilər. Ona görə də C.Qasimov yalanlara inanmır, kağızlara qulaq asırdı. Eston əsilli professor Zifeld Artur Rudolfoviçi də 1938-ci ildə həbs etmişdilər. Bu o vaxt idi ki, 1937-ci il repressiyasının ən güclü dalğası artıq səngimirdi. Sən demə Zifeld yaddan çıxıbmiş, axı o da I Türkoloji qurultayın iştirakçısı idi, ona görə sağ qala bilməzdi. Nə yolla olursa-olsun ona da bir pantürkçü damğası vurulmalı idi və vuruldu da. Bu damğanı vurmaq üçün ona verilən suallara baxın:

1. Siz Bəkir Çobanzadəni tanıyırsınız?
2. Siz Axundov Ruhullanı tanıyırsınız mı?
3. Siz Əziz Qubaydullini tanıyırsınız?
4. Siz Xulufu Vəlini tanıyırsınız mı?
5. Siz Zeynallı Hənəfini tanıyırsınız?

6. *Siz Tağızadə Abdullanı tanıyırsınız?*

7. *Siz Xocayev Xalid Səidi tanıyırsınız?*

8. *Siz Kazımov Cəfəri tanıyırsınız?*

Bu sualları ona görə verirdilər ki, adları çəkilənlərin “xalq düşməni” olduqlarını, “pantürkçülüynü” sübut edib artıq onları güllələmişdilər. Müstəntiqlərin nəzərində onları tanımaq da “xalq düşməni” və “pantürkçü” olmaq demək idi. Burada başqa dəlil-sübut axtarmaq üçün baş sındırmağa ehtiyac yox idi. Zifeldi güllələmək üçün “*Yuxarıda adı çəkilən insanlarla sizin nə münasibətiniz olub?*” sualına “*Hə, onları tanıyırdım, görüşmüşdüüm*” deyə cavab verməyi bəs eləyirdi (3, s.161-163).

Belə də olmuşdu, həmin sual-cavablardan sonra “pantürkçü” damğasını onun kürəyinə yapışdırmışlar. Onun “*Xeyr, mən heç bir əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvü olmamışam və deyiləm*” sözlərinin cavabı da çoxdan hazırıydı: “*Sizin əksinqilabçı pantürkist cəmiyyətinə üzvlüyünüz istintaqla müəyyənləşib*” (3, s.161).

Bu cür eyni sual-cavablar demək olar ki, repressiya qurbanlarının hamısının istintaq materiallarında var. Ancaq həmin materialların arasında onların pantürkçülüynü və hansısa əksinqilabi təşkilatın üzvü olduqlarını təsdiqləyən nəinki bircə dənə sənəd, bircə cümlə də yoxdur.

Hər hansı bir əksinqilabi təşkilatın varlığını da istintaq heç vaxt üzə çıxara bilməmişdi. Ona görə də bütün istintaq materiallarında “*Sizin əksinqilabçı pantürkist cəmiyyətinə üzvlüyünüz istintaqla müəyyənləşib*” sözləri havadan asılı qalır. Ona görə ki, həmin vaxt heç bir istintaq aparılmırdı. Bunu bütün istintaq materialları aydın şəkildə göstərir. Müstəntiqlər özlərinin düşündüklərini və ağullarına gələn fikirləri istintaq hesab eləyirdilər. Bütün bunları yaxşı-yaxşı incələyən, çözləyən C.Qasimov yazırdı: “*Aydın olan odur ki, belə ittihamlar başdan-başa saxtalaşdırılmış ittihamlardır*” (3, s. 97).

Ancaq “çaxçax başını ağrıdırdı, dəyirman öz bildiyini eləyirdi”. Dəyirmanın neylədiyini isə çox adam indi də bilmir. C.Qasimov yazır ki, “*Xalid Səid Xocayevi Mahmud Kaşğarlı-nın “Divanü-lügət-it türk” əsərini millətçi əsər adlandırmağa məcbur edirdilər*”. Bəs “müttəhimlər” müstəntiqlərin istədiklərini deməyəndə nə olurdu? Bundan sonra onun dilindən çıxan “*etiraf etməyə məcburam*”, “*məcburam deyim ki*” cümlələri nələrin olduğunu aydın şəkildə göstərir. (3, s. 420).

1937-ci ildə ermənilər əllərinə düşmüş girəvədən yararlanıb “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi möhtəşəm eposlarımızı əlimizdən almağa çalışırdılar. 1936-cı ildə Kananyan soyadlı bir İrəvan folklorçusu Bakıya gəlib, Vəli Xulufunun evində olub. Vəli Xulufuya deyib ki, “*Koroğlu”nu erməni dastanı eləməyə qol qoysan, Bakıda nə istəsən alacaqsan*” (Daha ətraflı bax: 9, 10, 11, 12, 14, 15). Əlbəttə, Vəli Xulufu vətəni, millətini, onun mədəni irsini, mənəvi dəyərlərini sevən və qoruyan bir ziyalı idi. Kananyanın dediklərinə qol qoya bilməzdi. Vəli Xulufunun 1937-ci ildə güllələnməyinin səbəblərindən biri də “Koroğlu” dastanını toplayıb nəşr etdirməyi və Kananyana rədd cavabı verməyi olmuşdu. “Koroğlu”nu topladığına görə H.Əlizadə də həbs olunmuş, sonra buraxılmışdır. Əmin Abid “Dədə Qorqud” u Azərbaycana gətirdiyinə və ilk dəfə onu nəşrə hazırladığına, haqqında bir neçə məqalə yazdığına görə güllələnmişdi. Bu məsələlərlə bağlı ayrı-ayrı istintaq materiallarında izlər saxlanıb. “Dədə Qorqud” u əlimizdən almaq istəyən ermənilər haqqında C.Qasimov yazır:

“*Biz bu məsələyə sonrakı illərdə digər ermənilərin də cizma-qaralarında rast gəlirik. Belə ki, 1970-ci illərdə R.A.Baqranıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində olmayan erməni sözləri axtarır (hətta tapır). 1980-ci ildə isə Təhmizyan qusan (aşiq) sənətindən bəhs açarkən yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bir hissəsi (yəqin ki, bir müddətdən*

sonra yazacaqlar hamısı – C.Q.) ermənilər tərəfindən yazılmışdır”. Fikir verin, əvvəl söz axtarılır, sonra bir qisminə şərik çıxılır və nəhayət, sonda hamısına yiyələnmək, sahib çıxmaq istəyirlər. Bütün bunlar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” un yasaqlanmasında ermənilərin də böyük “xidmətləri” olmuşdur” (3, s.73).

Buradaca deməliyəm ki, ermənilər aşırıq (qusan) sənətinə 1920-ci illərdən yiyə durmağa çalışırdılar. Bununla bağlı Qordlevski soyadlı bir rusa məqalə də yazdırmışdılar. “Dədə Qorqud” da erməni sözü axtarmaq və tapmaq isə təəccüblü deyil. Sadəcə olaraq həmin sözlərin XIX yüzillikdə türk dilindən erməni dilinə keçdiyini onlara xatırlatmaq lazımdır. Belə sözlər indiki erməni dilində olsa da, onların hamısı türk dilindən alınmışdır. Bir də onu xatırlatmaq lazımdır ki, ermənilər 1828-ci ilə qədər rəsmi olaraq qul, kölə adlanıblar. Bu adı onların üstündən götürmək üçün rus çarı I Nikolay fərman da imzalayıb. Qulun isə bir ağasından və canından başqa heç nəyi olmur. Canını da ağası pulla alır. Ona görə də 1828-ci ilin mart ayına qədər ermənilərin nəinki vətəni və dövləti, heç mədəniyyəti də, hətta folkloru da olmayıb. Ermənilər bu gün “mənimdi” dediği bütün folkloru və mədəniyyəti türklərdən oğurlayıblar. Bunu təsdiqləyən yüzlərlə, minlərlə fakt var.

Yeri gəlmişkən, burada bir mühüm məsələyə toxunmaq istəyirəm. Müstəqillik illərinin başlanğıcından bu günə qədər havaların bulanmağından düşmənlərimiz bacarıqla istifadə etməyə çalışaraq öz çirkin və məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirlər. Uzun illərdi ki, Azərbaycanda “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” hədəfə alınıb. Qəzet və dərgilərimizdə “Dədə Qorqud” dan və “Koroğlu” dan imtinaya çağırışlar səslənir. Bütün bunların arxasında ermənilərin bu iki eposumuza yiyələnmək, onları əlimizdən almaq niyyətləri durur. Həm də bu dəfə onu özümüzünkülərin əlləriylə həyata keçirməyə çalışır-

lar. Bu məsələ oxuculara aydın olsun deyə “Azərbaycan” dərgisində çap olunmuş “Urus Koroğlusı” yazısının sonuncu cümlələrini onların da oxumalarını istəyirəm: “Sözü söz üstünə gətirib deməliyik ki, gəlin, siz allah, “bizə Koroğlular lazımdır” deyə hayqırmayaq, “onun əlini bıçına çəkməyi” də özünə qalsın. İnsanların, insanlığın məhvinə səbəb olacaq “həramilik” tək xəstəliyə düçar olmuş rusun bizə sıradığı partizan koroğlular, mən nə bilim, neobolşevik Kürdoğlular kimi haramzadələr bu gün bizə əsla lazım deyil” (2, s.146). Bu cümlələri yazanlar Hasan paşanın qızına “vurulub” Koroğlunun atını oğurlayan Keçəl Həməzələrin nəvə-nəticələridir. Onlara Koroğlu yox, Keçəl Həməzələr lazımdır. Düşmənlərlə əlbir olub, bu yolla xalqı da aldatmaq istəyirlər. Elçin Muxtar Elxana və onun kimi düşünənlərə mən vaxtında cavab vermişəm və elə həmin jurnalda çap olunub (13).

Bir zaman “Dahilərin divanı” da bu məqsədlə qurulmuşdu. Bunların hamısı Azərbaycana kənardan gətirilmiş böyük və gizli bir proqramın tərkib hissələri olub, xalqımızın qan yaddaşını pozmaq, qəhrəmanlıq ruhunu öldürmək, özgürlüyünü unutturmaq və son nəticədə bizdən manqurtlaşmış bir kütlə yaratmaq məqsədi güdür. Bunlar da bizdən daim ayıq-sayıq və gözüaçıq olmağı tələb edir.

Yuxarıda “Dədə Qorqud” dastanının adını çəkdim, ermənilərin onu da əlimizdən alıb, öz adlarına çıxmaq istədiklərini vurğuladım. 1937-ci ildə biz tək-cə ziyalılarımızı itirmədik. Tək-cə xalqın yoluna işıq salacaq günəşlərimizi söndürmədilər. Onların yazmadıqlarını və beyinlərində apardıqlarını demirəm, hər birinin evində saysız-hesabsız kitablar və əlyazmalar var idi. Məsələn, Cəlal Qasimovun kitabında Salman Mümtazın evindən aparılmış kitabların və əlyazmaların kiçik bir siyahısı verilib. Orada “Dədə Qorqud”un bir əlyazmasının da olduğu göstərilib (3, s. 541). Bu əlyazmanın hazırda əli-

mizdəki “Dədə Qorqud” olmadığına mündə böyük inam var. “Dədə Qorqud”un əlyazmasını Azərbaycana Əmin Abid gətirmişdi. Onu nəşrə hazırlamışdı və araşdırırdı. Həmin əlyazmanı Salman Mümtaza verməmişdi və verməzdi. Salman Mümtazın nadir kitablar və əlyazmalar yığıdığını yaxşı bilirik. Deməli, onun şəxsi kitabxanasında “Dədə Qorqud”un başqa bir əlyazması olub.

Salman Mümtazın evindən nə az, nə çox düz iki maşın kitab və əlyazma aparılıb. Hazırda onların biri də yoxdur. “Dədə Qorqud”un əlyazması da onların arasında olub. Bir vaxt ermənilər onu qədim bir erməni dastanının əlyazması kimi tapıb üzə çıxarsalar, təəccüblənmək lazım deyil. Bu mütləq Salman Mümtazın evindən aparılmış əlyazma olacaq. Ermənilərin belə istəkləri haqqında əlimdə çoxlu bilgilər var.

Salman Mümtazın kitabxanası haqqında deyilənləri 1937-ci ildə güllələnlərin hamısı haqqında demək olar. Vəli Xulufunun evindən “Koroğlu”nun 1936-cı ildə çapa hazırladığı mükəmməl bir əlyazması götürülüb. Əlbəttə, V.Xulufunun evində bir vərəq kağız da qoymayıblar, nə varsa yığışdırıb aparıblar. Apardıqları “Koroğlu”nu isə 1941-ci ildə dastanın erməni variantı” adı ilə nəşr ediblər. Ermənilər heç vaxt “Koroğlu” dastanının variantını yarada bilməzdi. Bunun bir çox səbəbləri var ki, onlar geniş şəkildə öyrənilmişdir (İslam Sadıq). C.Qasimov da doğru deyir: *“Əslində Ağayanın bu məntiqsiz fikirlərinin arxasından bir həqiqət aydın görünür: ermənilərin “Koroğlu” dastanı olmamış və ola da bilməzdi. Belə bir dastanın yaranmasına erməni dilinin leksik fondu da imkan vermirdi”* (3, s.76).

Xalid Səid Xocayevin evindən təxminən 14-15 dənə çap olunmamış kitabının əlyazması götürülüb. Onlardan bəziləri haqqında bilgilər olsa da, hələ heç birinin əlyazması tapılmayıb. 1937-ci ildə güllələnlərin hamısı ziyalılar idi, kitab ya-

zan adamlarıydı. Hamısının evində nadir əlyazma və kitablarla yanaşı, özlərinin yazdıqları və nəşr olunmamış əlyazmalar varıydı. Bunlar böyük bir xəzinəydi. Ermənilər o zəngin xəzinəni yığışdırıb İrəvana göndərirlər. Buna mənəm heç bir şübhəm yoxdur. Bu fikri təsdiqləyən çoxsaylı faktlar var. Azərbaycan nağıllarını yalnız tərcümə eləyib erməni nağılları” adıyla nəşr edirdilər. 1980-ci illərdə “Azərnəşr” “SSRİ xalqlarının nağılları” seriyasından kitabların nəşrinə başlayanda Sabir Tanrıverdiyev qonorar almaq üçün Azərbaycan nağıllarından ibarət bir kitab tərtib eləyib nəşriyyata vermişdi. Kamran İmanovun “Armyanskiye narodniye skazki” kitabında ermənilərin nağıl və digər folklor oğurluqları geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bütün bu deyilənlər və deyilməyənlər göstərir ki, biz ermənilərin “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarına yiyə durmaq, onları əlimizdən almaq istəklərini və zəngin folklor örnəklərimizi 1937-ci ilə qədər və ondan sonra oğurlayıb erməni folkloru adıyla nəşr etdirdiklərini bir an da unutmamalıyıq.

1937-ci ildə itirdiklərimiz bunlarla da bitmir. Bizim xalqın dilini, ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini öyrənəcək, kitablar yazacaq, yolumuza işıq tutacaq, yüzlərlə beyinlərimiz güllələndi. Hər güllələnen adam özüylə heç kimin bilmədiyi nə qədər bilgilər apardı. Hənəfi Zeynallının şəxsində C.Qasimov bu itkilərimizi çox doğru dəyərləndirmişdir: *“Azərbaycan folklorşünaslığı öz inkişaf tarixi boyunca nəzəri cəhətdən çox kamil səviyyəyə qalxsa da, hələ də bəzi tədqiqatçılar xüsusilə dastan mətnlərinə reallığın təsviri kimi yanaşır, epik məkanı, epik zamanı, epik məkan-zaman obrazlarını real məkan, real zaman kimi qəbul edirlər. Ancaq hələ əsrin əvvəllərində H.Zeynallı bu məsələyə tamamilə doğru-düzgün fikir bildirmişdir. Onun fikrini görkəmli eposşünas alim B.N.Putilovun fikirləri ilə müqayisə etdikdə Stalinizm repressiyalarının Azərbaycan elminə necə sağalmaz yaralar vurduğunun, Azərbaycan humanitar-filo-*

loji fikrinin H.Zeynallının simasında necə bir nəzəriyyəçi folklorşünası itirdiyinin şahidi oluruq” (3, s.288).

Mən yuxarıda qoyduğum sualla bağlı başqa bir yazımda geniş bilgi verdiyimə görə, onları burada təkrar eləmək istəmirəm.

Bir də Cəlal Qasimovun bolşeviklərin bolşevikləri güllələdikləri haqqında yazdıqlarını ürəkaçsız oxumaq olmur. Axı 1937-ci ildə və ondan sonra rusa satılmış, aldanmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yıxmaqla düşmənin dəyirmanına su tökən bütün türk bolşevikləri də güllələndilər. Çünki onlar yanıldıqlarını, aldandıqlarını, bəlkə də aldadıldıklarını və son nəticədə öz soydaşlarına, eyni zamanda vətənə xəyanət etdiklərini anlayırdılar. Onların aldanmaları Azərbaycana, yanıldıqlarını anlamaları isə özlərinə baha başa gəldi. C.Qasimov bu məsələni Mirzə Davud Hüseynovun şəxsində o qədər gözəl və aydın açmışdır ki, onları oxuduqca elə bil hər şeyi güzgüdə görürük. C.Qasimov öncə M.D.Hüseynovun 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda Sovet Rusiyasını göylərə qaldıraraq, yəni boğazdan yuxarı tərifləyərək Çar Rusiyasının iç üzünü necə açdığını öz sözlərilə verir: “*Çar Rusiyası bu siyasəti ilə “bütün özgə millətlərdən olanları məhv etmək, onları rusalara çevirmək istəyirdi. Yoldaşlar, çar hökumətinin Özbəkistan, Azərbaycan və Qazaxıstanın torpaqlarını tədricən tutmasını, “türk” sözünün hətta dilə gətirilməsini qadağan etməsini başqa heç bir şeylə izah etmək mümkün deyil” (3, s.325).*

C.Qasimov bu sözləri I Türkoloji qurultayın stenografik materiallarından götürüb (1, s.26). Azərbaycan bolşevikləri çox şeyi bilmirdilər. Sovet Rusiyasının da şinelindən başqa heç nəyini dəyişməmiş Çar Rusiyası olduğunu unutmuşdular. Eşşəyin belinə palan yox, qızıldan yəhər qoymaqla at olarmı? C.Qasimov bu məsələni açıqlayaraq yazır: “*Mirzə Davud Hüseynov bilmirdi ki, müdafiəçisi olduğu Sovet Rusiyası çar Rusiyasının*

dan daha qəddar və daha amansızdır. O bilmirdi ki, qırmızı imperiyanın milli – mənəvi dəyərlərimizə vurduğu və gələcəkdə vuracağı zərbələrin miqyası və coğrafiyası daha geniş idi. Yaddaş da, gen də, genezis də, tarixi, müasir ədəbi-mədəni irs də, torpaq da, ziyalı da, milli düşüncə tərzimizdə bolşevik siyasətinin zərbə hədəfləri idi. O bütün bunları bilmirdi, ona görə bilmirdi ki, Sovet hökumətinə özü qədər inanır və ona sədaqətlə xidmət edirdi. Həmişə belə olub, iblis dərk olunanda rədd edilib. O və onun kimi böyük əksəriyyət bu bədheybət və əzazil iblisin özünü və irticaçı xislətini görmürdü” (3, s. 325). C.Qasimov çox doğru deyir ki, “həmişə belə olub”. Azərbaycanı iki bölən, xanlıqlarımızı və xanlarımızı məhv edən, torpaqlarımızı ermənilərə verib orada Ermənistan adlı dövlət quran, bu dövləti qurmaqla pəncəsini Türkiyənin bir addımlığında yerə bərkidən, 15 minlik silahlı daşnak ordusu yaradıb 1880-ci illərdən başlayaraq 1905, 1915, 1918, 1920-ci illərdə minlərlə türk kəndlərinin əhalisini onlara qırdıran, 1925-ci ildə N.Nərimanovun ölümüylə böyük bir repressiyaya başlayan Rusiyaya aldanıb onun qucağında oturmağın sonu başqa nə cür olmalıydı?! Bir vaxtlar çar Rusiyasına aldanıb, onun qucağına atılan xanlarımızın sonrakı taleyi də belə olmamışdı?!

M.C.Bağirovun özü də yaşadığı dövrün olduqca ziddiyətli adamıydı. Düşmənlərimiz də onun bu ziddiyətli və ikili xarakterindən bacarıqla istifadə edirdilər. 1937-ci il repressiyalarında ermənilərin elədikləri azğınlıqların miqyasının bu qədər genişlənməsinin təqsiri M.C.Bağirovun boynundadı. Bu miqyas haqqında C.Qasimov yazır: *“Faktlar, sənədlər, istintaq qovluqlarındakı stenoqramlar göstərir ki, Sovetlər İttifaqında totalitar rejim milli genofondunu yaratmış millətlərə və fərdlərə qarşı daha amansız mövqedə oldu. Bu baxımdan SSRİ-də baş verən repressiv zəlzələnin episentri Azərbaycana düşdü. 1930-1933-cü illərdə Az.SSR XDİK-in sədri vəzifəsində işləyən*

Frinovski Mixail Petroviç Moskvaya göndərdiyi məruzəsində göstərirdi ki, Qafqazda ən çox repressiyalara məruz qalan Azərbaycan oldu” (3, s. 380).

Bu fakta indi də göz yummaq olmaz!

Gürcüstanda və Ermənistanda da repressiya varıydı. Ancaq M.C.Bağirovdan fərqli olaraq onlar millətin işıqlı adamlarını qoruyur, yaltaqları, satqınları güllələyirdilər. Ermənistanda güllələnənlər daha çox daşnak olmayanlar və daşnak ideyalarına boyun əyməyənlər idi. M.C.Bağirov bütün yuxarıda deyilənləri görməli və bilməli olduğu halda, gözlərini yummuşdu, ağılını da ermənilərə uduzmuşdu. Ürək ağrından fakt odur ki, Bağirov Azərbaycanda güllələnənlərin sayının bu qədər çox olduğunu və repressiyada Qafqazda lider olduğunu qolları açıq olub hökm verəndə, qılıncının dalı da, qabağı da kəsəndə yox, özü həbs olunub müttəhim kürsüsündə oturanda, güllələnəcəyini gözünün altına alanda başa düşmüşdü. “Səhvini” indi anlamışdı. Ona görə 1956-cı ildə öz məhkəməsində ürək ağrısıyla deyirdi: “O illərdə Azərbaycan XDİK orqanları tərəfindən həbs olunmuş partiya-sovet fəallarının sayının bu qədər çox olması mənə indi aydın olur. O vaxtlar mən bunu o qədər də hiss etmir, buna nəzarət etmir, XDİK-nin işini yoxlamırdım. Bu da kökündən səhv və yolverilməzdir. Ancaq bu, məhz belə olub. Mənim bu səhlənkarlığım ciddi tənbehə və cəzaya layiqdir” (8, s.114). M.C.Bağirovdan hələ vəzifədə olanda ermənilər Beriyaya dönə-dönə böhtan dolu şikayətlər yazırdılar. Bu şikayətlər də onun gözünü açmırdı. Çünki ətrafındakı ermənilər onu ov-sunlamışdılar. Özü dustaq olanda Bağirovu min cür işgəncələr verdirib güllələtdiyi insanların taleyi yox, indi onun üzünə duranların arasındakı ermənilər daha çox yandırırdı. Artıq güllələnəcəyini yaxşı bilirdi. Axı özü bu sistemin yetirməsiydi və ondakı amansızlığın, qəddarlığın başında duranlardan biri olmuşdu. Ona görə üzünə duran ermənilərə baxıb, güllələnməyi-

ni yox, parça-parça şaqqalanmağını istəyirdi: “Mənim əsas səhvim odur ki, Beriyaya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən, orqanlarda birgə iş üzrə onunla uzun illər boyu əlaqədə olan Sumbatov, Borşev, Qriqoryan, Markaryana və b. göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam.

Mən onlara inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça eləmək lazımdır” (8, s.115).

Bu cür gecikmiş etiraflar “daldan atılan daşdan” başqa bir şey deyil. O, topuğa dəyir. Axı M.C.Bağirovu tikə-tikə doğrasalar da, 1937-ci ildə itirdiklərimizin birini belə qaytarmaq mümkün olmayacaqdı. Ona görə səhv etməmək, aldanmamaq lazımdı. Bunun üçün də ayıq-sayıq, gözüaçıq olmalısan. Cəlal Qasimovun da bütün yazıları bizi ayıqlığa, gözüaçıqlığa səsləyir. Tarix təkrar olunur. 1937-ci ilin qara buludları həmişə bizim başımızın üstündə dolanır. Bu, bizim alın yazımızdır. Bizim taleyimiz belə gətirib. Xəlil Rza Ulutürk də 1937-ci ildən 50-60 il sonra da o buludları görür və deyirdi:

Davam edir otuz yeddi,
Daha kəskin, daha ciddi!
Bu çağırışları qulaqardına vurmayın, insanlar!
Onları eşidin, ayıq olun, insanlar!
Yumulmuş gözlərinizi açın, insanlar!
Dədə Qorqudun “Qarı düşmən dost olmaz”!
Sözlərini sırğa kimi qulağınızdan asın, insanlar!

03-08 noyabr 2022

Novxanı

Ədəbiyyat:

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön

söz və şərhlərin müəllifləri K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev). Bakı, 2006.

2. Elçin Muxtar Elxan. Urus Koroğlusı. “Azərbaycan” jurnalı. Bakı, 2006, № 9.

3. Qasimov Cəlal. Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, 2019.

4. Qasimov Cəlal. Bəkir Çobanzadə. Bakı, 2018.

5. Qasimov Cəlal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı, 2013

6. Qasimov Cəlal. Ədəbi məhkəmələr. Bakı, 2012.

7. Qasimov Cəlal. Vəli Xulufu. Bakı, 2016.

8. Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi. Bakı, 1993.

9. Sadıq İslam. Koroğlu obrazının genetik kodu, yaxud “Koroğlu” eposunun “erməni variantı” haqqında. AŞXƏDT. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, 2009. № XXIX, səh. 99-114.

10. Sadıq İslam. Об армянском варианте Азербайджанского епоса “Короглу” / журнал “Литературный Азербайджан”. Bakı. 2003, № 6.

11. Sadıq İslam. Azərbaycan “Koroğlu” eposunun erməni variantı haqqında (ingilis dilində) / “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı. Bakı, 2005, № 1.

12. Sadıq İslam. Koroğlu obrazının genetik kodu / AMEA Folklor İnstitutu. “Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə” Uluslararası Folklor Konfransının Materialları. Bakı, 2006.

13. Sadıq İslam. Xalqın kişilik, mərədlilik simvolu ləkə götürməz / “Azərbaycan” jurnalı. Bakı, 2006, №12.

14. Sadıq İslam. Koroğlu obrazının genetik kodu / “Körpü” jurnalı. Bakı, 2006. № 1.

15. Sadıq İslam. Koroğlu kim olub. Bakı, 1998

İlhamə QƏSƏBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

ilhame92@mail.ru

QİSMƏTƏ BAX, İLAHİ...

Qismətə bax, ilahi... bir çox repressiya qurbanlarına yenedən həyat verən, onları illər sonra həyata qaytaran alim 30 oktyabrda özü həyatdan köç etdi.

Professor Cəlal Qasimovun ölüm xəbəri elm camiasında hamını sarsıtdı, göz yaşlarına boğdu. Heç kim bu acı xəbərə inanmaq istəmədi. Dəyərli insanı itirmək çox ağır oldu. Məmməd İlqar kişilər ağlamaz deyən kişilər, atam ağlayırdı anam öləndə, – deyirdi... İndi biz də kişilər ağlamaz deyən kişilər, ağlayırdı CƏLAL öləndə, – deyirik.

İlk dəfə 30 may 2014-cü ildə AMEA Folklor İnstitutunda fəlsəfə doktorluğu üzrə dissertasiyamin müdafiəsi günü gördüm Cəlal Qasimovu. Təmkinlə, sakit baxışları, çıxışçıları dinləməyi, hərdən də gülümsəməyi onu hamıdan fərqləndirirdi. Söz Cəlal müəllimə verildikdə çox səmimi: mən bu xanımın dissertasiyasını oxumamışam... Burda oxudum və çıxışlarından nəyə qadir olduğunu gördüm, dedi. Və Hacı Kərim Sanılı haqqında yazdığı kitab diqqətimi çəkdi. Mən də “Bitməmiş istintaq” adlı kitab yazmışam H.K.Sanılı haqqında. Kitabı götürürəm, – deyib kitabın son nüsxəsini götürdü. Cəlal müəllim kimi bir alimdən belə dəyərli fikir eşitmək məni çox ruhlandırdı. Və sonralar Cəlal Qasimovu daha yaxından tanıdım. Tez-tez dəyərli məsləhətlərini dinlədim. H.K.Sanılı haqqında birgə kitab yazmaq qərarına gəldik (kitab çapa hazırlanır). C.Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yeri

olan, öz çəkisi olan alimlərimizdən idi. Cəlal müəllimin böyük bir məktəb yolu vardı. Müəllim bizə təkcə sinif otaqlarında dərs deyən deyil, müəllim həm də bizə tanımadığımız halda kitablarını, əsərlərini oxuyaraq özümüzə müəllim seçdiyimiz insandır. Davranışlarında ədəb-ərkanı ilə örnək olandır. Sınıf otaqlarında bizə elm öyrədən müəllimi bəzən müəllim olaraq yadda saxlamadığımız halda, bizə həyat müəllimi olan insanı bir ömür boyu unutmuruq. Cəlal müəllim belə müəllimlərdən idi. Ədəbi ilə, böyük mədəniyyəti ilə, sadə, səmimi münasibəti ilə çoxlarının mənəvi müəlliminə çevrilmişdi. Elmi biliklərini heç kimdən əsirgəməyən, gənclərə elmi yolda addımlamağa dəstək olan, onlara stimül verən insan idi. Əsl pedaqoq olan Cəlal müəllim pedaqoji fəaliyyətə 1984-cü ildən 1991-ci ilə qədər Sabirabad rayonunun Moranlı kəndində dil-ədəbiyyat müəllimi kimi başlamışdır. 1991-1993-cü illərdə isə bir zamanlar təhsil aldığı doğma Naxçıvan Dövlət Universitetində bu fəaliyyəti davam etdirmişdir. Pedaqoji sahədə uğurlu fəaliyyətinin göstəricisi olaraq 2008-ci ildə “Əməkdar müəllim” adına layiq görülmüşdür.

Tanınmış alim, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına bir çox töhfələr vermiş alimlərimizdəndir. Professor Cəlal Qasimovun tədqiqat istiqaməti daha çox siyasi repressiya qurbanlarının faciəli taleyinə yönəlib. Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələrində elmi tədqiqatları olsa da, yaradıcılığının qayəsi məhz repressiya qurbanlarıdır. Akademik İsa Həbibbəyli təsadüfi deyil ki, professor Cəlal Qasimovu “görkəmli repressiyaşünas alim” adlandırır. Oxucuların marağına səbəb olan və yeni biliklər əldə etdiyimiz “Abdulla Sur və əsərləri” (1995), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997), (1997), “Bitməmiş istintaq” (1997), “Repressiyadan deportasiyaya doğru”, (1998), “Yaddaşın bər-

pası” (1999), “Məhbub tərcümeyi-halı” (2003), “Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı” (2004), “Hərbi psixologiya” (həmmüəllif, 2004), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Əməliyyat psixologiyası” (həmmüəllif, 2005), “Cavidi məhbəsə aparan yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (dərslik, 2008), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (2009), “История органов безопасности Азербайджана” (2009), “History of institutions of national security of Azerbaijan” (2009), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması” (2014), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2015), “azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015), “Milli təhlükəsizliyin əsasları” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Bəkir Çobanzadə” (2018), “azərbaycan təhlükəsizlik orqanları 100 ildə, tarix və müasirlik” (2019), “Birinci Türköloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (2019), “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” (2020) və s. kimi 30-dan çox elmi kitabın müəllifidir. Professor Cəlal Qasımovun dərin araşdırmalarından biri də “Xalid Səid Xocayev”dir. Yaşasaydı, daha çox kitablara imza atacaqdı. Daha çox qaranlıq talelərə işıq saçacaqdı.

Cəlal Qasımov heç zaman unudulmayacaq. Yuxusuz gecələrinin məhsulu olan elmi tədqiqatları, 30-dan artıq əsəri, talelərinə aydınlıq gətirdiyi repressiya qurbanlarına həsr edilmiş araşdırmalar, yetişdirdiyi gənc alimlər onu daim yaşadacaq, unudulmağa qoymayacaq.

Son bir ildə AMEA Folklor İnstitutuna ağır itkilər üz verdi. Bir-birindən dəyərli alimləri-Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Kamran İmran oğlu Əliyevi, Ramiz Kə-

rəm oğlu Ələkbərovu, türkoloq alim, professor Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzovu (Qıpçaq), şair-publisist, filologiya elmləri doktoru Nizami Murad oğlu Məmmədovu və professor Cəlal Əbil oğlu Qasimovu itirdik.

Məkanınız cənnət, ruhunuz şad olsun, dəyərli alimlərimiz! Yeriniz hər zaman görünəcəkdir! P.S. Cəlal Qasimov elə bir alim idi ki, hər an onun tövsiyələrinə, məsləhətlərinə ehtiyac duyacağım. H.K.Sanılının 1919-cu ildə çap olunmuş “Yeni Şərqlər” kitabını təkrar nəşrə hazırlamaq üçün çox axtardım. Tapa bilmədim. Əslində, kitabla yanaşı, Cəlal Qasimovu çox axtardım. Sağ olsaydı kitab haqqında bilgi ala bilərdim deyə düşündüm. Hər zaman ehtiyac duyacağımız, arayıb-axtaracağımız, üstünə məsləhətə gedəcəyimiz... ancaq artıq tapmayacağımız insandır Cəlal Qasimov.

İlk dəfə Cəlal Qasimovu 30 may 2014-cü ildə "XX əsr Qazax aşığı mühiti" mövzusunda dissertasiya müdafiəsi günü tanıdım. Çıxış edən zaman onun üzünə baxıb danışdırdım, sanki ondan mənəvi güc alırdım. Mən danışdıqca gülümsəyərək başı ilə dediklərimi təsdiq edirmiş kimi mənə psixoloji dəstək olurdu.

Dissertasiya haqqında çıxış Cəlal müəllimə verildikdə gülümsəyərək Allahın işinə bax, iddiaçımızın atasının adı Cəlal, elmi rəhbərinin adı Cəlal, indi mən tərif edəcəm, mən də Cəlal dedi. Yaxınlaşıb masanın üzərindəki H.K.Sanılının həyat və yaradıcılığına həsr etdiyim “azərbaycan aşığı” adlı kitabı götürüb, hətta hər ikimizin də H.K.Sanlı haqqında kitabımız da var dedi. Bu kitabı mən götürürəm deyərək dissertasiya haqqında müsbət fikirlərini bildirdi.

Hər dəfə Folklor İnstitutuna gəldiyində bizim şöbəyə “Mifologiya” şöbəsinə gələrdi. Hər gəlişində olduqca maraqlı söhbətləri ilə yadda qalardı. Aşığı sənəti ilə bağlı çox maraqlı

yanaşmaları vardı. Onun institutumuzda gəlişi toy-bayram olurdu. Olduqca sadə, səmimi insan idi deyə alimlər onunla görüşməyə, salamlamağa can atardılar.

Cəlal müəllim institutumuzda şöbə müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdu. 2021-ci ilin sentyabr ayı idi, şöbəyə gəldiyini eşidib görüşməyə getdim. Bir xeyli söhbətimiz oldu. Söhbət zamanı “sən demə, sosial şəbəkələrin rolu böyükmüş”, – dedi. Bir neçə kitabını hədiyyə etdi. Bəkir Çobanzadəni çox təbliğ et, onun haqqında çox yaz, deyib kitabı mənə verdi.

Bir neçə gün sonra telefonla zəng edib, Azərbaycanın görkəmli Dövlət və İctimai-Siyasi xadimi Nəsib bəy Yusifbəylinin anadan olmasının 140 illiyi münasibəti ilə “İstiqlal savaşı Nəsib Bəy Yusifbəyli yolu” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın keçiriləcəyini və konfransda Cəlal müəllimin də çıxış etməsini istədiyimizi bildirdim.

“İlhamə, mən çox xəstəyəm. Özümü pis hiss edirəmdedi”. Çox məyus oldum, Cəlal müəllimə xəstələnməyi yaraşdırmırdım. Mənə elə gəlirdi ki, o heç vaxt xəstə ola bilməz. Düşünmürdüm ki, o MTN-nin arxivində sənədlər üzərində araşdırmalar apararkən Müşfiqin, Cavidin, Sanılının, Vəli Xulflunun, Bəkir Çobanzadənin işgəncələrini ürək ağrısı ilə izləyirmiş. O divarlarda Müşfiqin iniltisi, Cavidin harayı, Sanılının günahsız cəzası onu səsləyirmiş. Bir neçə gün sonra institutda gördüm, yaxınlaşdım. Müdafiə vardı. Ora tələsməyinə baxmayaraq mənimlə ayaq saxlayıb söhbət etdi. Müalicəyə gedirəm, dedi. Və bir gün Afaq Ramzanova çox məyus halda Cəlal müəllimin vəziyyəti yaxşı deyil, dedi. Afaq xanım belə bir dəyərli insanı itirəcəyimizdən qorxaraq sanki, için-için ağlayırdı. Çox keçmədi ki, qara xəbər hamını sarsıtdı. Cəlal Qasimov evdən deyil, eldən gedən insanlardandır.

O heç zaman xatirələrdən silinməyəcək.

Aidə ŞİRİNOVA
Qarabağ qazisi

CƏLAL QASIMOVUN ƏZİZ XATİRƏSİNƏ

Həyatda tanımadığın, bir dəfə də olsa qarşılaşmadığın insan haqqında şeir yazmaq, söz demək çox çətindir. Lakin ölümü ilə hamını sarsıdan, ağladan, heyfsləndirən insan haqqında eşidəndə sən də sanki illərdi onu tanıyırsan və ölümü səni də sarsıdır. Cəlal müəllimin həyat yoldaşı Sevda xanımla bir neçə gün konfransda bir yerdə olduq. Sevda xanım olduqca kübar bir xanımdır. Onun dilində tez-tez “Cəlal müəllim” sözü səslənirdi. Ancaq o bunu çox sakit tərzdə deyirdi. Bu bir ailənin mədəniyyət tablosudur.

Bütün sosial şəbəkələrdə təəssüf hissi ilə başsağlığı yazılırdı. Hamı Cəlal Qasimovun ölüm xəbərinə sarsıntısından, onunla bağlı düşüncələrindən yazırdı. Mən də Cəlal Qasimova bir şeir ithaf etdim.

Bir alimin ölümü ölkəni bu qədər sarsıtdısa, demək onu sağlığında özü qazanıb. Alim öldü, aləm öldü, burda deyilir.

ƏLVİDA DEMİRƏM, SALAMAT QALIN

Gedirəm yolumun sonu bilinmir,
Həyat bir dəfədir, ölən dirilmir,
Yaxşı yaddaşlardan heç vaxt silinmir,
Məni bu dünyada əbədi sanın,
Əlvida demirəm, salamat qalın!

Yaxşı ki, dünyada izlərim qaldı,
Nə tez yollarımı boran-qar aldı.
Əkdiyim çiçəklər solub-saraldı.
Sevgidən alışın, sevgidən yanın,
Əlvida demirəm, salamat qalın!

İşıq saldım neçə haqsız ölümə,
“Otuz yeddi” soyqırımdı elimə,
Neçə şair sinə gərmiş zülümə,
Onları hörmətlə, izzətlə anın,
Əlvida demirəm, salamat qalın!

Yaxşılının yolu gedər yoxuşa,
Həsrət qaldım bir mehriban baxışa.
Söyləyin doğmaya, dost-tanışa,
Cəlalin yoxluğun Sevdamdan danın,
Əlvida demirəm, salamat qalın!

Gülnar OSMANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

gulnar_osmanova@list.ru

MİLLİ İDEALLARA BAĞLI VƏTƏNPƏRVƏR ZİYALI

Bir millətin böyüklüyü, əhalisinin çoxluğu ilə deyil, ağıl və fəzilət sahibi olan insanların sayı ilə müəyyən olunur.

Viktor Hüqo

Müasir ədəbiyyatşünaslığımızda özünəməxsus tədqiqat üslubu, dəst-xətti olan alimlərimizdən biri, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim, AMEA Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin müdiri Cəlal Əbil oğlu Qasimov haqqında keçmiş zamanda danışmaq mənim üçün çox çətindir. Lakin özümü şanslı insan hesab edirəm ki, qısa zaman ərzində olsa da, Cəlal müəllimin rəhbərliyi altında işləmək mənə də nəsib olmuşdur.

Cəlal Qasimov deyiləndə vətənpərvər ziyalı, nəcib insan, qayğıkeş şöbə müdiri, zəhmətkeş alim, bacarıqlı rəhbər obrazı canlanır. Təbii ki, bu, hər kəsə nəsib olmayan bir xoşbəxtlikdir.

Uzun müddət Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətində çalışmış Cəlal müəllim eyni zamanda polkovnik rütbəsini daşıyırdı. Lakin C.Qasimov əsl rütbəsini məhz elm yolunda əldə etmişdi. Çünki o, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri, o cümlədən siyasi repressiya qurbanlarının faciəli həyatı haqqında tədqiqatların müəllifi idi. “Abdulla Sur və əsərləri”, “Əsrin qiyamət çağı”, “Yaddaşın repressiyası”, “Bitməmiş istintaq”, “Cavidi məhbəsə aparın yol”, “Məhbus tərcümeyi-halı”,

“Ədəbi məhkəmələr”, “Yaddaşın bərpası”, “Bolşevik qurşununun qurbanları”, “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)”, “Milli təhlükəsizliyin əsasları”, “Kitabi-Dədə Qorqudun yasaqlanması”, “Vəli Xulufu”, “Bəkir Çobanzadə”, “Hacı Kərim Sanılı”, “Xalid Səid Xocayev” və s. kimi kitabların və 150-dən artıq elmi-publisistik məqalənin müəllifi olmuşdur.

Azərbaycan humanitar elmləri sahəsində repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin əsas yaradıcılarından biri məhz Cəlal Qasimovdur. Onun xalqımızın işıqlı və mütəfəkkir şəxsiyyətlərinin öyrənilməsi və yenidən tanıtılması istiqamətində apardığı tədqiqatları çağdaş elmi-nəzəri fikirdə ən aktual mövzulardır. Belə ki, bu mövzular xalqın milli mənlilik şüurunun yüksəlişi, indiyədək təhrif edilən tariximiz, ədəbiyyatımız, fəlsəfi-estetik fikrimizə obyektiv münasibətin bərpası baxımından çox önəmlidir. C.Qasimov siyasi repressiyaya məruz qalmış yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar, mədəniyyət xadimləri ilə bağlı sənədləri, arxiv materiallarını, istintaq işlərini, xatirələri toplayaraq araşdırmış, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq, F.Köçərli, B.Çobanzadə, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənşəminli, Ə.Abid. Ə.Müznib, Ə.Nazim, M.B.Biriya, V.Xulufu, S.Mümtaz, H.K.Sanlı, Ü.Rəcəb, A.M.Şərifzadə və başqalarının şəxsiyyəti və yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmişdir.

AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin təbircə desək, Cəlal Qasimov yalnız repressiya mövzusunun sənədlərini və materiallarını deyil, həm də problemlərini ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş və həlli istiqamətində mühüm addımlar atmışdır (C.Qasimov. X.S.Xocayev. səh. 6).

Cəlal müəllimin belə bir fikri var: “Torpaq işğal olanda ərazi, yaddaş işğal olanda mənəviyyat öz bütövlüyünü itirir. Bütün hallarda, bütövlüyünü itirən torpaq da, yaddaş da “şikəst” olur”. Göründüyü kimi, alim milli istiqlal, milli düşüncə məsələlərindən yan keçməmiş, bütün yaradıcılığı boyu bu

amalı, bu qayəni izləmişdir. Necə deyərlər, vətəni sevmək hələ tam vətənpərvərliyə dəlalət etmir. Gərək bu sevgini xalq və dövlət yolunda təmənnəsiz xidmətə çevirməyi də bacarasan. Cəlal müəllim də məhz belə vətənpərvər insan idi. Onun vətəninə, xalqına, dövlətinə olan sevgisi üçrəngli bayrağımıza olan hörmətindən də duyulurdu. Alimin 2019-cu ildə çap olunmuş “I Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabının ilk səhifəsində bayraqla bağlı aşağıdakı fikri verilmişdir (Qeyd edək ki, bu dəyərli sözlər alimin məzarı üzərinə də həkk edilmişdir):

“Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsanız, əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan Türk qoxulu, islami dəyərli, Avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu müqəddəs bayrağımızı gətirin. Çünki:

Bayrağımız var olduqca mən varam!
Bayrağımız var olduqca siz varsınız!
Bayrağımız var olduqca biz varıq!
Bayrağımız var olduqca Vətən var!
Bayrağımız var olduqca əbədiyyət var!”

Cəlal müəllimi cismən itirməyimizə baxmayaraq, nə qədər ki, bayrağımız var, onun kimi özündən sonra örnək olacaq bir alim ömrü, vətəndaş ömrü qoyub gedən, milli ideallara bağlı vətənpərvər ziyalımız da daim var olacaq!

Dürüstlüyü, xeyirxahlığı, ləyaqəti, işinə məsuliyyətlə yanaşmağı, prinsipiallığı özünün həyat amalına çevirən Cəlal müəllimin vaxtsız vəfatı Azərbaycan elminə dərin hüzn gətirdi, aparılacaq neçə-neçə tədqiqatların sonu oldu. Lakin inanıram ki, onun kimi dərin zəkaya və geniş dünyagörüşünə malik olmuş bir alimin əsərləri hər zaman oxunacaq, ona istinadlar

ediləcək, onun əsərləri oxucularının elmi biliyini və düşüncəsini zənginləşdirəcəkdir.

Allahın bəxş etdiyi ömür payını şərəflə, ləyaqətlə yaşayıb, həyatını xalqına, elmimizin inkişafına fəda etmiş unudulmaz professor Cəlal Qasimovun əziz xatirəsi onu tanıyanların qəlbində daim yaşayacaq, hər zaman xüsusi ehtiramla anılacaqdır!

Ruhunuz şad olsun, gözəl insan, dəyərli alim, vətənpərvər ziyalı!

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

shebnem.memmedova1981@mail.ru

**PROFESSOR CƏLAL QASIMOV –
İZİ TARİXDƏ QALAN ALİM**

2020-2021-ci illər Azərbaycanın, həm də dünyanın ümumi həyat mənzərəsində olduqca acı nəticələri ilə yadda qalan bir dövr oldu. Filologiya elmləri doktoru, professor, dəyərli alim, nəcib insan Cəlal Qasimov insansevərliyi, mənliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilirdi. O, bütün ömrünü tozlu arxiv rəflərində şam kimi ərirtiyi həyatını yaşam tərzii hesab etmişdir. Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin əvvəlki müdiri professor, AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevin vəfatından sonra bizim şöbənin rəhbərliyini o, həyata keçirirdi. Cəlal müəllimi çoxdan tanıyırdım. Tanıdığım bu illər ərzində onun son dərəcə ölçülü-biçili bir alim– vətəndaş olduğunu yəqin etmişdim. Mənə elə gəlir ki, onun varlığı üçün xas olan qeyd etdiyim bu cizgilərin heç birində yanılmırdım.

Nə isə... Ölümün adı çox ağırdır... O, dünyasını dəyişəndə zulam-zulam ağlamışdım. Hıçqırtımı saxlaya bilməmişdim. Atam prof. Nizami Tağısoya bu barədə xəbər verdikdə, o da məni ovundura bilməmişdi. Şöbəmiz üçün qısa zaman kəsiyində boşluğu doldurulmayan iki böyük itki. Əvvəl Kamran Əliyev, ondan az keçməmiş Cəlal Qasimov... Onlardan sonra elə bil şöbəmiz öz ab-havasını, öz aurasını, öz axar-baxarını, tərəvətini dəyişdi. İndi Cəlal müəllimin ölümündən bir ildən artıq vaxt keçsə də, bizlərdə hələ də bu yoxluğa inanmaq hissi ölməyib. Görəsən, niyə dəyərlilərə onlar dünyasını dəyişdikdən sonra qiymət verilir, onların yoxluğundan sonra

boşluq yaranır?! Amma belə olmamalıdır. Çox heyif itirdiklərimizdən! Bəlkə bu gün ağrı deməyimiz, heyfslənməyimiz də əbəsdir. Amma heyif Cəlal müəllimdən. İllər, onilliklər keçsə də, mən onu daim hörmətlə xatırlayacam. Çünki Cəlal müəllim bütün fəaliyyəti ilə özünə hörmət, dəyər taxt-tacını ucaltmışdı. O, bəlkə də, buna görə hörmət taxt-tacındaydığını onun elmi yaradıcılığında xalqımızın ən nüfuzlu şəxsiyyətlərini repressiyalara məruz qoymuşların onların həyatına qənimi kəsilmənin iç üzünü bütün mahiyyəti ilə tozlu-kifli arxiv rəflərində qorunub saxlanmış materialları saf-çürük edib, xalqımıza və onun dəyərli övladlarına divan tutanların adlarını faş etmiş, hamıya tanıtdirmişdir. Cəlal müəllim bəlkə də Elmi-Tədqiqat İnstitutunun bir şöbəsinin görə bilmədiyi işi böyük səriş-tə ilə ortaya qoymuşdu. İndi Cəlal Qasimov yoxdur... Amma mən hesab edirəm ki, onun əsərlərinin geniş təhlillərinə başlanılacaq, onun etdiklərinin miqyası və dərinliyi zaman-zaman hamıya çatdırılacaqdır.

Cəlal Qasimovun elmi yaradıcılığında qan qoxusu gələn böyük şəxsiyyətlərin ömrünə, taleyinə olduqca adekvat, eyni zamanda obyektiv işıq tutulmuşdur. “Əsrin qiyamət çağı”, “Əksinqilabla mübarizə təşkilatı və siyasi repressiya”, “Yaddaşın repressiyası”, “Cavidi məhbəsə aparın yol”, “Ədəbi məhkəmələr” və s. bu kimi çoxsaylı nümunələr böyük alimin araşdırma obyektinə çevirdiyi qiymətli kitablarındadır. Cəlal Qasimovun bu tipli əsərləri sırasında “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” isə xüsusi ilə mühüm yer tutur (1).

Bəri başdan qeyd edək ki, dəyərli tədqiqatçı Cəlal Qasimovun maraqlı fakt və materiallarla zəngin olan bu kitabında nəinki Azərbaycan türklərinin, həm də dünya türklərinin mədəni-kulturoloji düşüncəsində, dil, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə, etik, estetik həyatında və taleyində aparıcı rol oynayan Birinci Türkoloji Qurultayın əksər tərəfləri təhlillərə cəlb olunmuş-

dur. Qurultay iştirakçılarının repressiyaya məruz qalma səbəbləri konseptual şəkildə arxivlərdə qorunulmuş materialların sistemli araşdırılmasının köməyi ilə tədqiqatlar əsasında incələnmişdir.

Cəlal Qasimovun adı çəkilən kitabının mündəricatına nəzər salarkən onun bir-birindən maraqlı altı fəsildən və qırxa yaxın paraqrafı özündə əks etdirildiyinin şahidi oluruq. Əgər kitabın birinci fəslində müəllif Birinci Türkoloji Qurultayın ideya-siyasi və fəlsəfi mahiyyətini açmağa müvəffəq olubsa, ikinci fəsildə o, qurultayın keçirilməsi və gündəlikdə duran məsələləri çözməyə çalışarkən burada üç mərhələni – qurultaya qədərki dövr, qurultay ərəfəsi və qurultay dövrü, ona hazırlıq və qurultay işini sona yetirdikdən sonra görülən işlərin ümumi məzmununu sərgiləmişdir. Əsərin üçüncü fəslində Cəlal Qasimov Birinci Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qətnəmələrin əhəmiyyətini ön plana qoyaraq, burada türk dillərinin öyrənilməsinə və türk dillərinin digər dil ailələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi, Ana dilinin tədrisi metodikası, Türk xalqlarının tarixini öyrənməyin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri (məruzələrdən irəli gələn müddəalara əsaslanaraq) ölkəşünaslıqla bağlı məruzələrin təhlili, Türk dillərinin elmi terminlər sistemi, Türkoloji Qurultayın etnoqrafiya Komissiyası ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

Prof. Cəlal Qasimovun bəhs etdiyimiz kitabının dördüncü fəslində isə qurultayla bağlı mübahisə və həqiqətlərə nəzər salınız. Bir sıra qaranlıq məqamları daha geniş işıqlandıрмаğa can atır. Qurultayın nə üçün Bakıda keçirilməsinə və əlifbanın dəyişilməsinin bolşeviklərə nə verəcəyinə, yaxud niyə kiril yox, latın əlifbasına keçid məsələsi və s. bu kimi problemlər gündəmə gətirilir. Qurultayın hansı siyasi maraqlara xidmət etməsi və s. bu kimi suallara yetkin və əsaslı cavablar verilir.

Monoqrafik araşdırmanın məzmun-mahiyyət və struktur-kompozisiya xəttindən və sanbalından da göründüyü kimi, prof. Cəlal Qasimov “Qurultayın şahidləri və şəhidləri, yaxud “Qaranlıqdakı işıqlar” adlı beşinci fəslində hadisə və faktları yetərincə sistemli və məntiqə söykənən dəlillərlə açıb ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur. Daha doğrusu, bu fəsildə (1, s.153-543) müəllif Birinci Türkoloji Qurultayın redaksiya komissiyasının üzvü “Artur Zifeldin taleyi”nə (1, s.153-170) Birinci Türkoloji Qurultayın katibinin qətlinə (1, s.183-195), Birinci Türkoloji Qurultaya Gürcüstan Xalq Maarif Komissarlığından nümayəndə kimi qatılan Rzaqulu Nəcəfovun (1, s. 195-208) və başqa bu kimilərin taleyinə aydınlıq gətirilmişdir.

Prof. Cəlal Qasimovun monoqrafik araşdırmasının beşinci fəslinin beşinci paragrafında böyük Azərbaycan alimi Bəkir Çobanzadənin təfəkkürünə edilən qəsdən (1, s.208-239) ürək ağrısı ilə söhbət açılır. Onun türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyatının, folklorunun, bütünlükdə mədəniyyət tarixinin araşdırılmasında müstəsna rolunu göstərir, türkologiya sahəsində ilk elmlər doktoru (1920) və professor (1922) kimi tanınmış bu elm mücahidinin görkəmli alim, şair, ictimai xadim və böyük ürək sahibinin (1, s.208) başına gətirilənlərin miqyasını əzablı, üzücü boyalarla adını çəkdiyimiz fəsildə təqdim etmişdir.

Prof. Cəlal Qasimovun monoqrafiyasında Birinci Türkoloji Qurultayın yeganə qadın nümayəndəsi Ayna Sultanova ilə bağlı məsələləri və elə buradaca bir ailənin həyat hekayəsini təqdim etmişdir (1, s.239-253). Əvvəlki fəsil və paragraflarda olduğu kimi, bu fəsildə də əsər müəllifi, demək olar ki, ikinci əldən heç nəyi götürüb istifadə etmir, dövriyyəyə buraxmır. Əsərdə müəllifin əlindən tutan əsasən Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxiv materiallarıdır ki, burada İbrahim Eminbəylinin, Pənah Qasimovun, Ruqiyyə Çobanzadənin, Böyükağa Talıblının, Əhməd Cavadın, Əmin Abidin, Müse-

yib İlyasovun, Mustafa Quliyevin, Vəli Xulufunun, Xalid Səid Xocayevin, Əvəz Qubaydullinin və başqa bu kimi türk dünyasının tanınmış xadimlərinin istintaq qovluqlarındakı sənədlərindən məntiqə söykənilməklə istifadə olunmuşdur. Kitabda həm də Əhməd Pepinovun həbsi ilə bağlı materiallar da oxuculara bütün rəngləri ilə təqdim olunmuşdur.

Prof. Cəlal Qasımovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” əsərində xeyli səhifələr tanınmış nəzəriyyəçi, tənqidçi və folklorşünas Hənəfi Zeynallıya, xalqın malını talan edən, “xalq düşmənlisi” sübuta yetirilməyən böyük mədəniyyət xadimimizə (1, s.263-302) edilmiş qəsdə həsr olunmuşdur. Sonrakı paraqraflarda məşhur pedaqoq Müseyib İlyasov, Cabbar Məmmədov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Mustafa Quliyev, Vəli Xulufu və digərlərinin həyat, ömür və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti bolşevik hakimiyyəti tərəfindən onlara edilmiş “repressiya hədiyyələri” yerli-yaraqlı, fakt və materialların dili ilə incələnməkə ortaya qoyulmuşdur. Adını çəkdiyimiz kitabın V fəslində isə Cəlal müəllimin araşdırdığı problemlə bağlı Azərbaycana və Türk dünyasına xidmət etmiş böyük mücahidlərin şəkilləri və güllənməyə məruz qalmış vətən və türk oğulları ilə bağlı arxivdə saxlanılmış qətnamələr əlavə edilmiş bu sənədlərdən hər biri xalqımızın, mədəniyyətimizin, dilimizin, ədəbiyyatımızın ünlü nümayəndələrinin eksklüziv həyat salnaməsi və onların başına açılmış oyunların misli görünməmiş acı faciələrin tarixi ortaya qoyulmuşdur. Kitabda yer almış materialların hər birində onun müəllifinin daxili sarsıntılarını, ürək ağrılarını görmək mümkündür.

Beləliklə, prof. Cəlal Qasımovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” monoqrafiyasının türk xalqlarının, o cümlədən türksevər alimlərin başına gətirilən bəlalərin görümlü və ağırlı panoramanın yaradıldığı qənaətdəyik. Cə-

lal müəllim ölmədi, o, türk mədəniyyət tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq tutmaqla milli mücahidlərimizi bizlərə və dünyaya yaxından tanıtdı. Allah Cəlal müəllimə rəhmət eləsin. Yeri behiştlik olsun!

Ədəbiyyat:

1. Cəlal Qasimov. Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” 2019, 735 s.

Xəyalə ORUCQIZI – AĞAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

xeyale. eliyeva. 80@list. ru

FƏDAKAR FOLKLORŞÜNASLARA HƏSR OLUNAN ƏSƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovun “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” kitabı Firidun bəy Köçərli, Bəhlul Bəhcət, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Çəmən-zəminli, Bəkir Çobanzadə, Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynalli, Əmin Abidin həyatı və yaradıcılığına həsr olunub. Müəllif göstərir ki, bu kitabda 1920-1950-ci illərin elmi-ədəbi mühiti, xüsusilə də Azərbaycan folklorşünaslarının totalitar rejim şəraitində göstərdiyi fədakarlıq – folklor örnəklərini necə toplamaları, hansı metodoloji əsaslarla tədqiq etmələri, hansı vasitələrdən istifadə edərək onları günümüzdə qədər mühafizə edərək gətirmələri, eyni zamanda totalitarizm mühitində milliliyin və ziyalılığın qorunub saxlanması kimi məsələlərdən söhbət açılır.

Kitabda Firidun bəy Köçərliyə həsr olunan hissə “Firidun bəy Köçərlinin müəmmalı ölümü, yaxud günahdan həqiqətə” adlanır. Məlum olduğu kimi, görkəmli pedaqoq, ədəbiyyat tarixçisi, şifahi xalq ədəbiyyatının toplayıcısı və tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərli sovetləşmənin ilk aylarında qətlə yetirilib. Bu barədə mövcud ədəbiyyatı izləyən müəllif belə qənaətə gəlir ki, Firidun bəy Köçərlinin qətlə yetirilməsinin başlıca səbəbi onun şəxsiyyətində və yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə biruzə verən millilik amili olmuşdur. O, xalqın tərəqqisi və maariflənməsi yolunda fədakarlıq göstərmişdir. Firidun bəy Köçərli ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Şərqi mədəni sərəvətlərini toplamış və bunlar əsasında “Azərbaycan

ədəbiyyatı” kitabını yazmış, neçə-neçə unudulmuş Azərbaycan sənətkarı, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox örnəkləri onun zəhməti sayəsində işıq üzü görmüşdür. O, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsinə nail olmuşdur.

Dövrünün tanınmış, nüfuzlu ziyalılarında olan Bəhlul Behcətə həsr olunmuş hissə “Bəhlul Behcət, yaxud təhrif edilmiş biblioqrafiya” adlanır. Müəllif diqqətə çəkir ki, yalnız ömür yolu deyil, əməl yolları da təhrif edilmiş insanlardan biri də Bəhlul Behcət olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan materiallar məhv edildiyindən tərcümeyi-halını kənar müəlliflərdən öyrənirik. Bəhlul Behcət bir neçə dəfə həbs edilmiş, 1938-ci ildə isə ən ağır cəzaya məhkum olunmuşdur. Onun ədəbi irsinin böyük bir qismi əksinqilabi, millətçi, dini örnəklər kimi xalqa zidd hesab edilərək məhv edilmiş, bir çox əlyazmalarının üzərinə isə qadağa qoyulmuş, nəşrinə imkan verilməmişdir.

2006-cı ildə AMEA-nın Folklor İnstitutu “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyası adı altında “Sarı Aşığın bayatıları” kitabının nəşrinə nail olmuşdur. Bu işi yüksək qiymətləndirən müəllif göstərir ki, sənət adamının irsi məhv ediləndə onun tarixdəki izi də itir. “Bu mənada Folklor İnstitutunun “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyası ilə buraxdığı kitablar təqdirəlayiqdir və Azərbaycan mədəniyyətinin, irs-varis əlaqələrinin bərpası kimi müqəddəs amallara xidmət edən qədirşünaslıq işidir”.

Bəhlul Behcət “Aşıq” təxəllüslü bayatı şairinin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı və digər silsilə məqalələri ilə diqqəti cəlb etmiş, onun ədəbiyyatşünaslığa və folklorşünaslığa dair fikirləri təqdir olunmaqla yanaşı, həm də mübahisə probleminə də çevrilmişdir. Bütün bu məsələlər üzərində dayanan müəllif göstərir ki, açılmış mübahisələr öz dövründə çox böyük elmi

diskussiyalara, qızğın polemikalara səbəb olmuşdur. Həmin mübahisələrdə Sarı Aşıqla bağlı bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Müəllif Bəhlul Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri üzərində də ayrıca dayanır. Məlum olduğu kimi, bəzi tədqiqatçılar həmin əsəri dastan, bəziləri toplama işi, bəziləri isə araşdırma kimi dəyərləndirmişlər. Bu əsəri ilk dəfə üzə çıxaran və oxuculara çatdıranın professor İ.Abbaslı olduğunu qeyd edən C.Qasimov yazır: “Tədqiqatlar göstərir ki, Bəhlul Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı kitabı müəllifin folklorla həsr olunmuş şah əsəridir. Onun bu əsərini Qaçaq Nəbinin kimliyi, mübarizəsi və fəaliyyəti ilə bağlı indiyədək aparılmış tədqiqatların ən bitkini və mükəmməli hesab etmək olar”.

Müəllif göstərir ki, 1920-50-ci illərdə sosializm qəlibinə sığmayanlar, xalqın, millətin tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini yaşadanlar və yaradıcılıqlarında irslə varis, dünənə bu gün arasında körpü salanlar ən ağır ittihamlara məruz qalırdılar. Belə ittihamlara məruz qalanlardan biri də Salman Mümtaz olmuşdur. Müəllif bu görkəmli şəxsiyyətin yaradıcılığının hazırkı dövrdə aktualıq kəsb edən elmi tədqiqatlar üçün yeni mövzular, araşdırma istiqamətləri verən qiymətli irs kimi dəyərləndirir. O, Salman Mümtazın fəaliyyətinin F.Köçərli ilə müqayisə edilə biləcəyini güman edir. Çünki onların hər ikisi milli mədəniyyətimizlə bağlı olan çox qiymətli materialları toplamış, tərtib etmiş və bir qismini isə nəşr etməyə nail olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, S.Mümtazın ümumfiloloji fəaliyyəti həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də folklorşünaslıq yönlərində araşdırılmışdır. Bu barədə söhbət açan müəllif onu da qeyd edir ki, S.Mümtazın folklorşünaslıq irsinin öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslıq tarixinin öz həllini çoxdan gözləyən problemlərindəndir. “Bu məsələnin öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslıq elminin bugünkü inkişafının tələbatıdır. Folklorşünaslıq

elminizin dolğun, obyektiv və dəqiq tarixi yaradılmasa və bu tarixdə S.Mümtaz kimilərin fəaliyyəti öz qiymətini almasa, sağlam bünövrə üzərində inkişafdən söhbət gedə bilməz”.

Kitabda Yusif Vəzir Çəmənəzəminliyə həsr olunmuş hissə “Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, yaxud 169 №-li istintaq işi” adlanır. Müəllif Sovet yazıçılarının I qurultayının açılışı münasibətilə 15 avqust 1934-cü ildə “Kommunist” qəzetinin baş məqaləsində bitərəf yazıçılar içərisində Şura ədəbiyyatında mühüm yer tutan, milyonlarla oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunan yazıçılar sırasında Y.V.Çəmənəzəminlinin də adının çəkildiyini, ancaq 1937-ci ildə “Bolşevik təhlükəsi” və “Studentlər” əsərinə görə toplantılarda və dövrü mətbuatda tənqid hədəfinə tutulduğunu və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarıldığını yada salır. İstintaq işi ilə bağlı qovluqdakı sənədlərin görkəmli siyasi xadim, yazıçı Y.V.Çəmənəzəminlinin elmi tərcümeyi-halını yaratmaq baxımından maraqlı faktlarla zəngin olduğunu nəzərə alan müəllif həmin qovluqdakı sənədlərin bəzilərini oxuculara təqdim edir. Buradan da məlum olur ki, müstəntiq tərəfindən verilən ittihamnamənin altından Y.V.Çəmənəzəminli belə yazmışdır: “Mənə verilən 3 maddədən ibarət ittihamlar Y.V.Çəmənəzəminli yaradıcılığı çoxşaxəli olmuşdur. O, görkəmli yazıçı, publisist, folklorşünas, həm də ictimai xadim olmuşdur. Kitabda Y.V.Çəmənəzəminli folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi ilə bağlı dərin məzmun və mündərəcəyə malik əsərlərin müəllifi kimi qiymətləndirilir. O da qeyd edilir ki, folklor Y.V.Çəmənəzəminlinin təkcə elmi araşdırmalarında deyil, həm də bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Müəllif Y.V.Çəmənəzəminli haqqında fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Y.V.Çəmənəzəminli hələ keçən əsrin əvvəllərində peşəkar folklorşünasların olmadığı şəraitdə methodsuzluğa, qeyri-peşəkar yanaşmalara dözə bilmirdi. Ancaq Sovet ölüm maşırı-

nı bir azdan minilliyə xidmət edən hər cür mütərəqqi başlanğıcları məhv edərək bu gün acı meyvələrini hələ də dərdiyimiz, fikirlərinin yerini hələ uzun müddət doldura bilməyəcəyimiz, ənənələri hələ bir çoxlarının qanında yaşayan və pöhrə verən nəslə dözməyə məhkum olduğumuz yeni epoxanı yaratdı”.

Türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyatının, bütövlükdə mədəniyyət tarixinin tədqiqində müstəsna xidmətləri olan, professor Bəkir Çobanzadəyə kitabda geniş yer ayrılıb. Müəllif göstərir ki, dərin nəzəri biliyə malik olan professor Bəkir Çobanzadə dilçilik və ya ədəbiyyatşünaslıq görüşlərində kimsəni təqlid etməmiş, kiminsə təsiri altına düşərək hazır stereotipləri və ya qəlibləri götürüb türk dillərinə tətbiq etməmişdir. “O, dilin verdiyi imkanlardan, faktik və praktik dil materiallarından çıxış edərək Azərbaycan, eyni zamanda ümumtürk dilçiliyinin elmi əsaslarını yaratmağa çalışmışdır. Bu baxımdan alimin “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri dilşünaslığımızın ilk sanballı, predmetli və konseptual elmi əsəri hesab edilə bilər”.

Kitabda görkəmli ziyalı Bəkir Çobanzadənin dilçilik görüşləri ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq görüşləri, şeir yaradıcılığı barədə də ayrıca bəhs edilir. 1920-1930-cu illərdə folklorşünaslığın yaranması və formalaşmasında da bu görkəmli alimin öz sözü olduğu qeyd olunur. Onun folklorşünaslıq fəaliyyəti üzərində də dayanılır.

C.Qasımov haqqında bəhs etdiyi hər bir ziyalının yaradıcılığını həmin dövrün mətbuatında münasibəti təqdim etməklə bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. Məsələn, B.Çobanzadənin 1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri 30-cu illərin əvvəllərində müzakirə hədəfinə, tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Müəllif bunu yalnız Bəkir Çobanzadəyə qarşı deyil, bütövlükdə ziyalılığa qarşı yönəlmiş siyasi aksiya kimi qiymətləndirir.

Müəllif B.Çobanzadənin 1036 səhifədən ibarət üç cildlik istintaq qovluğunun onun mükəmməl elmi tərcümeyi-halını, yaradıcılığını, ədəbi-siyasi baxışlarını, ən başlıcası türk xalqlarının müstəqillik uğrunda mübarizə və mücadiləsini öyrənmək baxımından bir mənəbə olduğunu nəzərə alıb oradakı bəzi məqamları toxunulan mövzunun imkanları çərçivəsində oxucuların diqqətinə çatdırmağı da unutmur. Kitabda professor V.Xulufudan da ayrıca bəhs olunur. Məlum olduğu kimi, V.Xulufu Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair bir çox əsərlərin müəllifi olmuşdur. O, “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları”, “İmla lüğəti”, “Din və qadın”, “Din və mədəni inqilab” və s. kitablarını nəşr etdirmişdir. Onun şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində böyük əməyi olmuşdur. O, 1927-ci ildə “Koroğlu” dastanını Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan topladığı iki qolunu, 1929-cu ildə isə yeni qollar əlavə etməklə kitab halında nəşr etdirmişdir. “El aşıqları”, “Tapmacalar” kitabları da onun tərtibində işıq üzü görmüşdür. Onun tərtib etdiyi kitablar müəyyən elmi prinsiplər əsasında çap olunmuşdur. Vəli Xulufudan danışarkən müəllif onun folklorda variantlılığa, folklor mühitinə, folklorun pasportlaşdırılmasına, yerli dialekt və şivələrə xüsusi əhəmiyyət verdiyini diqqətə çəkir.

Müəllif tarixə Azərbaycan ziyalılarının soyqırımını kimi daxil olan 1937-ci ilin V.Xulufudan da yan keçmədiyini qeyd edir. Sonra V.Xulufunun nədə ittiham olunması ilə bağlı dindirilmələrini təqdim edir. Buradan aydın olur ki, V.Xulufu M.Ə.Rəsulzadə və Tratskinin kitablarını oxumada günahlandırılır.

Kitabda görkəmli ədəbiyyat tənqidçisi və folklorşünas H.Zeynallıya da ayrıca yer verilmişdir. Müəllif H.Zeynallının yaradıcılığı üzərində ətraflı dayanır. “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”nin sədri kimi onun şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, tədqiqi, eyni zamanda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə ekspedisiyaların təşkili sahəsində mü-

hüm işlər gördüyü diqqətə çəkilir. H.Zeynallı daha çox öz nəzəri hazırlığını daim təkmilləşdirən, milli folkloru dərin elmi əsaslarla tədqiq etməkdən ötrü elmi-nəzəri yeniliklərə qarşı həssas olan bir alim kimi səciyyələndirilir.

XX əsrin 30-cu illərinin qanlı repressiyalarının qurbanlarından olan görkəmli alim, istiqlal şairi Əmin Abidə həsr olunmuş hissə “Əhmədov Əmin Abid, yaxud Türkiyədə təhsil almağın nəticələri” adlanır. Ə.Abidin millət, xalq, vətən sevgisinin onun əleyhinə ittihamlara çevrildiyini göstərən müəllif 1938-ci ildə həbsi ilə bağlı hazırlanmış arayışı və dindirmələri nəzərdən keçirir. Bunlar əsasında belə qənaətə gəlir ki, Əmin Abid Türkiyədə təhsil aldığına, türk qızı ilə ailə həyatı qurduğuna, mühacirlərlə əlaqə saxladığına, daha doğrusu, türk oğlu türk olduğuna görə ittiham olunur. Müəllif həmçinin Ə.Abidin verdiyi ifadənin də üstündən sükutla keçmir. 1924-cü ildə yazdığı “Bolşevik”, “Annəmə” şeirlərini təhlil edir. Moskvanı xəyanət, zülm yuvası adlandırdığı şeiri xatırladaraq belə əsərlərin müəllifindən bu cür ifadənin fiziki işgəncə və psixoloji təzyiqlər altında alındığı nəticəsinə gəlir.

Müəllif göstərir ki, Ə.Abidin bir çox qiymətli əlyazmalarının məhv olmasına baxmayaraq, onun yaradıcılığından bir çox nəşr olunmuş əsərlər qalmışdır. Həmin əsərlər Ə.Abid haqqında ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçi alim və s. statuslarda bəhs etməyə imkan verdiyi kimi, peşəkar folklorşünas alim kimi də haqqında danışmağa əsas verir. Onun çox qiymətli folklorşünaslıq yaradıcılığından bir əsər – “Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan “bayatı” larının xüsusiyyətləri” üzərində dayanır.

C.Qasimov Ə.Abid haqqında öz ürək sözlərini belə yekunlaşdırır: “Ümumiyyətlə, görkəmli ədəbiyyatşünas, şair Ə. Abidin folklorşünaslıq yaradıcılığı əslində çox ciddi hadisə olub, xüsusi tədqiqat tələb edən mövzudur. Təbii ki, zamanla bu məsələlərə diqqət yetirilir və qiymətli araşdırmalar ortaya

çıxır. Ancaq nə qədər öyrənilirsə öyrənilsin, bir itkinin yeri əbədi olaraq dolmayacaqdır. Bu, totalitarizmin, stalinizm repressiyalarının milli mədəniyyətin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlər sistemimizə vurduğu zərbələr nəticəsində yaranmış itkilərin yeridir”.

Kitabda 1920-1950-ci illərin elmi mühiti, həmin dövrdə Azərbaycan folklorşünaslarının fəaliyyəti faktlar və sənədlər əsasında tədqiq olunub. Müəllif aşkara çıxarılan arxiv materialları əsasında indiyə kimi diqqətdən kənar qalmış bir çox məsələlərə aydınlıq gətirib.

Əpoş VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

elyarvelisoy@mail.ru

CƏLAL QASIMOV – ŞAHİDLƏR VƏ ŞƏHİDLƏR

Professor Cəlal Qasimov vətənpərvər, mərd, ölkəsini, xalqını, dövlətini çox sevən dəyərli bir alim idi. Onun vətən, xalq və dövlət sevgisi məqalələrində, monoqrafiyalarında da dərin iz buraxmışdır. Azərbaycan bayrağını canı qədər sevən dəyərli professor ölümündən sonra onu ziyarət edənlərə məzarı üzərinə Azərbaycan bayrağı ilə gəlməyi vəsiyyəət edirdi. “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” adlı monoqrafiyasının girişində professor Cəlal Qasimov yazır: Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsaz əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan türk qoxulu, islami dəyərli, avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu müqəddəs bayrağımızı gətirin.

Çünki, bayrağımız var olduqca mən varam!

Bayrağımız var olduqca siz varsınız!

Bayrağımız var olduqca biz varıq!

Bayrağımız var olduqca Vətən var!

Vətən var olduqca əbədiyyət var! (5, s.3)

Professor Cəlal Qasimovun ciddi, yeni və önəmli fakt, sübut və arxiv sənədlərinin şəkillərilə zəngin olan “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” adlı monoqrafiyasında Birinci Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının tarixi və taleyindəki rolu, qurultaydan öncəki dövr və qurultay bitdikdən sonra görülən işlər, qurultay zamanı qəbul edilən qətnamələr, qurultayla bağlı mübahisə və həqiqətlər, bir sözlə, qurultayın

ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyəti araşdırılır. Eləcə də qurultayın şahidləri və şəhidləri haqqında geniş məlumat verilir, onların repressiya qurbanı olmasının səbəbləri fakt və sübutlarla tədqiq edilir. Dəyərli professor monoqrafiyada indiyədək işlənməyən arxiv materiallarından səmərəli şəkildə istifadə edir və monoqrafiyanın sonunda həmin arxiv materiallarını oxucu real şəkildə görür. Çox sayda ədəbiyyatdan və zəngin arxiv materialları ilə hazırlanan “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” adlı monoqrafiyadan geniş oxucu kütləsi istifadə edərək Birinci Türkoloji Qurultay haqqında ətraflı və geniş məlumat ala bilər.

Birinci Türkoloji Qurultay İ.Qaspiralli və V.Radlovun şərəfinə keçirilmişdir (1; 4). Monoqrafiyada Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 noyabr 2005-ci il tarixli və Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamları da yer alıb. Həmin sərəncamlarda qeyd olunur ki, Birinci Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların dil və ədəbiyyatının, tarix və etnoqrafiyasının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Həmçinin Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni bir mərhələnin təməli olmuş, qurultayda böyük perspektiv əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdir (2; 3).

Monoqrafiyaya akademik Nizami Cəfərov ön söz yazıb. O, qeyd edir ki, “professor Cəlal Qasımov özünün növbəti kitabını - “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”i hörmətli oxuculara təqdim edərkən bu qədər zəngin faktları ortaya çıxarmaq üçün nə qədər böyük tədqiqatçı zəhməti çəkib, nə qədər toz basmış sənədləri vərəqləyib, nə qədər mübhəmləri

aşkar edib öz yerində, ancaq mənsub olduğu xalqın taleyində hansı haqsızlıqlar olduğuna, onun intellektuallarına münasibətdə hansı kobud, vəhşi hərəkətlər edildiyinə, bağlı qapılar arxasında hansı qansız qərarlar çıxarıldığına da dözüb. Və Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, onun tədqiqatçı obyektivliyi (və vicdanı!) ilə yanaşı, milli təəssübkeşliyinə (və qeyrətinə!) də yaxşı bələd olanlardan biri kimi heç bir tərəddüdsüz deyə bilə-rəm ki, nə şahidləri “dinləmək”, nə də şəhidlərin halına acımaq ona asan gəlməyib” (5, s.9).

Akademik Nizami Cəfərov düz deyirdi, nə şahidləri “dinləmək”, nə də şəhidlərin halına acımaq professor Cəlal Qasimova asan başa gəlmədi, “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” monoqrafiyası çap ediləndən iki il sonra dünyasını dəyişdi. Arxiv materiallarını araşdırarkən “bağlı qapılar arxasında çoxsaylı qansız qərarların çıxarılması” onun səhhətində ciddi fəsadlar yaratdı və professor Cəlal Qasimov ömrünün ən məhsuldar vaxtında xəstəlikdən dünyasını dəyişdi.

Nizami Cəfərov yazır ki, “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in bir əsər olaraq fundamentallığını təmin edən iki əlamətindən birincisi olduqca zəngin arxiv materialının sistemli şəkildə (və böyük bir qisminin ilk dəfə) tədqiqata cəlb etməsədirsə, ikincisi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrinin professional səciyyəsidir. Xüsusi qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin mövzudakı (ümumən repressiya probleminə aid) əsərlərdə, bir qayda olaraq, məhz sonuncu məziyyət çatışmır; baş vermiş hadisələrin qeyri-insani, hər cür məntiqdən uzaq, xao-tik xarakteri istər-istəməz ən təmkinli araşdırmaçını belə özündən çıxarıb o qədər emosiyaya çəkir ki, həmin hadisələrə soyuq ağılla qiymət vermək cəhdləri arxa planda qalmış olur. Biz israr edə bilmərik ki, Cəlal Qasimov öz mühakimələrində həmişə, hər yerdə təmkinli və ya soyuqqanlıdır, ancaq etiraf eləməliyik ki, “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhid-

lər”in dəyərini ilk növbədə onun elmi mükəmməlliyi müəyyən edir (5, s.11).

“Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” monoqrafiyasının V fəslində qurultayın redaksiya komissiyasının üzvü Artur Zifeld, qurultayın tələbə nümayəndəsi Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu, qurultaya Gürcüstan Xalq Maarif Komissarlığından qatılan nümayəndə Rzaqulu Nəcəfov, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Pepinov, Hənəfi Zeynallı, Müseyib İlyasov, Cabbar Məmmədov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Mustafa Quliyev, Sultan Məcid Qənizadə, Vəli Xulufu, Xalid Səid Xocayev, Əziz Qubaydillin, Salman Mümtaz və başqalarından da geniş şəkildə bəhs olunur, onların dindirilməsi, sonrakı taleyi barədə məlumat verilir. Qurultayın tələbə nümayəndəsi Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun dindirilməsini erməni müstəntiq Xoren Qriqoryan həyata keçirir. Həmin səhnəni professor Cəlal Qasimov qeyri-səmimi dialoq adlandırır. Ona görə qeyri-səmimi dialoq adlandırır ki, alimlə cahil, kəmillə nadan, ziyalı ilə qəssabın məhbəsdə qarşılaşmasında səmimiyyət axtarmaq olmaz. Ən acınacaqlı və faciəvi hadisə isə ziyalı, alim Abdulla Tağızadəni nadan, cahil Xoren Qriqoryan vətənə xəyanətdə, xalqına qarşı çıxmaqda ittiham edərək günahlandırır. Bu həm də xeyirlə şərin mübarizəsi idi. Professor Cəlal Qasimov bir maraqlı faktı da diqqətə çatdırır. Müttəhimlər başqa vaxtlarla müqayisədə əsasən Novruz bayramı zamanı və bayram ərəfəsi daha çox dindirilmiş. Bunun da səbəbi varmış. Ermənilər təbliğat aparırmış ki, türklər Novruz bayramında erməni qanı içirlər. Tarixi düşmənimiz olan ermənilərin hər zaman içlərində türklərə qarşı olan tarixi qisasçılıq hissi və apardıqları çirkin təbliğatın izlərini həmin dindirmələrdə də görmək olur. Professor Cəlal Qasimov müqayisə üçün Şeyx Şamilin Nikolayla olan dialoqunu da yada salır. Şeyx Şamil Nikolayla danışanda əsnəyir. Nikolay tərcüməçiyə deyir ki,

“Şamilə de ki, yavaş olsun, birdən bizi udar”. Şamil cavabında təkminini pozmadan deyir:” Nikolaya de ki, Şamil müsəlmandır və müsəlmanlar donuz əti yemir”. Bu xatırlatmadan sonra Cəlal Qasimov yazır ki, “Qriqoryanlar da bilməlidir ki, türklər müsəlmandı və müsəlmanlar donuzdan da pis olan erməni qanı içməz”. Haqlı olaraq qeyd edir ki, erməni müstəntiqlər dindirmə zamanı, türkləri ittiham edərkən düşmən məkrilə hərəkət edir, ittihamların arxasında tarixi qisasçılıq hissi dayanırdı (5, s.173). Abdulla Tağızadə dindirildikdən sonra əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnməyə məhkum olunur. 2 yanvar 1938-ci il Bakı şəhərində hökm dərhal, elə həmin gün icra edilir.

Cəlal Qasimov erməni müstəntiq Xoren Qriqoryandan başqa, digər erməni müstəntiqlər Qalstyanın, Markaryanın da azərbaycanlılara qarşı qisasçılıq hissini necə məharətlə və nifrətlə həyata keçirdiyini öz kitabında faktlarla sübut edir. Erməni müstəntiqlər Azərbaycan ziyalılarının cəzasının ağır olması, güllələnmə verilməsi üçün bacardıqca daha çox maddə yazır, hətta terrorçu kimi qələmə verirlər. Vəli Xulufunun dindirilməsindən sonra erməni müstəntiq Qalstyan onu terrorçu kimi göstərmişdi. “DTI-nin 3 sayılı şöbə, 4-cü bölməsinin DT leytenantı Qalstyan Az. SSR XDİK DT-nin 3-cü dərəcəli komissarı Sumbatova 23 sentyabr 1937-ci ildə yazdığı rəsmi məruzəsində bildirirdi ki, mən, 12493 nömrəli istintaq işinə baxaraq belə nəticəyə gəldim: Vəli Xulufu Məmmədhüseyn oğlu əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü, ziyanverici, əksinqilabçı, üsyançı işi aparmış, terrorçu mövqeyində durmuş və Azərbaycan K(b)P-nin MK-nin katibi Bağirov yoldaşa və ÜK(b)P-nin ZKP katibi Beriya yoldaşa hazırlanan terror aktlarından xəbəri olmuşdur” (5, s. 385). Qalstyan Vəli Xulufunun 5 maddə ilə ittiham olunmasına nail olur və hətta onun ən qatı cinayətkar kimi həbsxanada keşikçi dəstəsinin nəzarətində saxlanılmasını tələb edir. Cəlal Qasimov qeyd edir, “Qalstan-

yanın gəldiyi qənaətdən belə görünür ki, Vəli Xulufu olduqca qatı cinayətkar imiş və onu yalnız keşikçi dəstəsinin nəzarəti altında saxlanması davam etdirilsin. Sumbatovlar da Qalstan-yanlarla razılaşıb və belə bir qərara imza atırdılar”. Daha sonra isə Vəli Xulufu bütün şəxsi əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnməyə məhkum edilir. Vəli Xulufunun özünü həbs edib güllələnmə verməklə qane olmayanlar onun həyat yoldaşı Fatma xanımı da xalq düşməninin ailəsi kimi həbs edərək səkkiz illik sürgünə göndərirlər. Sürgündən qayıtdıqdan sonra isə onun yenidən Bakıda yaşamasına icazə vermirlər. Ölümündən illər sonra Vəli Xulufu bəraət alır (5, s.370).

Cəlal Qasimov “Birinci Türkooloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” monoqrafiyasında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu, Şuşa, Laçın və Bakıda müəllim işləyən İlyasov Müseyib İbrahim oğlunun da istintaqını araşdırır. Həmin istintaqı Arzumanyan adlı erməni müstəntiq həyata keçirib. Arzumanyan Müseyib İlyasovu daha ağır maddələrlə ittiham etmək, onun cinayətkar olduğunu sübut etmək üçün bacardıqca başqa mövzuları da gündəmə gətirir, dindirmə zamanı fiziki, psixoloji işgəncələr edir (5, s.302).

30-cu illərdə Azərbaycanın elm, maarif və mədəniyyət adamları, ziyalıları faciəvi hallarla çox qarşılaşdı, onlara çox sayda işgəncələr edildi. Onlardan biri də Sultan Məcid Qənizadə idi. O, Həbibbəy Mahmudzadə ilə Bakıda ilk “Rus-müsəlman” məktəbinin əsasını qoymuş, dram əsərləri, müxtəlif dərslilər, hekayələr, publisist məqalələr yazaraq nəşr etdirmişdir. Sultan Məcid Qənizadə ömrünü demək olar ki, Azərbaycan xalqının maariflənməsinə həsr edən ziyalılardandır. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin baş leytenantı Qriqoryan Sultan Məcid Qənizadə haqqında hazırladığı arayışda onun əksinqilabi “İttihad” təşkilatının üzvü olduğunu və Türkiyədə, İranda yerləşən əksinqilabi

emiqrant dairələri ilə əlaqəsi olmasını yazmışdı. Qriqoryanın həmin arayışından sonra Sultan Məcid Qənizadə həbs edildi. Burada da erməni məkri, hiyləsi açıq-aşkar görünür. Qriqoryan Azərbaycan ziyalıları haqqında hazırladığı arayışda bilərəkdən ağır ittihamlar yazırdı ki, onlar mütləq güllələnsin. Dindirmələrdən sonra Sultan Məcid Qənizadənin əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnməsinə qərar verildi və o, 1938-ci il martın 21-dən 22-sinə keçən gecə güllələndi. İllər sonra, 1956-cı ildə Sultan Məcid Qənizadə əməllərində cinayət tərkibi olmadığından bəraət aldı (5, s.362).

1938-ci ildə güllələnən Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrindən biri də Mirzə Davud Hüseynov olub. O, həmin qurultaya Tiflisdən qatılıb. Qurultayda Zaqafqaziya hökuməti adından danışan Mirzə Davud Hüseynov təbrik nitqində qeyd etmişdir ki, Sovet İttifaqının digər xalqları arasında türk xalqları sayına görə ilk yerlərdən birini tutur. Əgər diqqətlə baxsaq aydın olar ki, onlar Altay dağlarından, böyük Volqadan, Türkiyənin tənha qumluqlarından, Qafqazın qarlı zirvələrindən başlayan və gözəl Krımla qurtaran nəhəng bir ərazini tuturlar. Çıxışının davamında Çar Rusiyasının xalqları necə əzdiyini də diqqətə çatdıran Mirzə Davud Hüseynov qeyd edir ki, çar hökumətinin Özbəkistan, Azərbaycan və Qazaxıstanın torpaqlarını tədricən tutmasını, “türk” sözünün hətta dilə gətirilməsini qadağan etməsini heç bir şeylə izah etmək mümkün deyil” (5, s.325). Xoren Qriqoryanın hazırladığı xüsusi arayışla Mirzə Davud Hüseynov həbs edilir, əmlakı müsadirə edilməklə 21 aprel 1938-ci il tarixdə güllələnir (5, s. 330).

1905-1907, 1918-1920, 1930-cu illər, 1950-ci illər və 1988-ci ildən bugünədək erməni məkri, hiyləsi, nifrəti minlərlə, on minlərlə Azərbaycan ziyalısının, əsgərinin, qoca, qadın

və uşağının qətlinə səbəb olub. Ermənilər azərbaycanlılara qarşı vandallığını, terrorçu olduqlarını açıq-aşkar göstərüb, himayədarlarına sığınaraq zaman-zaman soyqırımlar, qətlialmlar törədib, azərbaycanlıların yaşadıkları yaşayış məskənlərini, muzey, kitabxana, məscid, tarixi binaları, tarixi abidələri yandıraraq məhv etmişdir. Professor Cəlal Qasimov “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” monoqrafiyasında bir daha erməni məkrini fakt, sübut və dəlillərlə ortaya çıxarmış, Azərbaycan ziyalılarının işgəncə verilməsinə, onların güllələnməsində erməni müstəntiq və vəzifəliyə necə canfəşanlıq göstərdiyini, bu işi xüsusi tarixi kin və məqsədlə etdiklərini üzə çıxarmışdır. Monoqrafiyanı oxuduqca, Azərbaycan ziyalılarının başına gətirilənlərə şahid olduqca bir daha əmin oluruq ki, ermənilər hər zaman Azərbaycan xalqına kin, nifrət bəsləmişdir. Biz keçmişdə baş verənləri, erməni məkrini, erməni kinini, erməni vandallığını, ermənilərin törətdiyi soyqırımları unutmamalıyıq. Unutsaq növbəti soyqırımlar, qətlialmlar yaşanacaq.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, “Elm”, 2016.
2. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 9 noyabr 2005-ci il.
3. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 18 fevral 2016-cı il.

4. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 24-25 mart 2006-cı il.

5. Qasımov C. “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”. Bakı, “Gənclik”, 2019, 736 s.

Fidan QASIMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu Folklor

nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri

gasimovafidan@yahoo.com

DƏYƏRLİ ZİYALI, FƏDAKAR TƏDQIQATÇI

Ziyalı cəmiyyətin işığıdır. Onun ömür yolu çox mürəkkəb və bir o qədər də şərəfli olur. Professor Cəlal Qasimov da məhz belə bir ömür yaşadı. Şərəfli, fədakarlıq, zəhmət və sevgi dolu. Bu sevgidə ailəyə, işinə, araşdırmalarına və ən əsası Vətəninə sevgi var idi. Çünki o, əsl ziyalı idi. Ərsəyə gətirdiyi sanballı araşdırmaları onu uzun illər, hətta ömürlük yaddaşlara həkk elədi. Tez köçdü aramızdan dəyərli alim. Heyf dedik. Yarımçıq qalmış həyatına, gözü yaşlı ailəsinə yandıq. Ancaq ən əsası hələ Vətən naminə, xalq naminə görülcək işlərin müəllifinin birdən-birə aramızdan ayrılması ilə barişə bilmədik.

Cəlal müəllimlə professor Kamran Əliyevin rəhbərlik etdiyi şöbədə yolumuz kəsişdi. Kamran müəllim fəxrlə onun elmi məsləhətçisi olduğunu söylədi. Hörmətli alim haqqında qürurla danışdı. Kamran müəllim danışdıqca Cəlal müəllimin üzündə təbəssüm oyanırdı. Təriflərin ən gözəlinə layiq olan Cəlal müəllim sanki utanırdı. Ancaq o da öz növbəsində Kamran müəllimin onun elmi məsləhətçisi olmasından məmnuniyyət hissi ilə danışdı. Bu iki əvəzolunmaz insan bizim Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin dəyərli ziyalılarından idi. Onların şirin, zarafatyana, bəzən məzəli söhbətləri, ən əsası elmi diskussiyaları bizə çox şey öyrədirdi. Onların qarşısında özümüzü sanki yenidən bir tələbə kimi hiss edirdik. O qədər maraqlı söhbətlərimiz olurdu ki... Cəlal Qasimov mə-

nim gözümdə günbəgün ucalırdı. Bunun səbəblərindən ən əsası da mənə hədiyyə etdiyi kitabları olurdu. Onun kitabları ilə tanış olduqca bu qədər zəhmət bahasına ərsəyə gəlmiş araşdırmaların heyranı olurdum. Özü gələ bilməyəndə kitablarını həyat yoldaşı Sevda xanımla göndərirdi. Hər yeni kitabını böyük sevinc və həvəslə qarşılayırdım...

Müəllifi olduğu 30-dan çox kitabında arxiv materiallarına əsaslanan alim, oxucunu bir sıra qaranlıq məsələlərdən agah edirdi. Məsələn, onun “Məhbüs tərcümeyi-halı” (2003), “Cavidə məhbəsə aparan yol” (2007), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Bölshevik qurşununun qurbanları” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012) adlı kitabları arxiv və mətbuu materiallarına əsaslanan mühüm araşdırmalardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması” (2013) araşdırmasında eposun elm aləminə bəlli olmasının 200 illiyi münasibətilə mühüm tədqiqata imza atmışdır. Belə ki, bu tədqiqatda eposun 50-ci illərdə yasaqlanmasının səbəbləri yenə də arxiv materialları və dövrü mətbuatda nəşr edilmiş məqalələrə istinad edilərək araşdırılmış və mühüm nəticələr ortaya qoyulmuşdur. Müəllifin özünün də dediyi kimi “illər və nəsillər, tarix və zaman arasında ədəbi-mədəni bağlar qırılanda, millət öz keçmişindən, tragik-dramatik yaşantılarından uzaq düşəndə klassik tarixlə çağdaş zaman arasında da əlaqə qırılır. Millət öz şəhidindən və qazisindən uzaq düşəndə, cəlladla mütəfəkkir, iblislə şəxsiyyət qarşıdurması yenidən yarananda real tarixi gerçəkliyimizdən bixəbər olduğumuzdan tragik situasiyalardan çıxsaq da, əvvəlki səhvləri buraxa-buraxa, əvvəlki itkiləri verə-verə yaşayırıq. Bu mənada təqdim olunan kitabdakı fakt və sənədlər dünənin yaddaş yarısından sızan qan, çağdaş milli-əxlaqi kontekstdə götürüldükdə isə ibrət dərsləridir”.

Cəlal Qasimovun bütün tədqiqatları məhz ibrət dərslidir. Çünki bu tədqiqatlarda tarixin ən qaranlıq səhifələri vərəqlənir. Toz basmış arxiv sənədlərində keçmişimizin ən dərin izlərini daha parlaq gələcəyimiz üçün araşdırmış və ən mühüm tarixi materialları, sənədləri üzə çıxarmışdır.

“Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015) kitabında folklorumuzun toplanması, nəşri, təbliği və tədqiqində mühüm rol oynayan folklorşünas alimlərimizin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verilir. Ancaq bu məlumatın özü də mühüm tarixi sənədlərə, gizli qalmış real faktlara əsaslanır. Müəllif qeyd edir ki, “folklor bütövlükdə o zaman qorunur ki, millət xalqın yaratdıqlarına və həmin irsin daşıyıcılarına həmişə və hər yerdə yiyə və sahib çıxıb bilər. Başqa sözlə desək, milli diriliyə təminat o zaman verilir ki, əcdaddan qalan miras gələcək nəsillərə zədəsiz və fəsadsız çatır”.

Bu şüarla çıxış edən ziyalı kitabında milli-mənəvi dəyərlərimizin mühüm toplayıcı və tədqiqatçıların həyatlarındakı ən çətin, məsuliyyətli, bizim diqqətimizdən kənar qalan məqamlarına diqqəti yönəldir. Onların yaradıcılığına məhz o dövrün nöqtəyi-nəzərindən baxmağa, yəni dövrün hadisələrini, çətinliklərini də nəzərə almağa çağırır. Dəyərlərimizin qorunmasındakı fədakar, yorulmaz fəaliyyətlərini işıqlandırır.

Tədqiqatlarını məhz bu şəkildə davam etdirən professor Cəlal Qasimovun Vəli Xulufu haqqında mühüm araşdırması (2016) ərsəyə gəlir. Yenə də mühüm arxiv materiallarına yer verilən bir tədqiqat. Bu tədqiqatda faktik arxiv materialları əsasında Vəli Xulufunun həyatı, yaradıcılığı, həmçinin ailəsinin taleyi tədqiq olunur. Cəlal müəllim kitabın giriş hissəsində oxucuya bu tədqiqatın əsas qayəsini bəndlərlə “Çalışmışıq ki” başlığı altında dəqiqliklə çatdırır. Məsələn, “Çalışmışıq ki,

XX əsrin 30-cu illərində “vətən xaini”, “xalq düşməni” elan edilərək qətlə yetirilmiş ziyalılarımızdan birini – Vəli Xuluf-lunu ziyalılığı və milliliyi, eyni zamanda qüsur və qəbahətləri, gücü və gücsüzlüyü ilə birlikdə (bütöv şəkildə, olduğu kimi) həmmüasirimizə çevirək. Çalışmışıq ki, arxiv materiallarına, istintaq qovluqlarına və xa-tirələrə əsaslanaraq V.Xuluf lu ki-mi günahsız bir müqəssirin və onun ailə üzvlərinin çəkdiyi əzab və iztirablarla oxucunu baş-başa buraxaq”... Beləliklə, tədqiqatçı elə kitabın giriş hissəsindən nə qədər çətin, məsu-liyyətli, gərgin əmək tələb edən bir araşdırmaya imza atdığına diqqət çəkir.

2018-ci ildə fədakar tədqiqatçının “Bəkir Çobanzadə”, “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920) adlı mü-hüm kitabları işıq üzü görür. 2019-cu ildə isə oxucular “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabı ilə tanış olur. Bu tanışlıq oxucuda onun müəllifinə qarşı xalqı, vətəni yolunda belə yorulmaz fəaliyyətinə görə bir daha minnətdar-lıq hissi yaradır. Çünki bu kitabda Birinci Türkoloji Qurulta-yın ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyəti tam şəkildə araşdırılır, uzun illər xalqdan gizlədilən tarixi həqiqətlər işıq-landırılır, repressiyaya məruz qalmış qurultay iştirakçıları, “vətən xaini”, “xalq düşməni” elan edilən türkoloqlar haqqın-da obyektiv bir tədqiqatçı yanaşması diqqəti cəlb edir.

Obyektiv bir tədqiqatçı yanaşması! Bəli, başqa cür də ola bilməzdi. Çünki tədqiqatçının Vətən, bayraq, millət sevgi-si onun bütün tədqiqatlarının əsas məğzini təşkil edir. Məhz buna görədir ki, haqqında bəhs olunan kitabın ilk səhifələrindən birində Cəlal Qasimov yazır: “Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsaz əklil-dən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan türk qo-xulu, islami dəyərli, Avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu mü-

qəddəs bayrağımızı gətirin. Çünki bayrağımız var olduqca mən varam! Bayrağımız var olduqca siz varsınız! Bayrağımız var olduqca biz varıq! Bayrağımız var olduqca Vətən var! Vətən var olduqca əbədiyyət var!”

Ziyalının mühüm tədqiqatları arasında “Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda” (2020) adlı monoqrafiyası mühüm yer tutur. Yorulmaz, fədakar alim daha geniş miqyasda bir tədqiqat nəzərdə tutaraq, 1920-1950-ci illərdə Azərbaycan xalqının repressiyaya məruz qalmış şəxsiyyətlərinin, yazıçı və şairlərinin, teatr xadimlərinin taleyini yenə də faktik arxiv materialları əsasında araşdırır. Bu araşdırmasına lap əvvəldən, yəni repressiya sözünün mənasını izah etməkdən başlayaraq, Azərbaycanda sovet repressiyalarının öyrənilməsi tarixini, sovetləşmə illərində Azərbaycan ədəbiyyatında milli istiqlal ideyalarını, bədii düşüncədə və ədəbi prosesdə repressiyaların tətbiq olunduğu sahələri, formaları və bunun əsasında da sənətkar və zaman, repressiya və şəxsiyyət məsələlərini ciddi şəkildə tədqiq etmişdir.

Professor Cəlal Qasimov elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, bir sıra vəzifələrdə də çalışıb və ona etimad edilən bütün vəzifələrdə şərəfli, ləyaqətli və səmərəli fəaliyyət göstərib.

Budur ziyalı ömrünün ən bariz örnəyi. Daim oxumaq, öyrənmək, araşdırmaq, vətəni, xalqı üçün yaşamaq, yaratmaq. Professor Cəlal Qasimovun da dediyi kimi, “həyat yaşamağa dəyər”. Bəli, Cəlal müəllimin yaşadığı şərəfli həyatı həqiqətən yaşamağa dəyər. Çünki Cəlal müəllim yalnız özü üçün var olmadı. Onunla birlikdə toz basmış arxivlər canlandı, tariximizin qapalı qapıları açıldı. Dəyərli ziyalının, fədakar tədqiqatçının fəaliyyəti bir çox tədqiqatçılar üçün də örnək oldu.

Professor Kamran Əliyevi itirdikdə Cəlal müəllimi tək görmək çox ağır idi. Ancaq təsəllimiz o olurdu ki, Cəlal müəllim bizimlədir. Kamran müəllimin görəcəyi işləri indi onun

lâyiqli davamçısı davam etdirəcəkdirdi... Ancaq çox heyf ki, bu iki gözəl insan ard-arda bizi tərk etdi. Heç Kamran Əliyev haqqındakı xatirə kitabı nəşriyyatdan gəlməmiş Cəlal müəllim üçün xatirə kitabı hazırlanır... Çox ağırdır... Ancaq nə yaxşı ki, onları yaxından tanıya bildik, onlarla bir şöbədə çalışmaq şərəfinə nail olduq. Onlardan dərs aldığımız. Həm həyat, həm də elm dərsi! Ruhunuz şad olsun, dəyərli müəllimlərim! Ruhunuz şad olsun, əziz Cəlal müəllim!

Tahirə VƏLİYEVA
AMEA Folklor İnstitutu
tahire.ss20@gmail.com

XATİRƏLƏRDƏ YAŞAYAN UNUDULMAZ ALİM

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru professor Cəlal Qasimov qısa və mənalı ömür yolu keçmişdir. O, səmərəli yaradıcılığı ilə Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermişdir. Həyatını xalqımızın ən qanlı və faciəli tarixinə həsr edən alim uzun illər çalışdığı təhlükəsizlik orqanlarının arxivindən, eyni zamanda respublikamızın digər elmi mənbələrindən əldə etdiyi materiallar əsasında Azərbaycanda repressiya dövrünün ən böyük tədqiqatçılarından birinə çevrilmişdir.

Ömrünün son illərini AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri vəzifəsində çalışmış professor Cəlal Qasimov bu vəzifədə 1993-cü ilin əvvəllərindən Azərbaycan milli təhlükəsizlik orqanlarında həqiqi hərbi xidmət keçmiş, 1998-ci ildən isə əsas Ulu öndər tərəfindən qoyulmuş DTX-nin Heydər Əliyev Akademiyasında pedoqoji fəaliyyətin başlanması və inkişafı işində ilklərdən və fəallardan olmuşdur. Burada kafedra və fakültə rəisi kimi təhsil prosesinin müasir standartlara uyğun formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyəti ilə yanaşı tədris vəsaitlərinin hazırlanması işinə də sanballı töhfəsini vermişdir. Eyni zamanda, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində elmi yaradıcılığını davam etdirən alim xüsusi xidmət orqanlarında ilk elmlər doktoru, professor vəzifəsi səviyyəsinə ucalan milli kadr olmuşdur. Arxivlərdə yorulmadan çalışan professor Cəlal Qasimov onilliklərlə gizli qapılar arxasında saxlanılmış Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq salmışdır. O, ömrünün cavan və enerjili çağlarını onilliklərlə xalqdan gizlədilmiş, təhrif olunaraq millətin xoşbəxtliyə qovuşması fo-

nunda şişirdilmiş bir dövrün – XX əsrin əvvəllərinə dair gerçəkliklərin üzə çıxarılmasına həsr etmiş və ağırlı, məşəqqətli illərin, insan talelərinin ən vəhşi metodlarla puç olduğu bolşevik-daşnak terrorizminin mahiyyətlərini açmaqla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əbədi iz salmışdır.

Görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin – Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Hacı Kərim Sanılı və s. kimi ədib, şair və alimlərin, Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının ilk rəisləri olmuş Şeyxzamanov qardaşları, Eyyub Xanbudaqov, ümumən bu məxfi sahədə çalışmış azərbaycanlı rəhbərlərin, Mehmandarov, Naxçıvanski, Şıxlinski və s. kimi milli hərbi kadrların, ictimai-siyasi xadimlərin həyat və fəaliyyətini araşdıran Cəlal Qasimovun elmi yaradıcılığı böyük tədqiqatlara geniş üfüqlər açır və sözsüz ki, bu iş əsaslı surətdə davam etdiriləcəkdir. Bu mənada, alimin yaradıcılığına dair onun 40-a yaxın kitabına müxtəlif illərdə ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən yazılmış rəylər, mülahizələr də xüsusi maraq doğuran mövzulardandır. Qeyd etmək lazımdır ki, professor Cəlal Qasimov özü elmi fəaliyyəti prosesində müxtəlif tədbirlərdə tanınmış və ya gənc alim (habelə alim olmaq istəyən) həmkarları haqqında, kitablara təqdimatlarda sözə və müsbət fikrə qısırqanmadan çox sayda maraqlı rəylərin müəllifidir. Lakin onu tanıyanlar yaxşı bilirlər ki, bu cəfəkeş elm adamından müsbət rəyi almaq üçün də zəmin olmalı idi və bu zəminin yetişməsində səyini, biliyini əsirgəmirdi. Bilmədiklərini öyrənmək üçün yorulmadan çalışan alim bildiklərini öyrətməkdən xüsusi zövq alırdı. O, gənc həmkarlarında elmə maraq gördükcə böyük ruh yüksəkliyi ilə onu doğru yola istiqamətləndirir, tərəf müqabilini o məqama yetişdirməyi özünə borc bilirdi ki, tam razı qaldıqdan sonra razılığını şifahi və ya yazılı olaraq bildirsin. Bəzən bu ağır prosesi elə bir

məmnuniyyətlə edirdi ki, qarşısında daha çox maraq və həvəs oyansın!

İtalyan filosofu C.Brunonun belə bir fikri var: “Həqiqət yolu çətin yoldur, odur ki, çox az adam bu yola qədəm qoyur, amma bu yolun zirvəsinə çatanların qarşısında son dərəcə gözəl mənzərə açılır”. Bu mənada, professor Cəlal Qasimov da bu hamar olmayan yolla zirvəyə ucala bilən alimlərdəndir. Tam əminliklə demək olar ki, Cəlal Qasimov təkcə öz çoxillik səmərəli yaradıcılığı ilə deyil, həm də yetişdirdiyi, öyrətdiyi, həyatın keşməkeşlərinə hazırladığı davamçıları ilə bu gün istər dövlət təhlükəsizliyi sahəsində, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda gözəl mənzərəyə can atanlar sırasındadır. Alimin yaradıcılığı elə ilk vaxtlardan görkəmli ədəbiyyat xadimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ ötən əsrin son illərində gizli arxivlərə yol tapan və onu tezliklə xalqın sərvətinə çevirməyə çalışan gənc zabit-alimin tədqiqatları akademik İsa Həbibbəyli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Muxtar Kazimov, müxbir üzv Kamran Əliyev, professor Seyfəddin Rzasoy, professor Yaşar Qarayevin, professor Bəkir Nəbiyev və başqa görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərin diqqətini cəlb etmiş, onun yaradıcılığına geniş mənada müsbət baxışların formalaşmasına təsir göstərmişdir. Cəlal Qasimovu “Repressiyaşünaslığın Qulam Məmmədlisi” adlandıran AMEA-nın prezidenti görkəmli akademik İsa Həbibbəyli onun son kitabından birinə –“Xalid Səid Xocayev” monaqrafiyasına ön sözündə yazır:

“Cəlal Qasimov ardıcıl olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının repressiya qurbanı olmuş tanınmış simalarının “açılmamış arxivlərinin” qapısını döymüş, az qala “əl vurma öldürər” vahiməsinə çevrilmiş qovluqların qatlarını açmağa nail olmuşdur”. Bir vaxt sevimli tələbəsində elmə marağı sezərək onu bu yola ruhlandıran akademik “Cəlal Qasimovun girmədiyi fond, açmadığı qapı qalmamışdır” (2, 4) fikri tədqiqat iş-

lərinə çətinlikləri dəf etməyin və məqsədyönlü ardıcıl elmi fəaliyyətin vacibliyinə işarədir. Cəlal Qasimovu repressiya alimi kimi yüksək qiymətləndirən akademik Nizami Cəfərov “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabına ön sözlündə bu fikirləri daha da inkişaf etdirərək yazır: “Cəlal Qasimovun alim-tədqiqatçı obyektivliyi, nə qədər gecikmiş olsa da, hər halda tarixi bir vəkillik, hətta elə bir retrospektiv ittiham (və intiqam) dır ki, bunsuz nə repressiyaya məruz qalmış türkoloqların ruhu şad ola, nə də (və ən başlıcası) türkoloji təfəkkür inkişaf edə bilər” (4, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, çətin, məşəqqətli alim həyatı yaşamış, böyük işlər görmüş Xalid Səyid Xocayevin yaradıcılığı barədə geniş və dərin məzmunlu fakt və sübutla dolu monoqrafiyanı ərsəyə gətirmək özü də ağır zəhmət, gərgin yaradıcılıq fəaliyyəti, sonsuz axtarışlar tələb edən bir prosesdir. Monoqrafiyanı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına töhfə kimi dəyərləndirən akademik yazdığı rəydə kitab müəllifinin fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir. “Professor Cəlal Qasimovun tədqiqatları Azərbaycan repressiya ədəbiyyatının qiymətli və zəngin elmi salnaməsidir. Cəlal Qasimov yalnız repressiya mövzusunun sanədlərini və materiallarını deyil, həm də problemlərini ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş və həlli istiqamətində mühüm addımlar atmışdır” (2, 6).

“Bəkir Çobanzadə” kitabı haqqında AMEA Folklor İnstitutu Mifologiya şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy geniş və aydın rəy bildirmişdir. “Cəlal müəllim bütün yazılarını və yazdığını, nə üçün, kim üçün və nəyin naminə yazdığını bilə-bilə yazır. Və bəlkə də, onun yazdıqları yazmaqdan daha ziyadə əvvəldən yazılanların yenidən yazılmasıdır”. (1, 4) Cəlal Qasimov monoqrafiyasında Bəkir Çobanzadənin həyatı, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq fəaliyyətini, birinci Bakı Türkoloji qurul-

tayının keçirilməsində gördüyü işləri, bədii yaradıcılığını arxiv materialları əsasında geniş göstərmişdir. O, arxiv araşdırmalarında Bəkir Çobanzadəni təkcə ədəbiyyatçı kimi yox, həm də görkəmli dövlət xadimi kimi təqdim etmişdir. Alimin maraqlı araşdırmaları, çəkdiyi ağır zəhmət, ziddiyyətlərin düzgün baxış prizmasından yozumu professor Seyfəddin Rzasoyun diqqətindən yayınmır və o, öz həmkarına dəyər verməkdə obrazlılığa üstünlük verir: “Prof. Cəlal Qasimov bu kitabında Azərbaycan milli yaddaşının qanla yazılmış daha bir qovluğunun duyününü açmışdır” (1, 6).

Prof. S.Rzasoy bu qənaəti əsas tutur ki, bir şəxsiyyətin həqiqi kimliyini tapmaq üçün onu yarımcıq öyrənmək kifayət etməz, ən kiçik detal, fakt belə nəzərdən qaçmamalıdır: “Cəlal Qasimov Bəkir Çobanzadə haqqında açılmayan qovluqları bir daha açmış, oxucularına həqiqətləri çatdırmaqla monoqrafiyasına əlavələr etmişdir”.

Daha sonra professor Seyfəddin Rzasoy yazır: “Cəlal müəllim haqqında çox yazmışam. O, yazdıqca bitməyən, öyrəndikcə tükənməyən şəxsiyyət və simadır. Şəxsiyyət olmaq - onun mənəvi kimliyindən doğursa, sima olmaq- Cəlal Qasimovun öz şəxsiyyəti ilə yaratdığı millət oğlu obrazıdır” (1,7).

Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabı təkzibolunmaz arxiv materialları əsasında hazırlanmış türkçülük, ümumilikdə türk dünyası haqqında ən sanballı nəşrlərdən biridir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi prezident İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 2006-cı ildə 80 və 2016-cı ildə 90 illiyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamlar bu qurultayın daha ətraflı, daha fundamental şəkildə, həm də ideoloji ehkamlardan uzaq olan müstəqillik işığında tədqiqinə şərait yaratdı (4, 13).

Cəlal Qasimovun faktlarla zəngin olan bu monoqrafiyası ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyətləri ilə diqqəti cəlb

edir. “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabı, həmçinin müəllifin digər sanballı kitabları tanınmış akademik Nizami Cəfərovu bu qənaətə gəlməyə sövq edir ki: “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər”in müəllifi professor Cəlal Qasimov yüksək ixtisaslı filoloq olmaqla yanaşı, geniş dünyagörüşlü tarixçi-ideoloq, mənsub olduğu millətin təəsübkeş ziyalisidir” (4, 9).

Professor Cəlal Qasimovun qələmə aldığı, lakin sağlığında nəşrinə imkan tapmadığı kitablardan biri də “Ağrı yaddaşı”dır. Qeyd edə bilərik ki, bu sözügedən kitab, alimin vəfatından sonra çap olunaraq elmi dövriyyəyə buraxılmışdır. “Ağrı yaddaşı” Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan maarifçi, ədəbiyyatşünas alim, şair, repressiya həyatı yaşamış Hacı Kərim Sanılının həyat və yaradıcılığından müxtəlif arxiv materialları əsasında toplanmış monoqrafiyasıdır. “Ağrı Yaddaşı” kitabına filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü professor mərhum Kamran Əliyevin yazdığı rəy də Cəlal Qasimovun elmi fəaliyyətinə yeni baxışlar prizmasıdır. “Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimovun arxiv sənədləri əsasında apardığı tədqiqat H.K.Sanılının ömür yolunun nə qədər çətin, ağrılı və məşəqqətli keçdiyini aydın sübut edir” (3, 3). Prof. Cəlal Qasimov Hacı Kərim Sanılının həyat və yaradıcılığını arxiv sənədləri əsasında ərsəyə gətirdiyi tarixin ağrı yaddaşıdır. İmperiyanın təzyiqləri altında yazıb-yaratmış, xalqına sədaqətlə xidmət etmiş, mübarizəsini sonadək aparmış Hacı Kərim Sanılı!

“Ağrı Yaddaşı” kitabına “Son söz”ün müəllifi Mahir Cavadlı mərhum alimin xalqımızın tarixi və taleyi ilə bağlı, ədəbiyyatşünaslığımıza çox böyük töhfələr verən səmərəli elmi fəaliyyətinin otuz illik şahidi və kitablarının ilk oxucularından biri kimi professor Cəlal Qasimov haqqında fikirlərini onun sağlığında tez-tez təkrarladığı və həyatının amalına çe-

virdiyi atalar sözünə istinadən bitirərək yazır: “Tarixini öyrənmədən, keçmişindən ibrət dərsi götürmədən, gələcəyi qurmaq mümkün deyil” (3, 95). Professor Cəlal Qasimov bu yolda bütün gücünü, sağlamlığını yazdığı əsərlərinə, kitablarına fəda verən, vətənini, xalqını sevən alimlərimizdəndir.

Təəssüf ki, Cəlal Qasimov kimi elm yolunda özünü fəda edən ziyalımızı çox zamansız itirdik. Hər zaman yaddaşlarımızda, qəlbimizdə silinməz izlər buraxan bir şəxsiyyət, eyni zamanda, yazıb-yaratdığı əsərləri ilə yad edilib, xatırlanacaqdır. Məqalənin son sətirlərini professor Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabında verdiyi vəsiyyətəbənzər bu sözləri ilə tamamlamaq istəyirik.

Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsanız əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan Türk qoxulu, İslami dəyərli, Avropa baxışlı, Üç rəngli, Ay-ulduzlu müqəddəs Bayrağımızı gətirin.

Çünkü, Bayrağımız var olduqca mən varam!
Bayrağımız var olduqca siz varsınız!
Bayrağımız var olduqca biz varıq!
Bayrağımız var olduqca vətən var!
Vətən var olduqca əbədiyyət var! (4, 3)

Professor Cəlal Qasimovun məzar daşı üzərində də həkk olunmuş bu sətirlər onun həyat manifestidir desək, səhv etmərik! Cəlal Qasimovun yaradıcılığı bu şəxsiyyətin yaşadığı mənalı həyatı obrazlı şəkildə ifadə edir. Görkəmli professorun yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün zəngin elmi mənbədir.

Ruhun şad olsun, əvəzolunmaz şəxsiyyət!!!

Ədəbiyyat:

1. Qasimov.C. Bəkir Çobanzadə. Bakı, 2018, 328 s.
2. Qasimov.C. Xalid Səid Xocayev. Bakı, Şirvanəşr, 2021, 320 s.
3. Qasimov.C. Ağrı Yaddaşı. Bakı, Techprint, 2022, 96 s.
4. Qasimov.C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, Gənclik, 2019, 735 s.

Gülnar İSMAYILOVA

AMEA Folklor İnstitutu

ismayıl-fuad@mail.ru

İNSANLIQ VƏ ALİMLİYİN VƏHDƏTİ

Yaxşılar heç vaxt unudulmur. Əksinə, zaman keçdikcə dəyəri, qiyməti, sanbalı, özləmi daha da artır. Belə dəyərlili şəxsiyyətlərdən olan ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, polkovnik rütbəli professor, əməkdar müəllim Cəlal Əbil oğlu Qasimovdur. O, məhsuldar alim olmaqla yanaşı, həm də yüksək insani keyfiyyətləri özündə birləşdirmiş gözəl insan, qayğıkeş ailə başçısı, fədakar ata, etibarlı dost olmuşdur. Cəlal müəllim haqqında keçmiş zamanda danışmaq çox ağırdır. Şərəfli ömür yaşamış, özündən sonra ailəsinə, onu sevənlərə pak adla yanaşı, elm xəzinəsi miras qoymuşdur. Vaxtsiz itkisi ailəsi, əzizləri ilə yanaşı elm aləminə də ağır zərbə vurdu. İnanıram ki, uzun illər keçsə də hər birimizin xatirəsində xoşxasiyyət, mehriban, qayğıkeş, hamıya əlindən gələn köməyi göstərən Cəlal müəllim kimi yaşayacaqdır. Atam da elə bir dostu itirdiyi üçün çox təəssüf hissi keçirdi. Daxili aləmlərinə də çox oxşarlıq görürdüm. Heç bir şeydən təmənna ummayan, canla-başla ehtiyacı olana yardım əlini uzadan gözəl şəxsiyyət idi Cəlal Qasimov. Mənim bu gün AMEA Folklor İnstitutu, Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsində, belə gözəl mühitdə olmağımın səbəbkarı məhz Cəlal Qasimov olub. Nə xoş mənə!

Cəlal Qasimov 1959-cu ildə Şərur rayonunun Püsyən kəndində anadan olmuşdur. Təhsilini Naxçıvan Dövlət İnstitutunda başa vurduqdan sonra həyat yoldaşı Sevda xanım ilə bərabər Sabirabad rayonunun Moranlı kəndinə təyinat alırlar. Yeddi il şərəitsiz mühitdə dil və ədəbiyyat müəllimi vəzifəsini yerinə yetirirlər. Bu müddət ərzində yerli camaatın hörmət və sevgisini qaza-nan gənc ailə yenidən Naxçıvana qayıdır. Cəlal

müəllim 1991 –1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1993-cü ildən 2020-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının Dövləd Təhlükəsizliyi Xidmətində kafedra rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Uzun illər AMEA Folklor İnstitutunda elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, 2021-ci ildə Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsində şöbə müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Cəlal müəllim şöbəmizin daha da inkişaf etməsi naminə müəyyən tədbirlər həyata keçirəcəkdii. Lakin zalım fəlak alimin gələcək arzularını yarımçıq qoydu.

Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələrində araşdırmalar aparan repressiyaşünas alim ömrünün otuz ilini bu sahəyə həsr etmişdir. Repressiya qurbanı olmuş ziyalıların irsini tədqiqata cəlb edərək sanballı əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Cəlal müəllim son dərəcə məhsuldar və zəhmətkeş alim olmuşdur. Eyni zamanda elm aləminə bir çox doktorant və dissertant yetiştirərək onlara elmi rəhbər işini icra etmişdir. Cəlal müəllim hər zaman özünə akademiyanın müxbir üzvü mərhum Kamran Əliyevi örnək gətirərdi. Eləcə də, Kamran müəllim Cəlal müəllim kimi yetirməsinin olduğu üçün qurur hissi keçirərdi. Çox təəssüf ki, hər iki şəxsiyyəti, dəyərli alimi vaxtsız itirdik.

Cəlal Qasimovun “Yaddaşın repressiyası” (1997), “Məhbüs tərcümeyi-halı” (2003), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi” (2011), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” (2019), “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” (2020), “Xalid Səid Xocayev” (2021) və s. elmi – monoqrafik əsərləri, 150-dən çox elmi-publisistik məqaləsi çap edilmişdir.

2021-ci ildə nəşr edilmiş “Xalid Səid Xocayev” adlı monoqrafiya alimin qələmə aldığı son kitablarındandır. Monoqrafiya repressiya qurbanı olmuş Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının görkəmli elm xadimlərindən olan türkoloq alim Xalid Səid Xocayevə həsr edilmişdir. Günümüə qədər alimin irsi lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır. Buna səbəb isə

türkoloq alimin əsərlərinin Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan və başqa ölkələrdə nəşr edilməsi, xüsusən də repressiyadan sonra “vətən xaini” damğasının vurulmasına görə qoyulmuş qadağalardan irəli gəlir. Hətta doğmaları belə alimin əsərlərini məhv edərək, daşdıqları soyaddan da imtina etmişlər. Acınacaqlı hal odur ki, repressiyaya məruz qalmış ziyalılarımızın tərcümeyi-halını o dövrdə ixtiyar sahibi olan erməni qəsbkarlarının təqdimatından öyrənirik. X.S.Xocayevin türkologiya sahəsindəki ən böyük arzularından biri türkdilli xalqlar arasında ortaq əlifba yaratmaq, “bütün türklərin bir-birlərini anlamaları üçün ortaq ədəbi bir dil olmalıdır” ideyasını irəli sürmək idi. Bu məsələlərlə yanaşı, Xocayev Abdulla Qədirinin “Keçmiş günlər”, (1928), Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” (1933), qayını olmuş Ağaxan Talışmskinin tibb sahəsinə həsr olunmuş “Travmatologiya” (1935) dərsliyini də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu kitab həmin sahə üzrə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş ilk kitabdır. Xocayev peşəkar tərcüməçi olsa da, üç il Türkiyədə tibbi təhsil almışdı. Həmin tərcümənin Xalid Səidə mənsubluğu heç yerdə rəsmi şəkildə göstərilməyib, yalnız xatirələrdə yaşamaqdadır.

Ömrünün gözəl çağlarını qaranlıq, toz içərisində olan arxivlərdə keçirən, günahsız repressiya qurbanlarının taleyini araşdırıb, mənəvi cəhətdən özünü tükədən, lakin o nakam taleləri işıq üzərinə çıxaran ziyalı idi Cəlal Qasımov. Alim haqqında nə qədər gözəl sözlər yazsaq da, ürəyimizin dərinliyində olan, ona qarşı bəslədiyimiz xoş hissləri qələmə ala bilmərik. Nə gözəl ki, onun kimi bir şəxsiyyətlə, alimlə bir mühiti paylaşmışıq. Sadəlik, alicənablıq, təvazökarlıq və bir çox müsbət xüsusiyyətlər onda təcəssüm etmişdi.

Cəlal müəllimə Allahdan rəhmət diləyirik. Ruhunuz şad olsun, gözəl insan!

Asif ABBASOV

*Sabirabad rayonu Ş.Hüseynov adına
Moranlı kənd tam orta məktəbin direktoru
asif.abbasov.74@mail.ru*

ƏSL MÜƏLLİM HAQQINDA OÇERK

*Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram.
Heydər Əliyev*

Hər bir kəs üçün öz sevimli müəllimi haqqında keçmiş zamanda danışmaq çox çətindir. Əlbəttə, bu mənim üçün ağır olsa da, unudulmaz xatirəsi qəlbimdə yaşayan müəllimim haqqında düşüncələrimi bölüşmək onun yolunu davam etdirən bir şagirdi üçün şərəfdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov 1986-91-ci illərdə Sabirabad rayonu Ş.Hüseynov adına tam orta məktəbdə mənə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris etmişdir. Cəlal müəllim dərstdə özünəməxsus təlim metodu, qiraəti, mimika və jestləri ilə şagirdlərin dərslə marağını artırmağı bacaran müəllim idi. Dərslə hazırlıqlı gəlməyən şagirdi “cəzalandırma” üsulu çox maraqlı idi. Ona aid bir lətifə və ya əhvalat danışardı. Satirik-yumoristik məzmununda olan bu mətnləri dinləyən şagird sinif yoldaşlarının qarşısında qıpqırmızı qızardardı. Bir də bu vəziyyətə düşməmək üçün uşaqlar çalışardı ki, həmişə dərslə hazırlıqlı gəlsinlər. Şagirdlərə sərbəstlik verərdi. Hər kəs öz fikrini çəkinmədən söyləyərdi. Dərslərin diskussiya şəklində keçirilməsinə üstünlük verərdi. Məktəb illərində onun doğma dilimizə və ədəbiyyatımıza olan məhəbbəti mənə də sirayət etmişdi. Məndə dilimizin incəlik-

lərinə bələd olmaq, zəngin ədəbiyyat tariximizi araşdırmaq istəyi günü-gündən artırdı. X-XI siniflərdə oxuyanda artıq məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olmaq istəyirdim. Cəlal müəllim fikrimi bilirdi və çox sevindirirdi ki, mənə öz ixtisasını sevdirə bilib. O, şəxsi kitabxanasından Azərbaycan dilinə və ədəbiyyatımıza aid, o dövrdə çətinliklə tapılan qiymətli kitablarını mənə öz imzasıyla hədiyyə etmişdir. O kitablar bu gün də mənim kitabxanamda ən qiymətli kitablardır və həmişə də belə olacaqdır.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra 1991-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil oldum. 1996-cı ildə ali təhsilimi başa vurub Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi ixtisasına yiyələndim. Təyinatla öz doğma məktəbimizə –Moranlı kənd tam orta məktəbinə göndəriş aldım. Çox sevindirirdim ki, öz doğma məktəbimizdə Cəlal müəllimin yolunu davam etdirəcəyəm. Onu da deyim ki, Sabirabad rayonunda işlədiyi müddətdə onun ixtisasını seçərək həmin peşəyə yiyələnən yeganə şagirdi mənəm. Mən müəllim olaraq əmək fəaliyyətinə başlayanda Cəlal müəllim artıq filologiya elmləri namizədi elmi adını alaraq gənc alim kimi Bakıda ali təhsil müəssisəsində işləyirdi. Müəllimimizin uğuru bizi çox sevindirirdi. Fəxr edirdik ki, müəllimimiz ölkədə tanınmış ədəbiyyatşünas alimdir. Həmişə müəllimimlə sıx əlaqə saxlamağa çalışmışam. Şagirdlərim müsabiqə, olimpiada qalibi olanda, şeir və məqalələrim qəzetdə çap ediləndə, yadımdadır, ilk zəng etdiyim şəxs Cəlal müəllim olub, sevincimi öncə onunla bölüşmüşəm. Həmişə ondan məsləhət almışam.

2017-ci ildə Direktorların işə Qəbulu Müsabiqəsinin test və müsahibə mərhələsini uğurla keçib Təhsil Nazirinin müvafiq əmri ilə Sabirabad rayonu Ş. Hüseynov adına Moranlı kənd tam orta məktəbinə direktor təyin olunduğum gün yenə

də ilk zəng etdiyim şəxs sevimli müəllimim – Cəlal müəllim oldu. Ona müsabiqədə iştirakımla bağlı heç nə deməmişdim. Qərara almışdım ki, əgər müsabiqədən uğurla keçərəmsə, o zaman deyərəm. Ona görə də bu xəbər onun üçün bir sürpriz oldu. Onun sevinməsinə telefonda səsindən aydın duyurdum, ilahi, deməli, müəllim üçün ən böyük mükafat tələbəsinin uğurudur. Telefon söhbətimiz uzun çəkdi. Müəllimim yenə də mənə, təbii ki, öz tövsiyələrini və məsləhətlərini əsirgəmədi, uğurlar arzuladı.

Son vaxtlar telefonda söhbət edəndə mənə deyirdi: “Asif, Moranlıya gəlib bir müddət qalıb hamı ilə görüşüb söhbətləşmək istəyirəm. Kənddə tanıdıklarım üçün burnumun ucu göynəyir”. Mən ona səbirsizliklə onu gözlədiyimizi deyirdim. Amma... ömür vəfa etmədi. Onu gözlədiyimiz halda, kəndə onun vəfat etməsi xəbəri gəldi. Çox sarsıldım. Bu gün də onun vəfat etməsinə inanmıram. Cəlal müəllim cismən aramızda olmasa da, həşəmətli mənəvi heykəli çoxdan qəlbimizdə ucalıb.

Ölüm sevinməsin qoy! Ömrünü vermir bada!

El qədrini canından daha əziz bilənlər,

Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada

Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər.

Allah sənə rəhmət eləsin, Cəlal müəllim!

Məzarın nurla dolsun!

Nigar ABDULLAYEVA

AMEA Folklor İnstitutu

ORCID: 0000-0002-0006-6179

imamaliyevanigar@gmail.com

ALİM VƏ ŞƏXSİYYƏT ÖMRÜ

Bütün həyatını təhsilə və elmə həsr edən dəyərli ziyalı, alim Cəlal Əbil oğlu Qasimov 1959-cu ildə Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunun Püsyən kəndində dünyaya göz açmışdır. O, 1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsini bitirmiş, 1984-1991-ci illərdə Sabirabad rayonunda dil-ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində çalışmış, 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1993-cü ildən etibarən indiki Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətində çalışmağa başlamışdır. 1993-cü ildə görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas “Abdulla Surun həyat və yaradıcılıq yolu” mövzusunda elmlər namizədi dərəcəsi almış, 2000-ci ildə isə “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. 2006-cı ildə ona professor elmi adı verilmişdir. Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələrini əhatə edən yazıların, həmçinin repressiya qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların, 30-dan çox kitabın – “Abdulla Sur və əsərləri” (1995), “Əsrin qiyamət çağı” (1997), “Yaddaşın repressiyası” (1997), “Əksinqilabla mübarizə təşkilatı və siyasi repressiya” (1997), “Bitməmiş istintaq” (1997), “Repressiyadan deportasiyaya doğru” (1998), “Yaddaşın bərpası” (1999), “Məhbus tərcümeyi-halı” (2003), “Abdulla Surun hə-

yatı və yaradıcılığı” (2004), “MTN: tarixi-hüquqi mənbələr” (2005), “Cavidi məhbəsə aparın yol” (2007), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi” (dərslük, 2008), “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi” (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, 2009), “Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizm” (2011), “Ədəbi məhkəmələr” (2012), “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması” (2013), “Bolşevik qurşununun qurbanları” (2015), “Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950)” (2015), “Milli təhlükəsizliyin əsasları” (2015), “Vəli Xulufu” (2016), “Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları” (2018), “Bəkir Çobanzadə” (2018), “Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları 100 ildə: tarix və müasirlik” (2019), “Xalid Səid Xocayev” (2021) və s. əsərlərin, bir neçə tədris proqramının, eyni zamanda 150-dən artıq elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Müəllif dəfələrlə respublikamızda, eləcə də müxtəlif xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirak və çıxış etmişdir.

Fundamental araşdırmalar müəllifi olan Cəlal Qasimovun Türkoloji qurultaya həsr olunmuş “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” adlı kitabı 2019-cu ildə çapdan çıxmışdır. Kitabda I Türkoloji Qurultayın ədəbi-mədəni, fəlsəfi və siyasi mahiyyəti araşdırılmışdır. Arxiv materialları əsasında hazırlanmış monoqrafiyada türkologiya elminin türk xalqlarının tarixində və taleyində oynadığı rolun müsbət və mənfi cəhətləri, türkoloji qurultayın iştirakçılarının repressiyaya məruz qalma səbəblərinin faktı və predmeti tədqiq edilmişdir. Professorun kitabda qeyd etdiyi kimi, “37-nin” repressiya qurbanları arxiv rəflərindən çıxaraq elmi dövriyyəyə daxil ediləndə, şəhidlərin ittiham olunmalarının səbəbləri geniş oxucu kütlələrinə obyektiv şəkildə çatdırılanda, istintaq materiallarının üzərindəki “məxfi” və ya “tam məxfi” yarıqları

“qoparılanda” ədalət bərpa olur. Cəlal müəllim nəinki bu kitabında, digər tədqiqatlarında belə, üzə çıxardığı faktlara obyektiv və ədalətlə yanaşmışdır. Altı fəsildən ibarət olan kitabda qurultayın ideya-siyasi və fəlsəfi mahiyyəti, qurultayın keçirilməsi və gündəlikdə duran məsələləri, qurultayın qəbul etdiyi qətnamələr, qurultayla bağlı mübahisələr, həqiqətlər, qurultayın şahidləri və şəhidləri (yaxud qaranlıqdakı işıqlar) müəllif tərəfindən ciddi araşdırılmış, bütün bunlar “Danışan şəkillər” və “Sənədlər” başlıqları altında oxucuya təqdim olunmuşdur. Alimin hər bir kitabı kimi, bu kitabı da oxucuda dərin təəssürat oyadır, “əsl vətəndaş olması” üçün onu formalaşdırma bilir. Cəlal müəllimin kitabları oxucuya yeni fikirlər, yeni düşüncələr və yeni ideyalar aşılması ilə bilavasitə mühüm rol oynayır.

Professor Cəlal Qasimovu tanımağa başladığım 2016-2017-ci illərdən artıq necə dəyərli bir ziyalı ilə qarşılaşdığımı anlamağa başladım. Bəlkə də çox şanslıyam ki, dəyərli bir ziyalını tanımaq mənə də nəsib oldu. 2021-ci ildə AMEA Folklor İnstitutu “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinə müdir təyin edildikdən sonra Cəlal müəllimi daha yaxından tanımağa başladım. O, hər bir işçisinə səmimi münasibət göstərən şöbə müdiri idi. Ömrünün son aylarında bütün şöbə olaraq Cəlal müəllimlə daha sıx təmasda idik. Dövlət təhlükəsizlik orqanlarında çalışdığı dövrdə topladığı arxiv materiallarını Cəlal müəllimlə birlikdə yenidən yazıya aldım. Həmin materialları latın qrafikalı əlifba ilə yazıya alarkən oxuduqlarım məni dəhşətə gətirirdi. Hər gün Cəlal müəllimlə əlaqə saxlayaraq bu barədə suallarımı verir, fikirlərimi onunla bölüşürdüm. O da böyük təmkin və səbrlə məsələlərə aydınlıq gətirirdi. Cəlal

müəllimin tövsiyələri sayəsində bilmədiklərimi öyrənir, təcrübəmi artırırdım. Bunu da maraqlı olduğu üçün qeyd edim ki, o, hər zaman söyləyirdi: “Repressiya qurbanları iki səbəbə görə sürgün və ya edam olunublar. Onlar ya türkpərəst, ya dinçi olublar”. Onun arxiv materialları əsasında hazırladığı kitablarında bunu açıq-aydın görmək mümkündür. Ən dəhşətlisi o idi ki, həbs təkcə şəxsin özü ilə yekunlaşmırdı, həm də böyükdən-körpəyə qədər ailə üzvləri də həbs olunur, sürgünə göndərilirdi. Cəlal müəllimlə işləyərkən vaxtaşırı deyərdi ki, “arxivdə xeyli işlənmiş material qalır, onların da gün üzünə çıxmağının vaxtı gəlib, çatıb”. Həmin materialların gün işığına çıxarılmasının vaxtı çatsa da, çox təəssüf ki, ömrünün çox hissəsini bu işə həsr edən Cəlal müəllimin bu materialları araşdırmağa vaxtı çatmadı! Bu fədakar insan artıq aramızda yoxdur! Şübhəsiz, Cəlal müəllimdən sonra kimlərsə bu işləri yerinə yetirəcək. Amma bir sual meydana çıxır: görəsən, Cəlal müəllimdə olan can yangısı ilə həmin kəslər bu işlərə yanaşacaq?! Hər halda, bu üslub qorunsa, nəticədə millətimiz qazanacaq!!!

Ruhu şad olsun, AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevdən sonra Cəlal Qasimovun şöbəmizə müdir təyin olunması bizi hədsiz sevindirdi. Çünki Cəlal müəllimi yaxşı tanıyırdıq və əmin idik ki, Kamran müəllimin dəst-xəttini davam etdirəcək. Həm də, müəyyən qədər də olsa, yoxluğunu bizə hiss etdirməyəcək. Çox təəssüflər olsun ki, Cəlal müəllimi təkcə şöbə müdiri kimi yox, əziz bir həmkarımız olaraq tez itirdik. Hər iki dəyərli ziyalımızın yoxluğu bizlər üçün ağır itki oldu və sanki iki böyük zərbə aldıq! Qarşıda görülmək işlər dayandığı halda, Cəlal müəllimin vaxtsiz ölüm xəbəri bizi sarsıtdı. Və get-gedə bu yoxluq daha artıq hiss olunur. Ailə

başçısı kimi də Cəlal nüəllim nümünə gətiriləcəək bir insan idi. Ümumiyyətlə, həm dəyərlı ziyalının, həm qayğıkeş rəhbərin, həm də ailəsinin əziz başçısı olmuş bir insanın vaxtsız itirilməsi cəmiyyət üçün həmişə ağırlı olub. Odur ki, Cəlal müəllimdən əxz olunası hələ çox məqamlar qalırdı! Adətən insanın vəfatından sonra onun haqqında ziddiyyətli fikirlər səsləndirilir. İndiyə qədər elə bir əməkdaş tanımıram ki, vəfatından sonra Cəlal müəllim haqqında mənfi fikir söyləsin. Hərdən özümə sual verirəm ki, görəsən, bir insan müsbət keyfiyyətləri özündə necə cəmləşdirib və necə olur ki, ömrünün son gününə qədər həmin keyfiyyətləri daşıyır və onları itirmədən həyatını başa vurur. Kaş Cəlal müəllimdəki bu keyfiyyətlərə biz də yiyələnə biləydik. Özünə veriləcəək xeyli sualım qalır... İndi o suallara yalnız tamamlaya bilmədiyi işləri sahmana salmaqla cavablar tapacağımı özümə təskinlik bilirəm!

Yazımı Cəlal müəllimin Birinci Türkoloji Qurultaya həsr etdiyi kitabda yer alan sözləri ilə tamamlayıram (Bu fikir hər bir azərbaycanlı üçün örnək hesab oluna bilər): “Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsaz əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan türk qoxulu, islam dəyərlı, Avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu müqəddəs bayrağımızı gətirin. Çünki bayrağımız var olduqca mən varam! Bayrağımız var olduqca siz varsınız! Bayrağımız var olduqca biz varıq! Bayrağımız var olduqca Vətən var! Vətən var olduqca əbədiyyət var!”

Bütün valığı ilə Vətəninə, torpağına, bayrağına bağlı olan və sonda əbədiyyətə qovuşan Cəlal müəllimə Allahdan rəhmət diləyirəm!!!

Sərxan CARÇI

“CARÇI Express” jurnalının baş redaktoru

CƏLAL QASIMOV BARƏDƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Cəlal Qasimovu ilk dəfə “Mircəfər Bağırov” sənədli filmində izləmişdim. Repressiya ilə bağlı filmdə MTN əməkdaşı olaraq maraqlı fikirlər söyləmişdi. Yaradıcılığı ilə isə, kəndimizin repressiya qurbanlarından bəhs edən “Bir kəndin repressiyası” adlı kitabın üzərində işləyərkən tanış olmuşdum. Belə ki, həmkəndlim, görkəmli ədib və ictimai-siyasi xadim Hacı Kərim Sanılı barədə yazarkən, müəllifin “Bitməmiş istintaq” adlı araşdırma əsərindən mənbə kimi istifadə etmişəm. C.Qasimovu canlı olaraq isə ilk və son dəfə Elmlər Akademiyasında, Hüseyn Cavidin 135 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransda gördüm. Görüşümüz sadəcə salamlamaqdan ibarət oldu və maraqlı məruzəsini dinlədim.

Cəlal Qasimov repressiya barədə, ayrıca repressiyaya məruz qalmış şəxslər barədə çox sayda dəyərli əsərlər müəllifidir. Elə bu səbəbdən də öncə məqaləni “Repressiyaşünaslığımızın banisi” adlandırmaq istəyirdim. Amma repressiya barədə ilk sanballı kitabın (Qırmızı terror) müəllifi mərhum akademik Ziya Bünyadovdur deyə bu fikrimdən vaz keçdim. Yazını belə adlandırmaq istəməyim də boşuna deyildi. Azərbaycan repressiyası barədə çox yazılsa da, Cəlal Qasimovun bu mövzuda araşdırmaları elmi, ən əsası isə sistemli şəkildədir. Özü bu barədə yazır: “Repressiyaya məruz qalan ayrı-ayrı şəxslər barədə romanlar, hekayələr, portret oçerklər, məqalələr, xatirələr və kitablar yazılmış, ədəbiyyatşünaslığımız tarixində repressiya ilə bağlı bəzi fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bununla belə Azərbaycan sovet siyasi repressiyası

indiyədək ayrıca bir monoqrafik, müstəqil elmi tədqiqatın mövzusunə çevrilməmişdir”.

Cəlal Qasimovun kitablarından oxuyuruq ki, “repressiya” sözüne ilk dəfə Nəriman Nərimanovun məşhur məktublarında rast gəlinir: “Təbii ki, N.Nərimanovun işlətdiyi “repressiya” cəzalandırmaq mənasında işləndirdi və dövlətin, milli mənəvi sərvətlərin məhv edilməsi kimi anılmırdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq o, şəxsiyyətlərin məhv edilməsi əleyhinə də çıxırdı”. Yuxarıda yazdığım kimi, C.Qasimov repressiyaya məruz qalmış şəxslər barədə ayrıca monoqrafiyalar yazıb. Marağım gərəyincə bu monoqrafiyalar içində nəzərimi ən çox çəkən “Hüseyn Cavidin məhbəsə apararıq yol” oldu. Bu səbəbdən oxuduğunuz bu yazıya “Cavidin intiqamını KQB-dən alan Cəlal Qasimov” adı da vermək istədim. Amma özü sağlığında təvazökarlıq göstərərək bu cür təqdimata razı olmayıb. Müəllifin “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabına giriş sözü yazmış görkəmli alim Yaşar Qarayevin son cümləsi ilk variantda məhz yazıya vermək istədiyim ad formasında tamamlanmış. Amma Cəlal müəllimin xahişi ilə dəyişdirib, bu cür edib: “İndi Cavidin intiqamını KQB-dən MTN alır”.

Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətini davam etdirən bolşeviklər dövründə on minlərlə, bəzi mənbələrə görə yüz mindən artıq dəyərli şəxslərimiz məhv edildi, milli düşüncəmizə ciddi zərbələr vuruldu. Repressiyaya ən çox məruz qalan sahələrdən biri də Azərbaycanın ədəbiyyatı oldu. Bu sahədən də çox sayda insan güllələndi, sürgün edildi, minlərlə kitab yandırıldı. Bir qism məcburən sovet dövlətinin mədhiyyəçisinə çevrilsə də öz amalından dönməyənlər də olub. Amalından, məqsədindən dönməyənlərdən, mənəvi əxlaqını, əfəndiliyini qoruyub saxlayanlardan biri də Hüseyn Caviddir. Cəlal Qasimov yazır: “Göründüyü kimi, artıq sovet ədəbiyyatının ənənələrini yaratmaq üçün ciddi addımlar atılırdı. Lakin sovet ədə-

biyyatından – sinfi, partiyalı mövqedən uzaq olan bir ədəbi məktəb də yaranır və formalaşırdı ki, bunun da başında Hüseyin Cavid dayanırdı. Cavid ya onu “Leniniana” yazmağa çağıranlara qoşulub sosializmi mədh etməli, ya da məslək və idealına sadıq qalaraq məhv olmalı idi. Cavid ikinci yolu seçdi. Daha doğrusu, əbədiliyinə təminat verərək ümumtürk dünyasında ölümü ilə də CAVİDLƏŞDİ”.

Özü yazmışdı axı:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,

Həyat var ki, ölümdən də zəhərli.

Cəlal Qasimov çox haqlı olaraq Cavidin əsərlərinin, xüsusən də “Şeyx Sənan”ı Cüneyd Bağdadinin, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin, Bistaminin və digər təsəvvüf nəhənglərinin sözləri ilə müqayisə edir. Cavid şəxsiyyətinə ən dəqiq tərifini də Cəlal Qasimov verib: “Hüseyin Cavidin ömür yoluna nəzər salsaq görərik ki, o, fiziki şəxs kimi 4 epoxa yaşayıb: Çar Rusiyası dövrü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü, Sovet dövrü və NKVD-dəki məhbəs həyatı dövrü. Maraqlı odur ki, bu dövrlərdən heç biri Cavidə dəyişdirə, ikiləşdirə, bütövlüyünə xələl gətirə bilməyib”.

Cəlal Qasimov təkcə Hüseyin Cavidin qisasını almayıb. Təsadüfi deyil ki, monoqrafiyasının adı “Cavidin məhbəsə aparan yol”dur. Bu “yol” barədə yazarkən daha əvvəldən, hətta sovetdən əvvəldən başlayıb yazır:

“Azərbaycanda siyasi repressiyalar sovetləşmədən əvvəl başlamışdır. Bu siyasi repressiyanın ilk qurbanı ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv bir respublika – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti olmuşdur. Həmin cümhuriyyətin və millətin tarixi taleyində mühüm rol oynamış şəxslər uzun müddət xalqın yaddaşında qabağa çəkilmiş, dərin bir layın, qatın altında “dəfn” edilmişdilər. Faktlar göstərir ki, siyasi repressiyalara yalnız ayrı-ayrı fərdlər, – “vətən xainləri”, şahidlər, üzləşmə-

də iştirak edənlər, donos yazanlar yox, bütövlükdə xalq məruz qalmışdı”.

Cəlal Qasimov qısa, amma məhsuldar ömrünü həmin bu repressiyalara məruz qalmış saysız-hesabsız aydınlarımızın, ziyalılarımızın araşdırılmasına, yazılmasına, yayılmasına həsr edib. “Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməklə kifayətlənməyib. Hacı Kərim Sanılı, Bəkir Çobanzadə, Xəlil Xoca və başqa qabaqcıl şəxslər barədə ayrıca monoqrafiyalar yazıb. Özü də təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşı olan müəllif, arxiv materialları əsasında 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarını tədqiq edib. Ümumilikdə repressiya mövzusunda iyirmiyə yaxın kitabın müəllifi olub.

Tədqiqatçının repressiya araşdırmalarından ən yaddaqlan cümləsi isə bu oldu: “Ən dözülməzi odur ki, 37-dən sağ çıxanları bu gün biz özümüz mühakimə edirik. Təəssüf!”.

Biz oxuculara düşən vəfa borcu isə üçrəngli müqəddəs bayrağımızla Cəlal Qasimovun məzarını ziyarət etməkdir. Niyə bir dəstə gül ilə yox, bayrağımızla? Çünki özü yazırdı: **Mən öləndə məzarımın üstünə əklil və ya gül-çiçəklə gəlməyin. Əgər gələsi olsaz əklildən və gül-çiçəkdən daha ətirli və daha önəmli olan türk qoxulu, islami dəyərli, Avropa baxışlı, üç rəngli, ay-ulduzlu müqəddəs bayrağımızı gətirin. Çünki, bayrağımız var olduqca mən varam! Bayrağımız var olduqca siz varsınız! Bayrağımız var olduqca biz varıq! Bayrağımız var olduqca vətən var! Vətən var olduqca əbədiyyət var!**

Aysel CƏFƏROVA
AMEA Folklor İnstitutu
ceferova1985@list.ru

PROFESSOR, DƏYƏRLİ ŞƏXSİYYƏT CƏLAL QASIMOVUN XATİRƏSİNƏ...

Varlığı ilə ölümsüzlük qazanmış bir insan, əslində, ölməz. Ölümündən sonra da qəlblərdə qoyduğu sevgi, hörmət onu daim xatırladar. Və belə insanlar öz ölümü ilə ölümsüzlük qazananlardır. Həyatda yaşadığı ömrü özü üçün deyil, ətrafında olan hər kəsə qayğı, sevgi ilə yanaşan belə insanlar, sözün əsl mənasında, şəxsiyyətdirlər. Hansı ki, Azərbaycanın siyasi, ictimai, elmi həyatında belə insanlar hər zaman olmuşlar və bundan sonra da olacaqlar. Klassiklərimiz Nizami, Füzuli, Nəsimi, Xətai və b. ədəbiyyatımızda daim yaşayacaq qiymətli bədii əsərlər qoyub getmişlər. Belə əsərlərlə onlar milli düşüncəmizin formalaşmasına, əbədiləşməsinə xidmət etmişlər. Lakin sonralar da belə insanlar Azərbaycanın həm ədəbi, həm siyasi, həm də cəmiyyətinə var olmuşlar.

Görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri haqqında danışmaq və yazmaq olduqca qürurludur. Hələ qalsın ki, həmin insanla ünsiyyətdə olub, onun tükənməz və faydalı söhbətlərinin və həm də yeri gəldikcə qayğısının, şəfqətinin şahidi olasan. Bax, bu əsl xoşbəxtlikdir. Ona görə xoşbəxtlikdir ki, hər kəsə nəsbil olmaz belə insanların müasiri olub, həm də onunla həmsöhbət olasan, onun qayğısından bəhrələnəsən. Bəli, məhz belə unudulmaz və hər zaman qəlblərdə özünə sevgi yurdu qurmuş insanlardan biri də Cəlal Əbil oğlu Qasimovdur...

Çox hörmətli və dəyərli alim, əvəzolunmaz şəxsiyyət, mayası humanizmdən yoğrulmuş bu şəxsiyyət məhz Cəlal müəllimdir.

Milli folklorumuzu mühafizə edən, onun qorunması, araşdırılması, gələcəyə saf şəkildə ötürülməsi yolunda saysız və misilsiz işlər icra edilən AMEA Folklor İnstitutunda çalışdığım vaxtdan bu institutda çox hörmətli alim heyəti və dəyərli əməkdaşlarla tanış olmuşam. Nə xoş halıma ki, bu insanların hər birində gözəl və dəyərli xüsusiyyətləri görüb bəşəriyyətin nə qədər yaxşı insanlarla zəngin olduğu düşüncəsini beynimdə formalaşdırmışam. Və nə xoş halıma ki, institutumuzun rəhbərliyi başda olmaqla şöbə müdirlərim və şöbə əməkdaşlarımız da dəyərli və hörmətli insalardır. Ən çox fəaliyyətdə olduğum “Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsi”nin müdiri, hörmətli alim Kamran Əliyevin biz əməkdaşlara qayğısı da unudulmaz bir ənənə qoydu... Kamran müəllim hər bir əməkdaşın problemini öz problemi kimi qəbul edər, onun həll olunması yolunda var qüvvəsi ilə çalışardı... Bəli, saymaqla bitməyən qayğı və mehribanlığı Kamran müəllimin qəlbimizdəki yerini və hörmətini daimləşdirdi...

Məhz belə ənənənin davamçısı və onsuz da mayası humanizmdən yoğrulmuş Cəlal Qasimov Kamran müəllimdən sonra şöbəmizə rəhbərlik etdi. Günü-gündən bu insanın mehribanlığı və qayğısı biz əməkdaşlarda ruh yüksəkliyini artırırdı. Kamran müəllim dünyasını dəyişdikdən sonra bütün şöbə əməkdaşları sükut və səssizliyə qapılmışdı. Onun yoxluğu ilə heç kəs barışa bilmirdi. Lakin Cəlal müəllim bu yoxluğu məhz Kamran müəllimin qoyduğu yorulmaz fəaliyyət, qarşılıqlı hörmət, mehriban münasibət çərçivəsinə sığdırırdı. O, sükuta qərq olmuş şöbəmizin ab-havasını yüksəltdi, ənənəvi və bir o qədər

də yeni olan ruh verdi. Cəlal müəllim qəlblərimizə ümid toxumu səpdi. Və getdikcə bu böyük alim və dəyərli insanın sevgi və qayğısı ilə həmin toxumlar cücərməyə başladı. Cəlal müəllimin qayğı və şəfqətlə əhatələdiyi şöbə və onun əməkdaşları, sözün əsl mənasında, elmi və iş fəaliyyətlərinə yeni ruhla atılmağa başladılar. Hər kəs o qədər sevinc və səylə fəaliyyətə başladı ki, alimin özü də bundan zövq alırdı. Bəli, mən isə bu sevinci bir ayrı cür yaşayırdım. Qeyd edim ki, mənim atam da elm aləmində öz sözünü demiş, türkoloq alim, dəyərli insan Cəfər Cəfərov vaxtsız dünyadan köçərək qəlbimin elə bir o qədər də vaxtsız dağlanmasına səbəb olmuşdu. Əsl insan, dəyərli alim, unudulmaz şəxsiyyətlərdən olan Cəfər müəllimi Cəlal müəllim tez-tez xatırlayar, mənə atam haqqında dəyərli fikirlər, xatirələr söyləyərək qəlbimi sevindirirdi. Cəlal müəllim mənə ata qayğısı göstərirdi. Cəlal müəllim və onun vəfalı ömür-gün yoldaşı, hörmətli Sevda xanımla birgə eyni şöbədə fəaliyyət göstərmək məni, həqiqətən də, ruhlandırır və xoşbəxt edirdi. Tez-tez öz-özümə dediyim bir cümlə var idi: “İlahi, belə gözəl insan ola bilərmi?!”. Bəli, mənim bu təəccübüm səbəbsiz deyildi. Yer üzündə bu qədər yüksək elmi bacarıqlı, səriştəli, dəyərli və bir o qədər də humanist, qəlbi yalnız yaxşılıqla yaşayıb, yaxşılıqla döyünən insan tək-cə məndə deyil, əminəm ki, onu tanıyanların hər bir insanın qəlbində bu sualı formalaşdırıb. Lakin, bu heç də təəccüblü deyil, Cəlal müəllim Tanrının yer üzünə bəxş etdiyi ən yaxşı qəlbə sahib insanlardan idi, seçilmişlərdən idi. Onun nurlu siması, qəlbinin gözəlliyi və əməllərinin saflığı, mükəmməlliyindən hər gün bir az daha nurlanırdı. Gö-

rünür, bu qədər nur bu həyat üçün deyildi. Hər gün qəlbindən, əməlindən, nitqindən ətrafına nur paylayan bu insan səma insanı idi. Bu qədər nur mücəssəməsi olması məhz bunu sübut edirmiş... Cəlal müəllimin dünyadan köçməsi onu tanıyan və sevən hər kəs kimi məni də çox sarsıtdı... Atam dünyasını dəyişəndə tökdüyüm göz yaşları qədər ağladım bu insanın vaxtsiz vəfatına... Qəlbim dağlandı, ürəyim qan ağladı yenidən... Məhz atamın ölümünü xatırlatdı mənə... Cəlal müəllim mənə mənəvi ata olmuşdu... Bu gün bir təsəllimiz var. Onun vəfalı ömür-gün yoldaşı, dəyərli insan Sevda xanım nə yaxşı ki, yenə bizimlə eyni şöbəni paylaşmaqdadır. Və Cəlal müəllimin yarıda qoyub getdiyi elmi əsərlərini toplayıb nəşr etdirməklə bizi ovundurur. Cəlal müəllim Tanrının sevimli insanı idi. O, Vətəninə canından əziz bilirdi. Ailəsini və yaxınlarını sevirdi. AMEA Folklor İnstitutunu sevirdi, şöbəsini, şöbə əməkdaşlarını sevirdi... Azərbaycançılığı və buna xidmət edən nə vardisa, onu sevirdi, elmi sevirdi... Tanrı da onu sevirdi. Deyərlər ki, Tanrı sevdiyi bəndələrinin ruhunu tezliklə səmaya ucaldar. Mən əminəm ki, Cəlal müəllim Tanrının ən çox sevdiklərindən idi. Yeriniz cənnət olsun, dəyərli alim! Tanrı Sizə rəhmət eləsin, mənəvi ata – Cəlal Qasımov!

Ölüm sevinməsin qoy! Ömrünü vermir bada

El qədrini canından daha əziz bilənlər.

Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,

Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər! *(S.Vurğun)*

Rəqsanə VƏLİ

raksana505@gmail.com

CƏLAL QASIMOV: UNUDULMAZ ELMİ RƏHBƏRİM

Görkəmli alim, geniş dünyagörüşlü ədəbiyyatşünas, yüksək insani keyfiyyətlərə malik insan, əziz elmi rəhbərim Cəlal Qasimov... .

Bu gün onun haqqında – elmi rəhbərim, müəllimim barədə yazmaq mənim üçün həm kədərli, həm də qürurverici haldır.

“Kədərli” – ona görə ki, Cəlal müəllim haqqında keçmiş zamanda danışmaq son dərəcə ağırdır: ölümünü bir fakt kimi qəbul etsəm də, düşüncəm həmin faktla barışmaq istəmir.

“Qürurverici” – ona görə ki, professor Cəlal Qasimov adlı bir alim mənim ustadım olmuşdur. Bu ad, bu ünvan, bu imza isə adi bir hadisə deyildir.

Prof. Cəlal Qasimov Azərbaycan folklorşünaslığı və filologiyasında öz yeri, imzası və tədqiqat sahəsi olan alim idi. Tale elə gətirmişdi ki, onun əli 37-ci il repressiyaları ilə bağlı sənədlərə başqalarına nisbətən asanlıqla çatırdı. Ancaq bu asanlıqın özü ona “baha başa gəlirdi”. Repressiyalara uğramış Azərbaycan ziyalılarının istintaq qovluqlarını araşdırmağın mənəvi-psixoloji cəhətdən nə qədər ağır olduğu barəsində vaxtaşırı söhbət açırdı. Lakin Cəlal müəllim bu ağırlara dözərək amansız işgəncələrə məruz qalmış insanların “yaddaşda qalmaq haqqını” özünə qaytarırdı...

Cəlal müəllim gənclərə qarşı çox həssas idi. O, öz mənəvi gücü və intellektinin bir hissəsini ardıcıl olaraq gənc alimlərin yetişdirilməsi işinə sərf etmişdir. AMEA-nın

Folklor İnstitutunun dissertantı olduğum müddətdə bu qayğıdan mənə də pay düşdü...

Qeyd etmək istərdim ki, Cəlal müəllimin rəhbərliyi altında yerinə yetirilən elmi tədqiqat işləri həmişə yüksək peşəkarlığı, elmi yeniliyi ilə seçilmiş, elmi ictimaiyyət tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun istər elmi-pedaqoji, istərsə də ictimai fəaliyyətinin hər bir səhifəsi xalqa xidmət nümunələri ilə zəngindir. Onun rəhbərliyi ilə çoxsaylı fəlsəfə doktoru dissertasiyaları müdafiə olunmuş, C.Qasimov bir sıra doktorluq işlərinin elmi məsləhətçisi olmuşdur.

Onun bütün əsərləri öz mükəmməlliyi ilə fərqlənir. Alimin “Azərbaycan folklorşünasları”, “Bitməmiş istintaq”, “Yaddaşın repressiyası”, “Məhbus tərcümeyi-halı” və s. kitabları, habelə çoxsaylı məqalələri filologiyamızı yeni fikir və mülahizələrlə zənginləşdirmiş, böyük zəhmətin nəticəsi olan bu əsərlər ilə ədəbiyyatşünaslıq elminə olduqca gözəl töhfələr verilmişdir.

Bu böyük ürəkli insan bir vətəndaş kimi ümumxalq, dövlət əhəmiyyətli işləri öz şəxsi işindən həmişə üstün tutmuşdur. Prof. C.Qasimovun filologiyanın inkişafında xidmətlərini və elmi pedaqoji fəaliyyətini dövlətimiz çox yüksək qiymətləndirmiş, 2018-ci ildə ona “Əməkdar müəllim” fəxri adı verilmişdir.

Artıq neçə aydır ki, yoxluğuna inanmaq istəmədiyimiz C.Qasimov aramızda yoxdur. Onun qəflətən dünyasını dəyişməsi elmimiz üçün ağır itki oldu, lakin əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan elmi mühitində görkəmli alimin adı hər zaman fəxrlə anılacaq, xatirəsi qəlbimizdə daim əziz tutulacaqdır.

Sevda QASIMOVA
AMEA Folklor İnstitutu
sevda.qasimova.61@mail.ru

ALİM ÖLSƏ DƏ YAŞAR, CAHİL YAŞARKƏN ÖLÜDÜR (HZ.ƏLİ)

Bir çox insanlar var ki, onlar ömür boyu pislik etməyi bacarmaz, yaxşılıq etməkdən usanmazlar. Onlar kimsəni sevincilərə, onun sevinci ilə sevinər, öz xeyirxah əməllərindən həmişə məmnunluq duyarlar. Xeyirxahlıq belə insanların həyat meyarına çevrilib. Onlar etdikləri yaxşılıqlara görə kimsədən əvəz ummazlar. Yalnız Allahın mərhəmətinə sığınar və ondan mükafat gözləyərlər. El arasında belə insanlara “əməli-saleh insanlar” deyirlər. Belə insanların yeri Tanrının yanında ucalardan ucadır. Cəlal Qasimov da belə şəxsiyyətlərdən idi.

Mən Cəlal Qasimovu 80-ci illərdən tanıyıram. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) eyni vaxtda qəbul olmuşduq. Tələbəlik illərində onun necə səmimi, mehriban və savadlı olduğunun daim şahidi olurdu. Müəllimlərin çox sevməsi, öz üzərində daim çalışması ilə tələbə yoldaşlarımızdan fərqlənirdi. Bu kimi müsbət xüsusiyyətlərinə görə hörmətli akademik İsa Həbibbəyli başda olmaqla, bütün müəllimlərinin də sevimli tələbəsi idi Cəlal Qasimov. Beləliklə, Cəlal Qasimov institutu qırmızı diplomla bitirdi və birlikdə təyinatla Sabirabad rayonunun ucqar kəndinə işləməyə getdik. İşlədiyimiz məktəbdə də müəllimlərin çoxu təyinatla gəlmişdi. Kənddə mühit çox acınacaqlı idi, belə ki, sakinlər uşaqlarını məktəbə buraxmır, təhsildən yayındırır, onları öz təsərrüfatlarında işləməyə məcbur edirdilər. Belə çətin bir şəraitdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayan Cəlal Qasimov elə ilk vaxtlardan valideynlərlə əlaqə saxlayıb söhbət

edir, övladlarının təhsil almağı üçün məktəbə göndərməklərini xahiş edirdi. Özü isə şagirdlərə ciddi nəzarət edir və fasilə vermədən maraqlı tədbirlər keçirirdi. Beləliklə, həm kənd sakinlərinin, həm də şagirdlərin təhsilə marağını artırdı və onların məktəbə davamiyyətinə, təhsilə maraqlarının artmasına nail oldu. Cəlal müəllim onuncu sinfi yaxşı oxuyan məzunların sənədlərini özlərinin və ya valideynlərinin iştirakı ilə ali məktəbə aparıb təqdim edirdi və demək olar ki, həmin uşaqların hamısı uğurla imtahandan keçirdilər. O, bununla da bir rahatlıq tapırdı ki, kəndin sakinləri arasında savadlı kadrlar yetişir. Cəlal Qasimov belə çətin bir şəraitdə müəllim işləyə-işləyə Bakıda aspiranturaya da qəbul oldu. 1993-cü ildə “Abdulla Surun həyatı və yaradıcılıq yolu” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmlər namizədi adına layiq görüldü.

Bir neçə ildən sonra Naxçıvana, təhsil aldığı ali məktəbə dəvət aldı, bir müddət çalışdıqdan sonra Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə iş qəbul oldu. O, burada da fəaliyyət göstərə-göstərə elmi işləri ilə də məşğul olmuş, elmlər doktoru dissertasiyasını yekunlaşdırmışdır. Bu ərəfədə akademik Azad Mirzəcanzadə Cəlal müəllimin müəllifi olduğu kitablarla tanış olur, onunla görüşməyə qərar verir. Bu görüş Cəlal müəllimin doktorluq müdafiəsində böyük rol oynayır. A.Mirzəcanzadə söyləmişdir ki, cavan oğlan, mən inanıram ki, sən uğurla müdafiə edəcəksən. Görüşün nəticəsi olaraq, müdafiədən bir gün sonra Cəlal müəllimə elmlər doktoru diplomu təqdim edildi. Ardınca professor adını da aldı. Bununla da Cəlal Qasimov milli təhlükəsizlik orqanları tarixində bir ilkə imza atmış oldu.

Bilirik ki, SSRİ dövründən repressiya qurbanlarının sənədləri MTN-nin arxivlərində saxlanılırdı. Cəlal Qasimovun həmin sənədləri hansı əziyyət və məsuliyyətlə araşdırıb repressiya qurbanlarının həyatını, yaşadıkları acı taleyi açıb xal-

qına çatdırdığının şahidiyəm. Arxiv sənədlərini araşdırmaq, onları toplamaq nə qədər çətin də olsa, öhdəsindən gəlirdi. Bu əzmkarlıqla Cəlal Qasimov keçmişimizin mənəvi irsini, xüsusilə repressiya qurbanlarının həyatını, yaşadıkları acı taleləri işıqlandıraraq ədəbiyyatımızı, tariximizi yaşatmağı, gələcəyə çatdırmağı özünün böyük mənəvi missiyası hesab edirdi və bununla repressiya ədəbiyyatı ilə müasir ədəbiyyatımız arasında qırılmaz bir körpü yaratmışdı. Və nəticədə repressiya qurbanlarının taleyi ilə bağlı 30-a yaxın kitab yazdı. Bu da MTN-nin (DTX) tarixində bir ilk oldu. Bir zamanlar ziyalılarımız bu orqana ittiham edilmək üçün çağırılırdılar. Amma Cəlal Qasimov işlədiyi müddətdə rəhbərliyin köməyi ilə ziyalılarımız ilə mütəmadi görüşlər təşkil edilirdi. Bu görüşlərin birində böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə çıxış edərək repressiya qurbanlarına, şair və yazıçılara, bir sözlə, ədəbiyyatımıza belə böyük dəyər verdiyinə görə Cəlal müəllimə təşəkkürünü bildirmişdi.

Eyni zamanda, Cəlal müəllim nümunəvi ailə başçısı, qayğıkeş ata idi. Bu insan yaxşılıq etmək üçün yaranmışdı, sadə, saf, təmənnəsiz idi. Cəlal müəllim öz timsalında mərd kişilik mücəssəməsini tələbələri ilə bərabər, övladlarına da aşılayırdı. Hər zaman söyləyirdi ki, mənim adımlı hər yerdə rahat və ürəklə çəkə bilərsiniz, çünki mən hər zaman xeyirxah işlər görmüşəm.

Özünün də dediyi kimi, qazandığı dostlarını heç vaxt itirməzdi. Bu gün də qədərbilən dostları Cəlal müəllimin adını şərəflə, hörmətlə yaşadaraq ruhunu şad edirlər. Belə insanın dünyadan vaxtsız köçməsi ailəmizə və elmimizə böyük itki oldu. Amma Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etdiyi elmi nailiyyətləri və ilkləri sayəsində Cəlal Qasimovun adı tariximizdə əbədi yaşayacaq.

Əhvalını soruşanlara “yaşamağa dəyər!”, – deyərdi.

Zalım fələk onun 62 yaşdan çox yaşamasına imkan vermədi. “Yaşamağa dəyər!”, deyən Cəlal Qasimov indi həyatda yox, könüllərdə yaşayır.

Alim ölsə də yaşar, cahil yaşarkən ölüdür! (Hz.Əli)

Cəlal müəllim haqqında yazılan elmi məqalə, xatirə müəlliflərinə və bu kitabın ərsəyə gəlməsində əməyi keçən hər kəsə ailəmiz adından təşəkkürümüzü bildiririk.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İsa Həbibbəyli. Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədlişi	3
Muxtar Kazımoğlu – İmanov. Ədəbiyyatşünas cəfəkeşliyi və vətəndaşlıq yanğısı	7
Nizami Cəfərov. “I Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” kitabından doğan təəssüratlar	18
Məhəbbət Mehdiyeva. Yaşamağa dəyər	24
Yeganə İsmayılova. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Repressiyası” və dastanın “yasaq” dövrü	28
Ramazan Qafarlı. Yoxluğunu düşünmək istəmədiyim insan ..	41
Seyfəddin Rzasoy. Milli yaddaşın bifurkasiyası: şahidlər və şəhidlər.....	44
Yusif Yusifov. “Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər” fundamental təhqiqat əsəri haqqında düşüncələr.....	75
Nizami Məmmədov (Tağısoy). Sovet epoxasının eybəcərlikləri professor Cəlal Qasımovun elmi tədqiqatlarında	99
Şakir Albalyev. Türkoloji Qurultayın yaddaş ensiklopediyası	105
Mahir Cavadov. Yaddaşımıza işıq salan Cəlal Qasımov	123
Leyla Məmmədova. Vətənpərvər insan, cəsarətli alim.....	133
Tahir Orucov. Repressiyaşünaslığın sonuncu mogikanı	137
Aytən Cəfərova. Hacı Kərim Sanılı taleyinin “37” vəhşəti “Ağrı yaddaşı”nda	149
Sevinc Əliyeva. Cəlal Qasımov: “Dünəni sabaha daşıyan karvan	155
Bədirxan Əhmədov. Siyasi repressiya: Həyatda və ədəbiyyatda..	166
Gülsümxanım Həsəlova. Azərbaycan folklorşünaslığı Cəlal Qasımov tədqiqatında (1920-1930-cu illərin sonu).....	169
İslam Sadıq. “Dil açan işgəncələr”, yaxud ayıqlığa çağırış .	178

İlhamə Qəsəbova. Qismətə bax, ilahi	194
Aidə Şirinova. Cəlal Qasımovun əziz xatirəsinə	199
Gülнар Osmanova. Milli ideallara bağlı vətənpərvər ziyalı....	201
Şəbnəm Məmmədova. Professor Cəlal Qasımov – izi tarixdə qalan alim	205
Xəyalə Orucqızı – Ağayeva. Fədakar folklorşünaslara həsr olunan əsər	211
Əpoş Vəliyev. Cəlal Qasımov – Şahidlər və şəhidlər	219
Fidan Qasımova. Dəyərli ziyalı, fədakar tədqiqatçı	228
Tahirə Vəliyeva. Xatirələrdə yaşayan unudulmaz alim ...	234
Gülнар İsmayılova. İnsanlıq və alimliyin vəhdəti	241
Asif Abbasov. Əsl müəllim haqqında oçerk.....	244
Nigar Abdullayeva. Alim və şəxsiyyət ömrü	247
Sərxan Carçı. Cəlal Qasımov barədə bir neçə söz.....	252
Aysel Cəfərova. Professor, dəyərli şəxsiyyət Cəlal Qasımovun xatirəsinə.....	256
Rəqsanə Vəli. Cəlal Qasımov: Unudulmaz elmi rəhbərim ..	260
Sevda Qasımova. Alim ölsə də yaşar, cahil yaşarkən ölüdür (Hz.Əli).....	262

**Cəlal Qasımov – həyatını milli
yaddaşın oyanışına həsr etmiş alim**
Bakı, Elm və təhsil, 2023

**Mətnləri toplayan və
kompüterdə yığan:**
Aysel Cəfərova

Kompüter tərtibçisi:
Ləman Abduxalıqova

Korrektorlar:
Sevinc Əliyeva,
Gülzar İsmayılova

Texniki redaktor:
Sevda Qasımova

Çapa imzalanmış 28.04.2023
Kağız formatı: 60/84 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 272 səh.
Tirajı: 100

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

İNAL MƏMMƏDLİ

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4